न्यायमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ।

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवचनानाम-नुपलब्धस्थलानां विवरणम् ।

पृ०	पं०	
३६६	[illegible]	अद्रव्यपरिग्रहाख्य०
३०	१२	अधिगतमर्थं०
२६	१७	अनन्यार्थत्वं प्रथयन्०
३१	१०	अन्वयव्यतिरेकसम्बन्धा०
३१	८	अन्यदेवेन्द्रियग्राह्य०
६२	२३	अर्थोपयोगेऽपि पुनः०
४२५	२४	आद्यः परिच्छे०
५२६	१६	आगुर्विधातृ०
३२२	१६	उपलंभयाडात्०
१०२	८	एकोत्थामपि यज्ञाने०
३०२	६	एकस्वयमर्थस्य०
५२२	२६	एकमेवेदृशं०
६३	१४	एकस्यार्थस्वभावस्य०
६४	३	एष मुनौ कथादिभ्यो०
१०५	८	कामशोकभयोन्माद०
१८३	४	कार्यं चेदवगम्येत०
१८४	८	कस्य च गुणविध्यर्थो०
४०२	१४	ज्ञातावेवागमस्य०
२६	१३	तत्परिच्छित्तिमिति०
१५६	१८	तस्यमपि भवति०
४३८	१७	तथानुभवमात्रेण०
४८५	७	तथापि नितरां०
७४	२०	तदसङ्गिनो भावाः०
३१८	१६	तद्गुणैः परिज्ञाते०
५३१	२१	तुल्यायनिराधेदे०
४०५	६	तैलाग्निदोषं कुर्यात्०
३१८	२०	तुल्यवदर्शता या०
५३६	१	तु तत्पली वेदितव्ये०
३	१०	धर्मे धर्मोपमाने तु०
४५२	१३	न यद् लिखितद०
३३४	२३	न मां केन चिदुत्पातो०
१८३	२०	न हीश्वरस्येश्वरता०
३०१	१८	नानोपाधिप्रपञ्चात्०
४७५	१३	नाभिमनन्ताः के चन०
१२८	७	नास्ति हि भावधर्मोऽस्ति०
१९६	२६	पूर्वस्मिन् प्रत्यये यावन्न निष्ठे०
२३६	२६	प्रतिमन्वन्तरे चैषा०
६३	१६	प्रमाणमविसंवादकत्वं०
११८	२१	प्रमाणस्यागौणत्वात्०
४००	३	प्रमाणान्तरदर्शन०
१५८	१३	प्रमाणान्तरदर्शनमत्र०
६८	२४	प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं०
५२२	५	प्राप्यमेवार्थं फलं०
५३८	३	बाह्यार्थसिद्धि स्याद्०
५१६	६	भोगाभ्यासमनु०
४०१	२२	मन्त्रद्वयमपीदं तु०
१२२	१३	मम स्पृष्टिमात्रेण०
१६२	२	मलयपवनकमुखादि०
८२	१९	यः प्रागजनको बुद्धे०
१९९	१७	यथा हि स्वप्नदृष्टोऽर्थं०
५४०	१४	यदाभास प्रमेयं०
४६२	१७	रक्तं पटमानय हि०
४२५	२७	रूपान्तरेण०
५२०	२५	वर्तमानाः प्रमाः
४१२	२५	वाक्येष्व एव परि०
३८३	१७	विधिस्तुत्योः सदा स्तुतिः
३४०	२२	विधेर्लक्षणमेतावत्०
६३	२	विशेषणं विशेष्यं च०
४१८	२७	वृत्तिसूत्रं तिला माषाः०
६२	७	शङ्कुलस्मरणापाये०
३१	२	समारोपितपर्यन्ते च०
५१२	२५	सर्वेषां सविषय०
७०	१८	सव्यापारप्रतीतत्वात्०
६४०	२६	सारस्तु व्यवहारादा०
१९५	६	सिद्धे चाङ्गाधिष्ठात्०
३६०	३४	स्मरणादभिलाषेण०
४०९	[illegible]	स्वयं रागादिमाधाये०

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवाक्यानां टिप्पण्याम-प्रदर्शिततत्तद्ग्रन्थस्थलानां तत्तत्स्थलविवरणम् ।

पृ०	पं०	
३५	२२	अग्निराग्नीध्रदेशात्० न्यायभाष्ये अ० १ आ० १ सू ३
६	४	अथ शब्दानुशासनम् । महाभाष्यस्य प्रथमवाक्यम्
२५१	१०	अधर्मं धर्ममिति या० श्लो० वा० सू ४ श्लो० १०५
५३८	३	अप्रत्यक्षोपलम्भस्य० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
४०७	२१	असाधुरनुमानेन० वैयाकरणभूषणे का० शक्तिनि० ३७
५२१	२५	आत्मनैव कृत० श्लो० वा० सू० ५ श्लो० ११०
५८८	४	आर्षं धर्मोपदेशं च० तन्त्रवार्तिके अ० १ पा० ३ सू० ८०
२६४	४	इतिहासपुराणाभ्याम्० अत्रैव पृ० ३ टिप्पणी द्रष्टव्या
२५१	२०	इह पुण्यमिदं पाप० श्लो० वा० सू ५ श्लो० ३
२०२	७	कुलालचक्र नैतस्य० श्लोकवार्तिके सू ५ श्लो० ७६
३२७	५	कृदभिहितो भावो० महाभाष्ये अ० १ पा० १ आ० ४ सू० ६८
१३५	२४	चोदना हि भूतं भवन्तम्० शाबरभाष्ये अ १ पा० १ सू० २
२३१	१६	जातिमत्स्वेन्द्रियप्रत्यादि० श्लो० वा० अनुमानग्रन्थे श्लो० २१
५४०	१६	नान्योऽनुभाव्यो० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
५२१	२१	नित्यनैमित्तिके० श्लो० वा० सू० ५ श्लो० १०६
३४५	१५	प्रज्ञात्वमपि या वेदा० ४०४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या
३६६	२८	पदानि सर्वम्० शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू २५
४०३	२१	प्रकृतिप्रत्ययौ सहत्० श्लो० वा० वाक्याधिकरणे श्लो० २५६
११	२४	प्रदीपः सर्वविद्यानाम्० न्यायभाष्ये अ० १ आ० १ सू० १
५६०	१७	प्राप्ते शक्तिभेदे० सांख्यकारिका ६८
५७१	२१	भूतभाव्युपयोगं हि० तन्त्रवार्तिके अ० २ पा० २ सू० १२
२६६	२०	भ्रान्तेरनुभवाद्वापि० तन्त्रवार्तिके अ० १ पा० ३ सू० २
२२	६	यत्रापि स्यात् परिच्छेदः श्लो० वा० सू० २ श्लो० ७४
४४३	२०	यस्मिन्नेव हि सन्ताने० सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने
२६६	६	यदा यदा हि धर्मस्य० भगवद्गीता अ० ४ श्लो० ७
४६७	२५	यावज्जीवेत्० सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने
४४३	२५	यदेतदाभ्यां किं ध्येयः सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
६४४	७	विप्रकृष्टस्वभावाटीको० श्लो० वा० सू० ५ श्लो० १५३
४०८	२१	वाचकत्वाविशेषे वा० वैयाकरणभूषणे का० शक्तिनि० ३७
५३६	२८	सहोपलम्भनियमा० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने

अत्र वैयाकरणभूषणसारसर्वदर्शनसंग्रहयोः प्रदर्शनं तत्प्रदर्शितवाक्यानामन्यत्रादृष्टत्वात् कृतं न तु तयोरेतद्ग्रन्थात्प्राचीनत्वं साधयितुमिति बोध्यम् ।

श्रीः

न्यायमञ्जर्यां परिगृहीतग्रन्थग्रन्थकारनामानि ।

न्यायमञ्जर्या उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ॰	पं॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४३५	५	हेतोरागम	हेतोरागम
४३५	१७	मिच्छ	मिच्छा
४३५	२८	यदर्थो	अयदर्थो
४३७	२६	रिक्तता	रक्तता
४४६	१६	प्रसारणम्	प्रसारणम्
४५३	१	भङ्गता	भङ्गिता
४५८	२२	नश्वराभावः	नश्वरा भावाः
४५६	२७	कस्याभावात्	कस्य भावात्
४६२	६	लक्षणात्तु	लक्षणात
४६२	२८	सदुप	सदनुप
४६३	१३	तदवच्छिन्न	तदविच्छिन्न
४६७	३	यदय	यदद
४७४	२०	तस्मिन् येऽयमपि	तस्मिन्नेवाऽयमपि
४७४	२६	यथ व्याप्ति	यथाव्याप्ति
४७५	१६	नानैक	नानैक
४७६	१५	त्वनुपलम्भ	त्वनुपलम्भ
४७८	८	न तेज	तु तेज
४७६	१३	प्रत्यक्षे	प्रत्यक्षे
४८५	१७	सद्गुणाना	सद्गुणाना यदर्थं
४८७	१	निवर्त्यं	निवर्त्यं
५०३	१०	सत्कार	तिरस्कार
५०४	२४	सचिन्त्य	अचिन्त्य
५०५	४	वर्णा	वर्णा
५१३	१२	तीन्ति	नीति
५१३	२०	भावादुच्छेद	भावासदुच्छेद
५१४	१४	यासोन्तु पु	यासो तु पु
५१७	१६	सदाभासा	सदाभासा
५२२	१	नित्या कर्मा	नित्यकर्मा
५२५	११	धार	धान
५२८	२०	परिच्छेदो	परिच्छेदे
५२६	४	च्छेद	च्छिद
५३६	४	चर्चा	चर्चे
५४०	१६	नुभायो	नुभाव्यो
५४२	२४	तस्मादुषिता	तस्माद्वषिता
५४७	२१	इति	इति न
५४८	४	यदनुभाय	यदनुभव
५५०	१३	दय	देय
५५२	१४	निधान	निदान
५५४	२४	भूमानेषु	भूयमानेषु
५५६	१२	समान्य	सामान्य
५६७	१५	धर्म	धर्मि
५६६	७	मा	मात्रे
५६६	६	पत्त	पत्ते
५७६	१५	भावद्धि	भावाद्धि
५८०	२४	उभय	उभया
५८०	२६	साध्य	साध्या
५८२	७	मिति उप	मितिवत्
५८३	२३	पुनर्वचन निगम-नमसाधनाङ्गत्व समत्वादयार्थं कम तस्या एव तु पुनर्वचन नि-गमनमधुना	पुनर्वचनं निगमनमधुना
५८४	१३	मङ्क्याः	मङ्क्तायाः
५८५	१	मूलत्वाद्व्याप्ति	मूलत्वाद् व्याप्ति
५८६	२६	लक्षणाभावा	लक्षणीयाभावा
५८७	१८	निवर्तते	न निवर्तते
५८८	१७	प्रतिकरण	प्रतिप्रकरण
५६०	२४	न जाने	न जाने जाने
५६२	२१	प्रमाणात्तर्कै	प्रमाणतर्कै
५६८	२२	साधारणा	साधारणाव
५६६	१७	विरुद्धव्यभिचारी	विरुद्धाव्यभिचारी
५६६	२६	बाधिवस्तु	बाधितत्व
६०४	१	वृत्तीति	वृत्तिनी
६२७	[illegible]	प्रयत्नान्तरीय	प्रयत्नानन्तरीय
६२७	२३	प्रतिक्रियते	प्रक्रियते
६३१	२५	गुणारणता	गुणारणाद
६३५	१	साधनायादो	साधनवादी
६३५	६	मन्तरीक	मन्तरीयक
६३५	१४	प्रवेद	प्रवेद
६४४	१८	निहूयीत	निहूयीत
६५६	१६	साधनायित	साधर्म्याय

एवं प्रमाणपदार्थे परीक्षिते सति यदर्थं तत्परीक्षणं तत्प्रमेयमिदानीं दर्शयितुमाह ।

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्य-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ *

प्रमाणवदिहाप्येतत्सूत्रं व्याख्यायि सूरिभिः ।
एवं विभागसामान्यलक्षणप्रतिपादकम् ॥
प्रमेयश्रुतिरात्मादिपदपर्यन्तवर्तिनी ।
तेषामेव प्रमेयत्वं नान्यस्येति नियच्छति ॥

यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्येवकारादिश्रुतिमन्तरेणापि शब्दसामर्थ्यात्त एव भोजनक्रियायोगिनो ऽवगम्यन्ते नान्ये तथेहाप्यात्मादयः प्रमेयमित्युक्ते तावेव तदितरप्रमेयनिषेधो ऽवधार्यते। ननु कथं द्वादशविधमेव प्रमेयमुपपद्यते यावता सामान्यतन्त्रे पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणाः उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि परापरभेदेन द्विविधं सामान्यं नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः एकः समवाय इति षट्पदार्थीमनुक्रम्य तदवान्तरविशेषैरानन्त्यं प्रमेयस्योपवर्णितमिति। उच्यते किं पुनरिह प्रमेयं विवक्षितमिति तत्सामान्यलक्षणं तावत्परीक्ष्यताम्। आह सूक्तमिदं कस्यापि कर्णे पृष्टः कटिं चालयतीति द्वादशविधस्यमाक्षिप्तं न प्रतिसमाधत्ते भवान् प्रमेयस्य सामान्यलक्षणं तु परीक्षते एव। उच्यते अलं केलिना एतदेवात्र प्रतिसमाधानं भवति न हि प्रमाणविषयमात्रमिह प्रमेयमभिमतमेवं-विधस्य प्रसिद्धत्वेन लक्षणानर्हत्वात्। प्रमाणे एव ज्ञाते सति तद्विषयो ऽर्थः प्रमेयमिति प्रज्ञायते एव किं तेन लक्षितेन। तस्माद्विशिष्टमिह प्रमेयं लक्ष्यते ॥

ज्ञातं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भवाय वा ।
तत्प्रमेयमिहाभीष्टं न प्रमाणार्थमात्रकम् ॥

तच्च द्वादशविधमेव भवति न न्यूनमधिकं वेति समाहितश्चायं भवति विभागाक्षेपः। कुतः पुनरेष प्रमेयविशेषो लभ्यते निःश्रेयसार्थत्वाच्छास्त्रस्य। प्रमेयस्य प्रमाणज्ञानवदन्यज्ञानोपयोगितामन्तरेण स्वत एव मिथ्याज्ञाने निवृत्त्यादिक्रमेणापवर्गहेतुत्वप्रतिपादनात् तथाविधस्य चापवर्गो-

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० ९ ।

पापात्मस्यात्मादित्येव भावात् । भवत्वेवं सूत्रस्य तु कथमीदृशप्रमेयविशेषसमर्थने सामर्थ्यम् । विशेषानुशब्दप्रयोगसामर्थ्याच्च । सत्यमाकाशकालदिगादि प्रमाणविषयत्वात् प्रमेयं भवति तत्तु न सम्प्रयोजनमात्मशरीरेन्द्रियार्थमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयं निःश्रेयसहेतुत्वादित्याशयः । तदित्थमेव तुशब्दो निःश्रेयसाङ्गभूतप्रमेयान्तरपरिहारद्वारेण विशिष्टमात्मादि प्रमेयमिह सूचयति ॥

तद्द्वादशविधत्वे ऽपि हेयोपादेयभेदतः ।
द्विधोच्यते मुमुक्षूणां तथैव ध्यानसिद्धये ॥
तत्र देहादिदुःखान्तं हेयमेव व्यवस्थितम् ।
उपादेयो ऽपवर्गस्तु द्विधा ऽवस्थितिरात्मनः ॥
सुखदुःखादिभोक्तृत्वस्वभावो हेय एव सः ।
उपादेयस्तु भोगादिव्यवहारपराङ्मुखः ॥

आत्मनो हि भोगाधिष्ठानं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्था भोगो बुद्धिः आन्तरं हि भोगकारणं मनः प्रवृत्तिः पुण्यपापात्मिका रागादयश्च दोषाः शरीरादिजन्महेतवः एतत्कृतश्च शरीरादियोगाभ्यासः प्रेत्यभावः एतत्कृतमेव च संसारे सुखदुःखरूपं हि फलं तच्च द्विविधमेव विवेकपक्षतः सुखं दुःखं वेति एवं शरीरादिदुःखान्ते हेयतयैव भावनीयम् । एतदनुषक्तश्चात्मा ऽपि तथैव । एतद्वियुक्तस्त्वात्मैवापवर्ग उच्यते । स चोपादेयतया भावनीय इत्यत एवात्मपदसंगृहीतस्याप्यस्य पुनर्निर्देशः स हि परमः पुरुषार्थ इति । एवमिदं द्वादशभेदं प्रमेयं हेयोपादेयतया तत्त्वज्ञानेन भावयन्नभ्यासात्तद्विषयविपरीतग्रहात्मकं मिथ्याज्ञानं जिहीते ॥

तत्त्वज्ञानेन तेनास्य मिथ्याज्ञाने ऽपबाधिते ।
रागद्वेषादयो दोषास्तन्मूलाः क्षयमाप्नुयुः ॥
क्षीणदोषस्य नोदेति प्रवृत्तिः पुण्यपापिका ।
तदभावाच्च तत्कार्यं शरीरादुपजायते ॥
अशरीरश्च नैवात्मा स्पृश्यते दुःखडम्बरैः ।
अशेषदुःखोपरमस्त्वपवर्गो ऽभिधीयते ॥

तदित्थमेव द्वादशविधं प्रमेयमतिगहनसंसारारण्यस्थलप्रभवतीव्रसंतापनिर्वापणमहाह्रदतामुपयातीति तदेवादेयार्हमिति स्थितम्।

विरक्तसंकथास्तावदसंजातफलोचिताः।
आत्मैव त्वस्ति नास्तीति कथं न परिचिन्त्यते॥
तथा च लौकायतिकाः परलोकापवादिनः।
चैतन्यखचितात्कायान्नात्मा ऽन्यो ऽस्तीति मन्वते॥

न तावदात्मा प्रत्यक्षतो गृह्यते घटादिवद्बाह्येन्द्रियेण सुखादिवन्मनसा परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्। अनुमानं तु न प्रमाणमेव चार्वाकाणाम्। न चात्मविशिष्टं किंचन लिङ्गमस्ति। ज्ञानादियोगस्तु भूतानामेव परिणामविशेषोपपादितातिशयजुषां भविष्यति। यथा गुडपिष्टादयः प्रागसतीमपि मदशक्तिमापादितसुराकारपरिणामाः प्रपद्यन्ते तथा मृदाद्यवस्थायामचेतनान्यपि भूतानि शरीराकारपरिणतानि चैतन्यं स्पृशन्ति। कालान्ते च व्याध्यादिना विशेषमपजहति तान्येव चैतन्यशून्यतामुपयास्यन्ति। चैतन्यस्यानपायाच्च तावन्तं कालं तान्येव स्मृत्यनुसंधानादिव्यवहारनिवहनिर्वहणनिपुणतामनुभविष्यन्ति इति किमनुमानकः आत्मा स्यात्। आगमास्तु मनोरथाधिरूढप्रामाण्याः कथमात्मानमवबोधयितुं शक्नुवन्ति। अयमपि चागमो ऽस्त्येव विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति। तदात्मनो नित्यस्य परलोकिनो ऽभावात्कृतमेताभिरपार्थकपरिश्रमकारिणीभिः परलोककथाभिः॥

तत्र प्रत्यक्षमात्मानमौपवर्षाः प्रपेदिरे।
अहंप्रत्ययगम्यत्वात्स्वयूथ्या अपि के चन॥

अस्त्ययमहंप्रत्ययः कश्चिच्छरीरसमानाधिकरणः स्थूलो ऽहं कृशो ऽहं कश्चिज्ज्ञानसमानाधिकरणो जानाम्यहं स्मराम्यहमिति। तत्र स्थूलादिसमानाधिकरणस्तावदास्तामहंप्रत्ययः।

ज्ञानेच्छासुखदुःखादिसामानाधिकरण्यभाक्।
यस्त्वहंप्रत्ययस्तत्र नात्मनो ऽन्यः प्रकाशते॥
न हि ज्ञानसुखेच्छादियोगः कर्मेन्द्रियादिषु।
न च ज्ञानादिशून्ये ऽहं जानामीत्यादिसंविदः॥

ज्ञानमात्रावभासो ऽपि चारितः प्रत्यभिज्ञया ।
ज्ञातव्यमहमेवादौ अहमेवाद्य वेद्मि च ॥
नोत्तरस्य न पूर्वस्य न ज्ञानक्षणयोर्द्वयोः ।
न संतानस्य चैतस्मिन्प्रत्ययेस्त्यवभासनम् ॥
नोत्तरो ज्ञातवान्पूर्वं पूर्वो जानाति नाधुना ।
न द्वयोर्द्वयमप्यस्ति संतानस्तु न वास्तवः ॥

अयन्तुत्पन्नाद्य नाशो पूर्वं कि विज्ञातवानद्य वाद्य किं विजानातीति। तस्मादहमेव ह्यो ज्ञातवानहमेवाद्य जानामीत्यस्मिन्प्रत्यये ह्यस्त्वाद्य चानुवर्तमानो ज्ञाता प्रतीयतइति गम्यते। न चासौ वयो बाल्याद्यवस्थाभेदेन नानात्वादचेतनत्वाच्च। एवं प्रत्यभिज्ञाहंप्रत्ययग्राह्ये ज्ञातरि सिद्धे यो ऽयं स्थूलादिसमानाधिकरणो ऽहंप्रत्ययस्तदभेदोपचारेण शरीरे वर्तमानो मिथ्येति कल्पयिष्यते। न पुनरेतदनुरोधेन ज्ञानादिसमानाधिकरणाहंप्रत्ययमिथ्यात्वकल्पनं युक्तमबाधितत्वात्। न खल्वहं जानामीति प्रत्ययः केन चिदल्पीयसा दोषरेणुना धूसरीकर्तुं पार्यते। तदस्यात्मैव मुख्यो विषयस्तद्व्यतिरिक्तं वस्तु भाक्तं इति तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वादात्मा प्रत्यक्ष इति। अत्र वदन्ति। शब्दमात्रोच्चारणमेतदहं जानाम्यहमिच्छाम्यहं सुख्यहं दुःखीति न [illegible] ज्ञानादिस्वरूपातिरिक्तस्तदाश्रयः कश्चिदेतासु बुद्धिषु परिस्फुरतीति। कथमेकस्यैव संविदि कर्ता च कर्म चात्मा भवेत् ॥

ग्राह्यग्राहकतैकस्य ज्ञानस्यापाकरिष्यते ।
त्वयापि नेष्यते चेति तथा सत्यात्मनो ऽपि मा ॥

यच्चावस्थाकृतं भेदमवलम्ब्य ग्राह्यग्राहकभावसमर्थनमेकस्यैवात्मनः कृतं किल द्रव्यादिस्वरूपमात्मनो ग्राह्यं ज्ञातृरूपं च ग्राहकमिति तदनुपपन्नम्। द्रव्यादिस्वरूपे ग्राह्ये न ज्ञातरि ग्राहकता साधिता स्यात्। आत्मवर्तिनो ऽपि द्रव्यादिरूपस्य घटादितुल्यत्वात्। यदपि निपुणंमन्यैरुच्यते भवतु ज्ञातृतैव ग्राहकस्तथापि विषयोपाधिकृतो ऽस्त्येव भेदः घटावच्छिन्ना हि ज्ञातृता ग्राह्या शुद्धैव [illegible] ज्ञातृता ग्राहिकेति। अन्यच तु शुद्धविषयग्रहणमेव भवति घटो ऽयमिति तदेतदपि सरलमतिप्रतारणमात्रम्। तथा हि घटो ऽयमित्यत्र घटमात्रग्रहणैव बुद्धिः इयांस्तु विशेषः पूर्वं केवलं घटग्रहणमधुना [illegible] ज्ञानविशिष्टघटा-

समर्थ इति । ननु विभज्यमानायां प्रतीतौ घटो ऽयमिति तावद्विषयग्रहणं जाना-
मीति ज्ञानग्रहणमपि । भवतु नाम अहमिति तु कस्य ग्रहणं न चैकस्यामेव प्रतीतौ
तावंशविभागेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा वक्तुं युक्तम् । घटमिति जानामीति च
प्रमाणमहमिति तु न प्रमाणमिति । तस्मादेष ज्ञातुरवभासो ऽभ्युपेयः उक्तमथ
नैकस्यां प्रतीतावात्मनः कर्मता कर्तृता च स्यात् । यस्तूपाधिस्त्वनयोर्नेतुमु-
पक्रान्तः सो ऽयं न घटते । घटप्रवणत्वादहं जानामीति प्रतीतेर्विभज्यमानत्वे
ऽपि घटमिति जानामीति चांशद्वयं विषयनिष्ठमेव जातमहमिति त्वयमंशो
यद्यात्मविषयो दृश्यते तर्हि स एव शुद्धो ऽवशिष्यते ग्राह्यग्राहकश्चेति
नावस्थाकृतस्तद्भेदः समर्थितः स्यात् । भेदाभावेन चैकस्यैव ग्राह्यग्राहकभा-
वमुपाधिमभिदधता विज्ञानवादवर्त्मे संश्रितं स्यात्तस्मादहंप्रत्ययस्य ग्राहका-
द्भिन्नं ग्राह्यमभिधित्सता शरीरमेव ग्राह्यमभ्युपगन्तव्यं ज्ञानसामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तेश्च चरमस्य नात्मालम्बनता । अत एव कृशश्यामसामानाधिक-
रण्यधी शरीरालम्बनत्वस्य साक्षिणी न विरोत्स्यते । ननु ममेदं शरीरमिति
भेदप्रतिभासात्कथमहंप्रत्ययः शरीरालम्बनः स्यात् । भोः साधो नैवंविधेषु
प्रत्ययेषु विश्वसितुमर्हसि ममात्मेत्यपि भेदप्रत्ययस्य दर्शनादर्थस्याभे-
दादिना यथा तथा तत्समर्थनमास्थीयते तदिह शरीरालम्बनत्वे ऽपि सेयं
सरणिरनुसरिष्यते । तस्मादहंप्रत्ययः शरीरालम्बन एवेति स च ज्ञानादिस-
मानाधिकरणो मिथ्या स्थूलादिसमानाधिकरणस्तु सम्यगिति । ये तु मम
शरीरं ममात्मेति च बुद्धी ते द्वे अपि मिथ्या ममप्रत्ययस्याहंप्रत्ययवदात्मा-
नालम्बनत्वाच्छरीरे च भेदानुपपत्तेः ।

मम पाणिर्मुखो वेति भिन्नत्वादुपपद्यते ।
शरीरं तु ममेत्येषा कल्पना राहुमूर्धवत् ॥

तस्मादहङ्कारममकारयोर्द्वयोरप्यविषयत्वादात्मा परोक्ष इति सिद्धम् ।
अपरे पुनराहुः । न ग्राह्यग्राहकरूपोभयसम्पत्तेरेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च युग-
पदात्मनो मन्यामहे किं तु चितिशक्तिस्वभावमपरसाधनमपरोक्षमात्मतत्त्वं
प्रपद्यामहे । न ह्यात्मा अन्येन ज्ञानेन घटादिरिव प्रकाश्यते ऽपि तु स्वत एव
प्रकाश्यते । चेतनत्वमपि तस्य नैसर्गिकमेव न करणोपजनितचितियोगनिब-
न्धनम् । चिद्योगाद्धि चेतनत्वे घटादावपि तत्प्रसङ्गो न चास्ति नियमहेतुर-

नैककारकपरिघट्टितमनुरपि चितिरात्मानमेव ज्ञातारं करोति न कारकान्तरमिति । तस्मात्स्वत एव चित्स्वभावतास्य भद्रिका तदिदमात्मप्रकाशनं संविद्वदवगन्तव्यम् । यदाहुः संवित्संवित्तयैव संवेद्या न वेद्यतयेति । नास्याः कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । एवमात्मा ग्राहकतयैव प्रकाशते न ग्राह्यतयेति तद्द्वैरूप्यस्य चोदनमनुपपन्नमिति । एतदपि न चतुरस्रम् । अपरसाधनमिति को ऽर्थे उपायान्तरनिरपेक्षमेव प्रकाशमानमात्मतत्त्वमास्ते इति तदयुक्तमक्षणिकायाः प्रतीतेरदृष्टत्वात् । अपूर्वं च तत्किमपि यथाभ्युपगतं प्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणं स्यात् । न च नियमकारणमत्र पश्यामः तया प्रकाशमानः स्व एवात्मा प्रकाशते न परात्मेति । प्रकाशमानत्वेनात्मनो नूनमनुभूयमानता वाच्या ऽनुभूयमानता चानुभवकर्मत्वमितरथा ऽस्याः प्रत्यक्षतैव न स्यात् । अथोच्यते न प्रत्यक्ष आत्मा किं त्वपरोक्ष इति नेदमर्थान्तरवचनं विचक्षणाः प्रतार्यन्ते न प्रामाणिकाः । प्रत्यक्षश्च न भवत्यपरोक्षश्च भवतीति चित्रम् । प्रत्यक्षज्ञानकर्मत्वमस्य नास्तीति चेत्तदपरोक्षत्वमपि मा भूत् । प्रकाशत्वादपरोक्षत्वमिति चेन्न दीपादेः प्रकाशस्याप्यन्धादिभिरगृह्यमाणस्य प्रकाशमानत्वायोगात्तस्मात्प्रकाशते चिदात्मा नूनमनुभूयेतापीति बलात्कर्मत्वमपरिहार्यमतश्च तदवस्थैव द्वैरूप्यचोदना । प्रकाशज्ञानपक्षं च प्रतिक्षेप्स्यामः । स चात्मन्यपि तुल्यो न्यायः । कल्पनाद्वैरूप्यं च भवतामात्मा च स्वप्रकाशश्चित्स्व स्वप्रकाशेति । न च निपुणमतिरपि विवेकमीदृशमुपदर्शयितुं शक्नोति भवानियं स्वप्रकाशफलरूपा संविदयं स्वप्रकाशो ज्ञातृरूप आत्मेति । चित्रं चेदं एतयोर्द्वयोः प्रकाशयोरन्तराले तद्व्यापारः परोक्षज्ञानाख्यः संपन्न इति । ननु घटमहं जानामीत्यत्र कर्मप्रतिभासो घटमिति विषयः प्रकाशते अहमित्यात्मा जानामीति संविदिति । उक्तमत्र घटं जानामीति ज्ञानविशेषणविषयप्रतिभासः अहमिति तु शरीरे ज्ञातृत्वभ्रम एकस्यात्मनो ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तेः । यदपि स्वतश्चेतनस्वभावत्वमात्मनः कथ्यते तदपि न सोपपत्तिकम् ॥

अचेतनश्चिदा योगात्तद्योगेन विना जडः ।
नार्थावभासादन्यद्धि चैतन्यं नाम मन्महे ॥

यदि च स्वत एवार्थावभाससामर्थ्यवत्त्वे च सर्वसर्वज्ञतापत्तिरतो ऽवश्यं ज्ञानसमवायनिबन्धनमेवात्मनश्चेतयितृत्वम् । न च घटादिभिरतिप्रस-

नु आशङ्कनीयः पदार्थस्वभावोपनतस्यैव क्रियावैचित्र्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वा-च्चेतनादिक्रियाः कर्मसमवायिन्यो न भवन्ति गमनादिक्रियास्तु कर्तृसमवा-यिन्य एव न च वस्तुशक्तिरनुयोज्या भवति ।

न जडत्वाविशेषे ऽपि कर्मादौ समवैति चेत् ।
न द्रव्यत्वाविशेषे ऽपि गन्धः स्पृशति पावकम् ॥

तस्मान्न प्रत्यक्ष आत्मा नापि स्वतश्चेतयितेति स्थितम् । स्वयू-थ्यास्तु के चिदाचक्षते यदेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वमनुपपन्नमित्यप्रत्यक्ष आत्मे-ष्यते तदयमनुमानेनापि कथं ग्रहीष्यते ।

आत्मानमात्मना ऽऽत्मैव लिङ्गादनुमिनोति हि ।
तत्र नूनमुपेतव्या कर्तृता कर्मता ऽस्य च ॥
तथानुमानज्ञानस्य यथा ऽऽत्मा याति कर्मताम् ।
तथा ऽहंप्रत्ययस्यैव प्रत्यक्षस्यापि गच्छतु ॥
देहादिव्यतिरिक्तश्च यथा लिङ्गेन गम्यते ।
तथाहंप्रत्ययेनापि गम्यतां तद्विलक्षणः ॥

न चात्मनः किं रूपं यत्प्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते यद्येवं सुखादेरपि किं रूपं यन्मानसप्रत्यक्षसमधिगम्यमिष्यते । नन्वानन्दादिस्वभावरूपं प्रसिद्ध-मेव सुखादेस्तर्हि तदाधारत्वमात्मनो ऽपि रूपमवगच्छतु भवान् ।

सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रं नानुभूयते ।
मतुबर्थानुवेधात्तु सिद्धं ग्रहणमात्मनः ॥
इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ।
अहं सुखीति तु ज्ञप्तिरात्मनो ऽपि प्रकाशिका ॥

अपि च ।

आत्मज्ञानविशिष्टार्थग्रहणं किल भाष्यकृत् ।
स्वयं प्राहोदृतस्तच्च किं वा युक्तमुपेक्षितुम् ॥
विशेष्यबुद्धिमिच्छन्ति नागृहीतविशेषणाम् ।
पूर्वं चाननुभूतस्य स्मरणं नावकल्पते ॥
न चानुमानतः पूर्वं ज्ञात्वा ऽऽत्मानं विशेषणम् ।
तद्विशिष्टार्थबुद्धिः स्यात् स्मरणानवधारणात् ॥

तस्मात्प्रत्यक्ष आत्मा ।

सामानाधिकरण्यं च स्मरणानुभवादिषु ।
अनुसन्धीयमानं यद्दृश्यते तत्कथं भवेत् ॥

पूर्वमहममुमर्थमनुभूतवानहमेवाद्य पुनरनुभवामीति तुल्यविषयं ता-वत्तुल्यकर्तृकं ज्ञाता ऽपि तत्र प्रकाशते इतरथा त्वनुमातुमप्यात्मा न शक्यते ।

ज्ञानेच्छासुखदुःखादि किलेदं लिङ्गमात्मनः ।
एकाश्रयतया ज्ञातमनुसंधातृबोधकम् ॥
तथात्वेन च तज्ज्ञानमाश्रयज्ञानपूर्वकम् ।
ज्ञाते तथाफलं लिङ्गमज्ञाते तु न लिङ्गता ॥
तस्मात्प्रत्यक्ष एवात्मा वरमभ्युपगम्यताम् ।
वृद्धागमानुसारेण संविदालोकनेन च ॥
अथ वा ऽभिनिवेशेन किमनेन प्रयोजनम् ।
अनुमेयत्वमेवास्तु लिङ्गेनेच्छादिना ऽऽत्मनः ॥

तदाह सूत्रकारः इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्* । इच्छा नाम तावदित्थमुपजायते यज्जातीयमर्थमित्थमुपयुञ्जानः पुरुषः पुरा सुखमनुभूतवान् पुनः कालान्तरे तज्जातीयमुपलभ्य सुखसाधनतामनुस्मृत्य तमादातुमिच्छति सेयमनेन क्रमेण समुपजायमानेच्छा पूर्वापरानुसंधानसमर्थ-माश्रयमनुमापयति कार्यस्य निराधारस्यानुपपत्तेराश्रयमात्रप्रतीतौ चान्वयव्य-तिरेकवानेव हेतुर्भवति इच्छा धर्मिणी आश्रितेति साध्यो धर्मः कार्यत्वाद् घटादिवद् गुणत्वादिति वा हेतुर्वक्तव्यः । गुणत्वं चेच्छादीनामचाक्षुषप्रत्यक्ष-त्वादिना रूपादिवद्दर्शितमाचार्यैः । एवमन्वयव्यतिरेकवता ऽमुना हेतुना ऽधिष्ठानमात्रे ऽनुमिते तदधिष्ठानत्वे च देहेन्द्रियादौ प्रसक्ते पूर्वानुभूतसुख-साधनत्वानुसंधानसव्यपेक्षतदुत्पादनपर्यालोचनया तत्कार्यसमानकर्तृकत्वा-वगमाच्छरीरादिविलक्षणाश्रया । शरीरादिषु बाधकोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वात् । अत्र च साधर्म्यदृष्टान्तो न संभवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तः । कार्यत्वे निर्विशेषणे य एव साधर्म्यदृष्टान्तो घटः स एव वैधर्म्यदृष्टान्तः सविशेषणे । यत्र विल-क्षणाश्रितत्वं नास्ति तत्र सविशेषणं कार्यत्वमपि नास्ति यथा घटादाविति

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० १० ।

तु शक्यते वक्तुम् । तत्र कार्यमात्रयोगे ऽपि सविशेषणानां कार्यत्वाभावात्तद्विलक्षणाश्रितत्वं नास्ति भूताश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वात् । ननु चान्वयदर्शनमन्तरेण केवलव्यतिरेकः प्रतीयमानः संदिग्धो भवति किं तत्साध्याभावकृतैव तस्य तस्माद्व्यावृत्तिरुत निमित्तान्तरकृतेति । संदिग्धव्यतिरेकस्य हेतोरगमकत्वं निश्चितव्यभिचारहेतुवदिति तार्किकाः । उच्यते स्यादेतदेवं यदि प्रथममनवगतान्वय एव केवलव्यतिरेकशरणो हेतुः प्रयुज्यते । यतस्त्वन्वयव्यतिरेकतावकाशं लभते घटो हि भूतलाश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदस्य विशेषणान्वयविरहादेव सविशेषणहेतुशून्यता जाता निर्विशेषणावस्थायां तद्योगदर्शनादिति न संदिग्धो व्यतिरेकः । अथ वा शरीरत्वं सामान्यमिह वैधर्म्यदृष्टान्तीकर्तव्यम् । तत्र हि सर्वात्मना कार्यत्वयोगो ऽपि नास्ति न च तद्विलक्षणाश्रितं शरीराश्रितत्वस्य प्रत्यक्षत उपलम्भादिति । तदियमिच्छा प्रथमपदार्थदर्शनादिकार्यसमानकर्तृकतया ऽवगम्यमाना शरीरादिविलक्षणमाश्रयमवगमयति सविशेषणात्कार्यत्वादिति स्थितम् यश्च स विलक्षण आश्रयस्तमात्मसंज्ञया ऽऽगमिनो । एवमेव द्वेषादेरात्मलिङ्गता वक्तव्या यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निधानाद् दुःखमनुभूतवान् पुरुषः तज्जातीयमर्थं पुनरुपलभमानो दुःखसाधनतामनुसंधाय तद् द्वेष्टीति सो ऽपि प्रतिसंधातारमेकमन्तरेण नोपपद्यते । आभ्यामिच्छाद्वेषाभ्यामनन्तरं प्रयत्नः समुत्पद्यते सो ऽपि यथोक्तेन क्रमेणानुसंधानपूर्वक एव । प्रयतमानस्य सुखदुःखे भवतः ते अपि तथैव द्रष्टव्ये । ज्ञानं यद्यपि प्रथममनुसंधाननिरपेक्षमपि भवति तदपि च शक्यते यथात्मलिङ्गमभिधातुं तथा ऽप्यनुसंधानपूर्वकेच्छादिकार्यप्रकरणान्निर्णयात्मकमिह ज्ञानमुदाहर्तव्यम् । तत्र हि बुभुत्साविमर्शादिपूर्वकत्वमुपकल्प्यते तदेवमिच्छादीन्यात्मलिङ्गानि इति स्थितम् ।

शास्त्रे चानेकहेतूक्तिर्न दोषाय कथंचन ।
शिष्यः कश्चित्क्व चित्किं चिदनुस्मृत्याभिधास्यतीति ॥

कारुणिको मुनिरनेकमिह हेतुमार्गमुपदिष्टवान् । नन्वत्र चोदितमनुसंधातारमन्तरेण तदेतदिच्छादिकार्यं नावकल्पत इति कथं ज्ञायते । एकत्र प्रमातरि तद्दर्शनादिति यदुच्यते तदिदमेकप्रमातृग्रहणादात्मप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृतं स्यादिति व्यर्थमनुमानं ग्रहणे तु प्रमातुरेकस्य तत्पूर्वकेच्छादेः प्रति-

यन्थापहरणादयुक्तमनुमानमिति । परिहृतमेतत् कार्यत्वेनैव लिङ्गत्वमिच्छादे-
रुपवर्णितमस्माभिर्न स्मरणादिसमानाश्रयतयेति । किमर्थस्तर्हि प्रतिसंधानोप-
न्यासः शरीरादिषु तदाश्रयत्वप्रतिषेधार्थः । न त्वेवं व्याख्यायमाने सर्वमे-
कस्य प्रमातुरिच्छादिकार्याश्रयत्वदर्शनादेकाश्रयत्वानुमानमिति तस्मान्न दोषः ।
शरीराश्रयत्वप्रतिषेधसाधनत्वे ऽपि हेतोर्व्याप्तिग्रहणासंभवाद् ग्राहकबुद्धि-
दर्शनस्मरणेच्छादि कार्यजातमेकप्रमातृनियततया ऽनवधारितं तावत्क-
थमस्मदवस्थादिभिर्न शरीराद्याश्रयत्वनिषेधस्य तत्पूर्वकस्य वा ऽऽत्मास्ति-
त्वस्य सिद्धिः । क एवमाह न गृहीतमेककर्तृकतया कार्यमिच्छादीति यदि
गृहीतं तर्हि वक्तव्यं क्व गृहीतं केन वा प्रमाणेन गृहीतमिति । स्वात्मन्येवेति
चेत्सो ऽयं प्रत्यक्ष आत्मा भवेद् एवमनभ्युपगमे न व्याप्तिग्रहणमिति । उच्यते
न च प्रत्यक्ष आत्मा न च व्याप्तेरग्रहणं न चैव धर्मान्तरे व्याप्तिर्गृह्यते किं
तु स्वसंतान एव तथा ऽपि न सिद्ध्यति प्रमातृनियतानुमानं कथमिव
सिद्ध्यति संतानान्तरेषु प्रतिसंधानस्य दृष्टत्वात् । किं च को ऽत्र व्याप्तिग्रहण-
कालः प्रमातृवृद्धिं तद्भेदेन भवितव्यम् । ततः किम् । इदं ततो भवति कथं
स्वसंतान एव व्याप्तिर्गृह्यतां कथं च तथैव प्रमातृनियमो ऽनुमीयतामिति
सेयमुभयतःपाशा रज्जुः आत्मा वा प्रत्यक्षो व्याप्तिर्वा दुरवगमेति । नैत-
देवम् । यथा शाक्यपक्षे सत्त्वात्क्षणिकत्वानुमाने व्याप्तिग्रहणं तथेहापि भवि-
ष्यति । तत्र हि यैव क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या सत्त्वस्य नित्येभ्यो व्यावृत्तिः स
एव क्षणिकेष्वन्वय इति धर्मान्तरनिरपेक्षतयैव साध्ये ऽपि धर्मिणि प्रति-
बन्धग्रहणं चानुमानं च दर्शितम् । तद्वदिहाप्येकप्रमातृपूर्वकत्वेन प्रतिसंधा-
नस्य धर्मान्तरे यद्यपि ग्रहणं नास्ति तथा ऽपि संतानान्तरभेदे यदस्य
दर्शनं तदेवैककर्तृकत्वदर्शनमिति को ऽनयोर्हेतुत्वे विशेषः । ननु तत्र
नित्येभ्यः क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यावृत्तं सत्त्वं शक्यग्रहणमिह तु प्रमातृ-
भेदेन प्रमातृसंधानव्यावृत्तिर्दुरवगमा स्वसंताने ऽपि ज्ञानक्षणा भिन्ना एव प्रमा-
तारः न च तेभ्यो व्यावृत्तं प्रतिसंधानमिति । तिष्ठत्वन्वयो व्यतिरेकमुखेनापि
कष्टमिदमनुमानं वर्तते स्वसंताने संतानान्तरवत्प्रमातृभेदाग्रहणात् तद्ग्रह-
ग्रहे हि स्वसन्तानविवेको न स्यान्न चैवं प्रमातृभेदग्रहणाभावात्पुनरप्यात्मा
प्रत्यक्ष आयातः । नैवम् नात्मा प्रत्यक्षः प्रमातृभेदो हि स्वसंताने न गृह्यते

अन्यच्च भेदाग्रहणमन्यच्च तदैक्यग्रहणं भेदाग्रहणादेव च व्याप्तिसिद्धेर्न क्रम-नुमानम् । ननु च स्वसंताने प्रमातृभेदाग्रहणं किं प्रमातुरेकत्वादुत ज्ञानानां कार्यकारणभावादिति न निश्चीयते ततश्च संदिग्धो व्यतिरेकः यथा ज्ञानानां कार्यकारणभावो नास्ति यथा च न तत्कृतो ऽयं व्यवहारस्तथा ऽनन्तरमेव वक्ष्यामः तस्मादिच्छादिकार्येण युक्तमेकप्रमात्रनुमानम् ।

ननु चाश्रितमिच्छादि देह एव भविष्यति ।
भूतानामेव चैतन्यमिति प्राह बृहस्पतिः ॥

उक्तं च मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । उच्यते शरीरं तावन्नेच्छादेराश्रयः शैशवयौवनवार्धकादिदशाभेदेन भिन्नत्वात् ।

तथा हि नान्यदृष्टो ऽर्थः स्मर्तुमन्येन शक्यते ।
न चान्येन स्मृते तस्मिन्नन्यस्येच्छोपजायते ॥
तेनाद्यादर्थविज्ञानात्प्रभृतीच्छासमुद्भवात् ।
एकस्य कार्यचक्रस्य वक्तव्यः कश्चिदाश्रयः ॥

शरीरं च बालाद्यवस्थाभेदेन भिन्नमतस्तस्य नाश्रयो भवितुमर्हति संतानान्तरवत् । यथा हि देवदत्तदृष्टे ऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणमेवं बालशरीराद्यनुभूते युवशरीरस्य तन्न स्यात् । नन्ववस्थामात्रमेव भिन्नमवस्थान्यशरीरस्वरूपमभिन्नमेव प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्यादवगम्यते । न चेयं प्रत्यभिज्ञा लूनपुनर्जातनखादिप्रत्यभिज्ञावदन्यथासिद्धा विनाशस्यासंभवात् । स्तम्भादौ हि क्षणभङ्गित्वप्रतिषेधः प्रत्यभिज्ञयैव करिष्यते सा चेहापि तादृश्येव तदयुक्तम् । स्तम्भादौ नानाकाराग्रहणाद् इह तु रूपपरिणामपरिवेशाद्यन्यत्वदर्शनात्सादृश्यनिबन्धनेयं भ्रान्तिरेव प्रत्यभिज्ञा न खलु शिशुशरीरे तरुणशरीरे जरच्छरीरे च तुल्यमेव परिमाणमुपलभ्यते ।

आहारपरिणामाच्च देहभेदो ऽवगम्यते ।
पाकजोत्पत्तिमार्गेण न चाशितान्नमन्यथा ॥
न भवेत्परिशेषो हि दधिक्षीरादिभक्षणे ।
काञ्चनाद्युपयोगेन दृश्यते तस्य रिक्तता ॥
शीर्णैरवयवैः कैश्चित्कैश्चिदभिनवोद्गतैः ।
अभिन्न एवावयवी कथं भवितुमर्हति ॥

तथा च के चित्पच्यमानस्य घटादेरपि प्रागवस्थाविसदृशरूपादियोगिनः पाककारणभूतवेगवदग्निद्रव्यसंयोगपर्यालोचनयैव प्रलयोदयौ कल्पयन्तः । यद्यपि कन्दुकनिक्षिप्ता घटादयः तृणपर्णादिपिहितवपुषोऽपि तद्विवरप्रसृतेन नयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते यद्यपि तत्संख्यास्तत्परिमाणास्तत्संनिवेशास्तद्रूपाश्च पक्वा अपि दृश्यन्ते यद्यपि ततो न विभाव्यन्ते यद्यपि ततः तेषां कर्षादिकारणकलापाभावात्पुनर्घटनमघटमानमिव लक्ष्यते तथापि तेषामनुमानेन विनाशः परिकल्प्यते सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च पाकपूर्वकपूर्वरूपादिविलक्षणगुणोपलब्धेरन्तःप्रवेशः कृशानोरनुमीयते तेन वेगवता वह्निद्रव्येण नोदनादभिघाताद्वा नूनं घटाद्यारम्भकेष्ववयवेषु क्रिया जायते क्रियातो विभागः विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तद्विनाशाद् द्रव्यविनाश इति अनुप्रवेशपक्षे ऽपि सूक्ष्मविवरपरिकल्पनादवश्यमवयवसंयोगविघटनं घटादेरिति विनाश एव । अपि च पाकानन्तरं कन्दुकादपकृष्यमाणाः पिठरादयः के चित्स्फुटिताः के चिद्वक्रतां गताः के चित्संनिवेशान्तरमेव प्रतिपन्ना दृश्यन्ते तस्मादपि पश्यामो नश्यन्तीति । तत्संख्यत्वादिति सर्वमनैकान्तिकं सूच्यपविद्धकण्टकोशैः कुम्भ्यादिभिः पूर्वोक्तनीत्या नष्टेषु घटादिकार्यद्रव्येषु परमाणव एव पच्यन्ते । पक्वाश्च श्यामादिगुणानपजहतो रक्तादिगुणान्तरयोगमनुभवन्तः प्राणिगतसुखदुःखोपभोगसाधनभूतादृष्टप्रेर्यमाणाः परस्परं संयुज्य द्व्यणुकादिक्रमेण तादृशमेव घटादिकार्यमारभन्ते तत्रामुष्मिन्क्षणे ऽमुष्य कार्यस्य प्रभवो ऽमुष्य प्रलय इति प्रक्रिया न लिख्यते ग्रन्थविस्तरभयादप्रयोजनत्वाच्चेति । एवं तपनातपदृश्यमानेष्वाम्रादिफलेष्वेष एव न्यायः । शरीरे ऽप्युदर्येण तेजसा पच्यमानेष्वन्नपानादिषु रसमलधातुभावेन परिणाममुपगच्छत्सु प्रायेण प्रतिक्षणमुत्पादविनाशौ संभवत इति स्थैर्याभावात्कथमनुसंधानादिकार्ययोगो ऽस्येति । अपरे पुनः प्रत्यक्षबलवत्तया घटादेरविनाशमेव पच्यमानस्य मन्यन्ते सुषिरद्रव्यारम्भाद्वान्तर्बहिश्च पाको ऽप्युपपत्स्यते दृश्यते च पक्वे ऽपि कलशे निक्षिप्तानामपां बहिः शीतस्पर्शग्रहणमतश्च पाककाले ज्वलदनलशिखाकलापानुप्रवेशकृतविनाशबलादपि शिशिरतरनीरकणनिकरानुप्रवेशकृतनाशप्रसङ्गः । न चेदृशी प्रमाणदृष्टिरतः प्रकृतिसुषिरतयैव कार्यद्रव्यस्य घटादेरारम्भादन्तर-

न्तस्तेजःकणानुप्रवेशकृतपाकोपपत्तेरलं विनाशकल्पनया पिठरपाकपक्ष एव पेशलः ।

यादृगेव हि निक्षिप्तो घटः पाकाय कन्दुके ।
पाके ऽपि तादृगेवासावुद्धृतो दृश्यते ततः ॥

क्व चित्तु संनिवेशान्तरदर्शनं काष्ठाद्यभिघातकृतमुपपत्स्यते पावकसंपर्कस्य तत्कारित्वे तु सर्वत्र तथाभावः स्यात् । तस्मादविनष्टा एव घटादयः पच्यन्ते सो ऽयं तु घटादिन्यायः शरीरे नेष्यते ।

न ह्यन्नपाकस्थैर्ये ऽपि तत्र कुम्भादिपाकवत् ।
चयापचययुक्तं हि शरीरमुपलभ्यते ॥

तस्मात्परिमाणादिभेददर्शनान्नैकं शरीरमिति ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानवत्प्रत्यभिज्ञेति स्थितम् । यदप्युच्यते अवस्थानामेव नानात्वमवस्थाता पुनरेक एव देहाख्य इति तदप्ययुक्तम् । भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेः यदि शरीराद्व्यतिरिक्ता एव तदवस्थाः तदा ऽवस्थानामप्यन्योन्यं भेदो न स्यात् । अथ व्यतिरिक्ताः शरीरादवस्थाः तर्हि भेदेन तदुपग्रहो दर्शयितव्यः न चावाधस्ति गोत्वादावनुवृत्त्या बुद्धिरनन्यथासिद्धा सती न केन चित्प्रतिहन्यते इह पुनरवस्थान्तरैकत्वावगाहिनी बुद्धिः पूर्वनीत्या प्रमाणबाधितत्वाद्भ्रान्तेति । तस्माच्छरीरस्य भिन्नत्वात्स्मृत्यनुसंधानादिकार्ययोगो दुर्घट इति न तस्येच्छादिकार्याश्रयत्वम् । इतश्च न शरीरस्य ज्ञानादियोगः परिणामित्वात्क्षीरादिवत् । रूपादिमत्त्वात्तद्वदेवानेकसमूहस्वभावत्वात् पिटघटादिवत् । संनिवेशविशिष्टत्वाद्वा बाह्यभूतवत् । चैतन्यशून्यं शरीरं शरीरत्वान्मृतशरीरवत् । न शरीरधर्मश्चैतन्यमयावद्द्रव्यभावित्वात् । न च कण्ड्वादिभिर्व्यभिचारः तदुपजननापाययोर्निमित्तान्तरजन्यत्वदर्शनादिह च तदभावाद्विशेषगुणत्वे सतीति वा विशेषणोपादानान्न व्यभिचारः । तद्विशेषगुणत्वे हि चैतन्यस्य रूपादिवत्तदवस्थानादविनाशप्रसङ्गः । यत्तु मदशक्तिवदित्युक्तम् तत्र मदशक्तेः दृष्टत्वादभ्युपगमो न तु ज्ञानस्य तत्र दर्शनम् । ननु ज्ञानमपि तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रायेण दृश्यते भूतेष्वन्नपानाद्युपयोगपुष्टेषु पट्वी चेतना भवति तद्विपर्यये विपर्ययः । ब्राह्मीघृताद्युपयोगसंस्कृते च कुमारशरीरे पटुप्रज्ञता

जायते यथा तु वल्मीकादिना ऽनभिव्यक्तयोरपि कालेन दध्यादयस्तथा एव चलन्तः पूगनागदलादिभिर्मिलितैः उपलभ्यन्ते चैतन्यगुणनाशव्यवहारो ऽपि भूतातिशय-ष्टयसम्बद्धानि भविष्यन्तीति भूतचैतन्यवादपक्ष एव युक्तियुक्तो लक्ष्यते । नैत-द्युक्तम् । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरं कथ्यते तच्च तदनुग्रहादिन्द्रियानुग्रहे सति पटुकरणत्वाद्विषयग्रहणार्थं न हि विषयग्रहणादन्यच्चैतन्यं नाम । एतेन शास्त्रे पूर्वोपयोगो ऽपि व्याख्यातः । व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्र भावे सति भोगायतनत्वेन कृता विच्छेदो विशृङ्खलावयवानां समुपादानवशः शुक्रशोणि-तादिपदार्थव्यवस्थानिकृतानुपादाम्यो तथा च स्वेदजादिभेदेन बहुभेदो भूतसर्गः प्रवर्तते विविधकर्मपरिपाकापेक्षयेति अलं विस्तरेण । तस्मान्न सर्वथा भूतानां चैतन्यमिति सिद्धम् । नापीन्द्रियाणि यथोक्तस्य ज्ञानादेः कार्यस्या-श्रयतां प्रतिपद्यन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्* यमर्थमद्राक्षं चक्षुषा तमेवे-दानीं स्पर्शनेन स्पृशामि यमस्प्राक्षं स्पर्शनेन तमधुना चक्षुषा पश्यामीति एतदिन्द्रियमेकमनुसंदधीत न चक्षुः स्पर्शाविषयत्वान्न त्वगिन्द्रियं रूपावि-षयत्वात्तस्मादुभयविषयग्रहणसमर्थः कश्चिदनुसंधातास्तीति स इन्द्रियव्य-तिरिक्तो गम्यते ।

अमुनैव प्रसङ्गेन रूपादिव्यतिरेकिणः ।
सत्ताया गुणिनः सिद्धिरेतद्बुद्धिनिबन्धना ॥
रूपादिषु व्यस्तेषु न ह्येव प्रत्ययो भवेत् ।
न रूपमस्य विषयो न स्पर्शो न च तद् द्वयम् ॥

अतएव न गुणव्यतिरिक्तो गुणी भेदेनाग्रहणादित्यसिद्धः परोक्तो हेतुः भेदग्रहणस्य दर्शितत्वात् । वृत्तिविकल्पादीनां [illegible] प्रतिसमाधानं सामा-न्यसमर्थनावसरे कथितमवयविसिद्धौ वक्ष्यते चेत्यलमप्रस्तुतचिन्तया । एतदेव नेन्द्रियाणां चैतन्यं करणत्वाद्वास्यादिवत् । भौतिकानि चेन्द्रियाणि वर्णयि-ष्यामः । तेन य एव भूतचैतन्यनिराकरणे न्यायो वर्णितः स तेष्वपि योज-नीयः । अतश्चेन्द्रियान्तरविकारात् † ।

आम्रे हि चक्षुषा दृष्टे रसनिष्यन्दसुन्दरे ।
रसनस्य विकारः स्यान्न दन्तोदकविप्लवः ॥

---

* गौतमसूत्रम् अ० ३ आ० १ सू० १ । † गौतमसूत्रम् अ० ३ आ० १ सू० १२ ।

बहूनामिन्द्रियाणां च भिन्नाभिप्रायता भवेत् ।
तेनैकस्यैव सन्ताने नानाचेतनता भवेत् ॥

अतितुच्छत्वादयमिन्द्रियचैतन्यपक्ष इति किमत्र बहु लिख्यते । ननु मनस्तर्हीच्छादेरधिष्ठानं भविष्यति तद्धि नित्यमेकं सर्वविषयमभौतिकमिति न प्राक्तनदोषैः स्पृश्यते । उच्यते मनसो ऽपि तदाश्रयत्वमनुपपन्नं कुतो ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्* मनसो हीच्छाद्याश्रयत्वे ज्ञानादौ कर्तृत्वात्तस्यापि बाह्यगन्धादिविषयज्ञानयौगपद्यानुपपत्तेस्तद्ग्रहणे घ्राणाद्यधिष्ठानपटुना केन चिदान्तरसुखदुःखादिविषयग्राहिणा स्मृत्यादिक्रियाकारिणा च करणेन भवितव्यमिति तत्रात्मसंज्ञा भवेदात्मनि च कर्तरि मनःसंज्ञेति ।

न चास्य बाह्यकरणैः सिध्यन्ति सकलाः क्रियाः ।
न च स्मृतिसुखेच्छादौ शक्तानि चक्षुरादीनि ॥

तेनेच्छासुखकृतिदुःखवेदनानामाधारो न खलु मनो न चेन्द्रियाणि ।
देहो ऽपि व्रजति न तत्समाश्रयत्वं तेनान्यं पुरुषमतः प्रकल्पयामः ॥
दिङ्मात्रदर्शनमिदं कृतमिच्छाद्वेषयत्नसुखदुःखमतीनाम् ।
लिङ्गताकथनमात्मनि तत्र त्वस्ति हेतुनिवहो बहुरन्यः ॥

कर्तृप्रयोज्यता खलु दृष्टा दात्रादिकरणजातस्य ।
त्वक्श्रोत्राद्यपि करणं तथैव कर्त्रा प्रयुज्येत ॥
हिताहितप्राप्तिविमर्शयोग्या चेष्टा च दृष्टा नियता शरीरे ।
तच्चेतनाधिष्ठिततामनुष्य गन्त्रीरथादेरिव कल्पयामः ॥
प्राणादिमारुतानामन्तश्चलतां चलाचलगतीनाम् ।
सहजनिजकर्मविकृतौ कारणमनुमीयते कश्चित् ॥

इदं च देहादितरत्र दुर्लभं निरीक्ष्य वृद्धिक्षतभग्नरोहणम् ।
ध्रुवं गृहस्येव गतिः प्रकल्पते निवासमस्येमपरायणो नरः ॥
युक्तं च नैव मनसा ह्यनधिष्ठितानां स्वार्थप्रमाकरणकौशलमिन्द्रियाणाम् ।
स्यात्कश्चिदिष्टविषयानुगुणः प्रयत्नो यत्प्रेरितं सदधितिष्ठति तानि चेतः ॥
ज्ञानप्रयत्नादिमतो ऽथ कस्य दृष्टान्तता स्यात्करणादिलिङ्गे ।
कार्ये न नः पर्यनुयोग एष सामान्यमात्रस्य तथापि सिद्धेः ॥

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ३।आ॰ १ सू॰ १७ ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्यो व्यवहारः स आत्मना ।
विना नित्येन नेत्येवं ततस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

तत्तस्यैव प्रत्यभिज्ञास्वभावं चाथान्यत्र्चैतस्य न ह्यात्मलाभः ।
ग्राह्यस्यैक्यं यद्वदर्थस्य तस्मात्सिद्धत्येवं ग्राहकस्यापि पुंसः ॥
अविनाभावग्रहणं लिङ्गज्ञानं तदन्वयस्मरणम् ।
लिङ्गिप्रमितिरितीदं न बोद्धृभेदेनुमानं स्यात् ॥
ज्ञाते वनेचरमुखादतिदेशवाक्ये दृष्टे मृगे विपिनवर्तिनि गोसदृक्षे ।
तत्संचनामितिफलं लभते प्रमातृभेदे न चेदमुपमानमिति प्रतिष्ठम् ॥

वर्णानां श्रवणं क्रमेण समयस्मृत्या पदार्थग्रह-
स्तत्संस्कारजमन्त्यवर्णकलनाकाले तदालोचनम् ।

आकाङ्क्षादिनिबन्धनान्वयकृतं वाक्यार्थसम्पिण्डनं
चैकेन विना ऽतिदुर्घटमतो नित्यात्मसिद्धिर्ध्रुवम् ॥

मयेदं पूर्वेद्युर्विहितमिदमन्येद्युरपरं
विधातव्यं चेति श्रुतिकृषिवणिज्यादिषु जनाः ।
यदेवं चेष्टन्ते निपुणमनुसंधाय तदमी
ध्रुवं सर्वावस्थानुगतमवगच्छन्ति पुरुषम् ॥

इत्यादि लक्षणमघादि तदेतदिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखसमाश्रयत्वम् ।
तत्सिद्धिनं तदिह हेयतया व्यवस्येत्सिद्धिप्रयुक्तमधिगम्यतया मुमुक्षुः ॥

अत्रो तथागताः प्राहुः किं पुंसा कल्पितेन वा ।
ज्ञानमात्रेण पूर्वोक्तो व्यवहारो ऽवकल्पते ॥
ज्ञानं किमात्मवन्नित्यं सौगतैरुपगम्यते ।
प्राग्दर्शितानुसन्धानस्मरणादिक्रियाक्षमम् ॥
ज्ञानं बोद्धृगृहे तावत्कुतो नित्यं भविष्यति ।
अन्ये ऽपि सर्वे संस्काराः क्षणिका इति गृह्यताम् ॥
क्षणिकं चेष्यते कार्ये न च किंचित्किञ्चिद्राश्रितम् ।
स्वतन्त्रं ज्ञानमेवातो नान्यस्तेनानुमीयते ॥

ज्ञानस्यैव प्रभेदो ऽयमिच्छाद्वेषसुखादिकः ।
न वस्त्वन्तरमित्येवं न ततो ऽप्यन्यकल्पनम् ॥
गुणत्वमपि नास्त्यस्य यतो ऽधिष्ठानकल्पना ।
न गुणव्यतिरिक्तश्च गुणी नामास्ति कश्चन ॥
निराश्रयेषु विज्ञानस्कन्धेषु क्षणभङ्गिषु ।
कथं स्मृत्यादि कार्यं वा परलोको ऽपि वा कथम् ॥

सत्यपि वा परलोके कथमकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ पराक्रियेते येन हि ज्ञानेन चैत्यवन्दनादि कर्म कृतं तस्य विनाशान्न तत्फलोपभोगो यस्य च फलोपभोगः तेन न तत्कर्म कृतमिति । नैव दोषः । कार्यकारणभावस्य नियामकत्वादनादिप्रबन्धप्रवृत्तो हि ज्ञानानां हेतुफलभावप्रवाहः स एव च सन्तान इत्युच्यते । तत्कृतश्चायमनुसंधानादिकार्यनियमः सन्तानानादित्वादविच्छेदाच्च परलोको ऽपि न क्लिष्टकल्पनः । यद्यपि च सन्तानान्तरपतितज्ञानजन्यमपि सन्तानान्तरे ज्ञानं दृश्यते तथा ऽपि न तादृशः कार्यकारणभावेन सन्तानव्यवहारः प्रतिसन्धानादिकार्यनिर्वाहो वा किं तूपादानरूपतद्विशेषणनिबन्धन एवैष निर्वहति नियमः तस्मिन्नेव सति स्वरूपसन्तानविभागो ऽवकल्पते ।

स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने (?) कृतनाशाकृतागमौ ।
तत्सन्तानोपसंक्रान्त्या कुसुमे बीजरागवत् ॥

आह च ।

यस्मिन्नेव च सन्ताने आहिता कर्मवासना ।
फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥

नित्यस्त्वात्मा ऽभ्युपगम्यमानो यदि सुखादिजन्मना विकृतिमनुभवति तदयं नित्य एव धर्मादिवदुक्तः स्यात् । निर्विकारत्वे तु सता ऽसता वा सुखदुःखादिना कर्मफलेन कस्तस्य विशेष इति कर्मवैफल्यमेव । तदुक्तम् ।

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः इति ॥

तस्मादुत्सृज्यतामेव मूर्धाभिषिक्तो प्रथमो मोहः आत्मग्रहो नाम । तन्निवृत्त्या चात्मीयग्रहो ऽपि निवर्त्स्यति अहमेव न किं ममेति तदिदमहं-

कात्ममकारग्रन्थिग्राहयोन नैरात्म्यदर्शनमेव निर्वाणद्वारमालम्ब्यतां तस्य च मार्गः क्षणिकपदार्थनिश्चयः । क्षणिकेषु हि सर्वभावेषु निराश्रयेषु ज्ञानस्याश्रयविरहात्कुतस्त्यमात्मकल्पनमिति । कथं पुनरेष सकलप्रमातीतः क्षणिकपदार्थवादः शक्यते शाक्यैरभ्युपगन्तुम् ।

न खलु क्षणभङ्गित्वे भावानामक्षणा मतिः ।
न भूमिरनुमानस्य विकल्पानियतस्थितेः ॥
स्मरणप्रत्यभिज्ञाने प्रत्युत स्थैर्यसाधके ।
एवं च वस्तुनामाचमायुनाथित्वदेशना ॥

उच्यते । प्रत्यक्षगम्यं क्षणिकत्वं भवति न भवत्येव करिष्यते विचारः । अनुमाने तु संप्रत्येषमभिधीयते । सन्ति क्षणिकाः पदार्था इति सत्त्वं तावदर्थक्रियाकारित्वमुच्यते । यथार्थमर्थक्रियासमर्थं यत्तदेव परमार्थसदिति । सत्प्रत्ययगम्यत्वे हि सत्त्वे केशोण्डुकादेरपि सत्त्वप्रसङ्गः । सत्तासंबन्धे सत्त्वे सामान्यादीनां सत्तासंबन्धादसत्त्वं स्यात् । अर्थक्रियासामर्थ्यसत्त्वानुवर्ती च लौकिको व्यवहारः सत्यपि पुत्रे तत्कार्यादर्शनादपुत्रा वयमिति व्यपदिशन्ति लौकिकाः । पुत्रादन्यस्मिन्नपि तत्कार्यकारिणि सति सपुत्रा वयमिति च ब्रुवते । तस्मादर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम् । भवत्वेवं तस्य तु क्व कथं वा क्षणिकत्वेन व्याप्तिग्रहणम् । क्वेति यत्पृच्छसि तत्र रोचते महाभागाय घटे पटे वा गृह्यतां व्याप्तिः । किं साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपद्यते धीमन् कोऽयं प्रमादः न हि दैवनिर्मितः कश्चित्साध्यधर्मी नाम । ग्रहीतुं शक्यते चेद्व्याप्तिः तत्र तत्र वा गृह्यतामिति तदुच्यते । भावानां हि सत्त्वं क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तम् ।

नित्येषु च पदार्थेषु व्यापकानुपलम्भनात् ।
तद्व्याप्तमपि सत्त्वं हि वलात्तेभ्यो निवर्तते ॥
न च राशिस्तृतीयोऽस्ति तेन गत्यन्तराक्षयात् ।
क्षणिकानेव तान्भावान् सत्त्वं समवलम्बते ॥
तच्च स्वयाहकाद्बोधादसंदिग्धं प्रतीयते ।
ज्ञानेऽस्त्येव तद्धेतोरसामर्थ्यं पराकृते ॥

असमर्थात्समुत्पादो दृश्यते न हि कस्य चित् ।
शक्ताशक्तप्रसक्तत्वे तत्र बोधो ऽस्ति संशयः ॥
अत एव च तज्ज्ञानं प्रमाणं जगदुः स्वतः ।
स्वरूपे शक्तिमत्त्वे तु संशयादेरसंभवात् ॥

किमिदं रजतमुत शुक्तिकेति विशेषांशे संशेरतां नाम प्रमातारः न तु सामर्थ्ये प्रति दोला का चित्संभवति । किमिदं ज्ञानं समर्थेन जनितमुत तदितरेणेत्यसमर्थस्य जनकत्वानुपपत्तेः व्यापकानुपलम्भस्यापि व्याप्तिग्राहिणः स्वतः प्रामाण्यम् । संशयविपर्ययोस्तथाप्यभावात्कथं पुनर्नित्येषु पदार्थेषु सत्त्वव्यापकयोः क्रमयौगपद्ययोरनुपलम्भः । उच्यते नित्यो हि भावः क्रमेण वा कार्यं कुर्याद्यौगपद्येन वा परस्परविरहस्थितात्मनां तृतीयप्रकारानुपपत्तेः । न तावत्क्रमेण स हि समर्थो वा ऽसमर्थो वा समर्थश्चेत्क्रमेण कथं समर्थस्य क्षेपायोगात् । असमर्थस्त्वसमर्थत्वादेव न करोति किं चिदिति तस्यापि किं क्रमेण । सहकार्यपेक्षया करोतीति चेद् नासमर्थस्य सहकारिणा ऽपि सामर्थ्याधानानुपपत्तेः । समर्थस्य स्वत एव सामर्थ्ये सति सहकारित्ववैयर्थ्यात् । सहकारिसन्निधाने ऽपि चास्य स्वरूपेण वा कर्तृत्वं स्यात्परेण वा । स्वरूपस्य च प्रागपि भावात्तस्य च कारकत्वात्किं सहकारिणा । पररूपेण कर्तृत्वे पूर्वरूपपरित्यागात्तद्रूपान्तरापत्तेश्च क्षणिकत्वमुपपद्यते । एवं सहकार्यपि समर्थासमर्थतया विकल्पनीयः । स्वतो ऽपि सामर्थ्ये किं परोपकरणादेन्येन । असमर्थस्य तु सचिवः किमागत्यापि सर्वत्र कार्ये साचिव्यमुपगच्छेत् । किंचित्करश्चेद्वक्तव्यं किं करोतीत्युपकारमिति चेत्स उपक्रियमाणाद्भिन्नो ऽभिन्नो वा । अभिन्नश्चेत्स एव कृतः स्यात् । भेदे तस्य किमायातं यदसौ न पूर्ववदास्ते । कार्यादपि भेदाभेदाभ्यां चिन्त्य उपकारः । न कार्याद्भिन्नो ऽनुपलम्भाद् द्वयकारणभावाच्च । कार्यादव्यतिरिक्ते तूपकारे सहकारिणा क्रियमाणे कार्यमेव तेन कृतं स्यादिति मूलकारणानर्थक्यम् । ननु चैक एव भावः कारकः स एव हि समर्थस्तदितरपदार्थसन्निधानं तु स्वहेतुवशादुपनतमिति नोपालम्भमर्हति । नैतद्युक्तमेकस्य कदा चिदपि कारकत्वानुपलब्धेस्तत्सामर्थ्यस्य दुरधिगमत्वादेवं ह्यसौ समर्थ उच्यते यद्येकः कदा चित्कार्यमुत्पादयन्दृश्यते न तु विसृत्यापि दृश्यते । अथ कार्यस्यायं स्वभावो

यदेकस्मान्नोत्पद्यते कार्यं तु क्रमेणैवेति तदप्ययुक्तम् । कार्यस्वभावपराधी-
नत्वेन कारणस्य सामर्थ्यविरहप्रसङ्गात् । एवं ह्यसौ समर्थः कथ्येत यदि कार्य-
स्वभावमनादृत्य स्वतन्त्र एक एव प्रसह्य कार्यं जनयेन्न चैवं दृश्यते इति
यत्किंचिदेतत् । अथ समर्थमेव कारणं तस्य त्वयं स्वभावो यत्सहसैव कार्यं
न करोति कतिपयक्षणव्यवधाने तु करोतीति । यद्येवं न कदाचित्कार्यो-
त्पादः स्यात् । कार्योत्पादसमये ऽपि कतिपयक्षणव्यवहितकार्यजननस्वभा-
वानपायात्पुनः कतिपयक्षणापेक्षणं स्यात् । तेष्वपि कतिपयेषु क्षणेष्वतिक्रा-
न्तेषु स एवास्य स्वभावस्तदवस्थ इति पुनरप्येवं भवेदिति कदा नाम
कार्यं जनयेत् । तदेवमादिदोषोपहतत्वान्न क्रमेण भावानामर्थक्रियासामर्थ्यम् ।
नापि युगपल्लोके तथा व्यवहारादर्शनात् । युगपत्कृतकस्यापि स्थिरस्य पुनः-
करणे हेत्वभावः । पुनश्च कुर्वन्नपि भावः कार्यं न तदेव कुर्यात् कृतस्य
करणायोगात् । कार्यान्तरकरणे तु स एवायं पुनः क्रमपक्ष आपतेदित्येवं
क्रमयौगपद्ये नित्येभ्यः पदार्थेभ्यः निवर्तेते । ते च निवर्तमाने सत्त्वस्य
व्यापके इति सत्त्वं तेभ्य आदायैव निवर्तेते । तेभ्यः प्रच्युतं सत्त्वं गत्यन्त-
रविरहात्क्षणिकेष्वेव निविशते । अतो यद्यपि कार्ये हेतौ धूमाग्न्योरिव स्वभा-
वहेतावपि वा क्वचिद्वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव पूर्वमिह साध्यसाधनधर्म-
योर्ग्रहणं धर्म्यन्तरे न कृतं तथा ऽपि साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपत्स्यते
विपक्षव्यावृत्तेः सुपरिनिश्चितत्वात् । सैव च विपक्षाद्व्यावृत्तिः स एव चास्य
हेतोः स्वसाध्येनान्वयः । न ह्येवं संभवति नित्येभ्यश्च व्यावृत्तं सत्त्वं
क्षणिकेषु च न निष्ठमिति । तृतीयराश्यभावान्निराश्रयस्यानुपपत्तेश्च । तदेवं क्व-
चिद्धर्मिणि व्याप्तौ गृहीतायां यदि स एव कदाचित्परं प्रति दृष्टान्ती-
क्रियते तदेवं नाम भवतु को दोष इति । ननु व्यापकानुपलब्धेरनुमान-
मनुमानेन चानुमानस्य व्याप्तिग्रहणे ऽनवस्था । नानवस्था तावत्त्येव पर्यव-
सानान्न हि व्यापकानुपलब्धेरनुमानान्तराद्व्याप्तिनिश्चयः किं तु प्रत्यक्षविक-
ल्पादेव । तदनया व्याप्तिनिश्चयात्सिद्धमेतद्यत्सत्तत्क्षणिकमिति । अन्यो [illegible]
नीत्यन्तरेण व्याप्तिनिश्चयमाचष्टे । विरुद्धयोरेकपरिच्छेदे ऽन्यतरनिवृत्तिर-
वश्यंभाविनी विरुद्धत्वादेव । विरुद्धे च सत्त्वनित्यत्वे पूर्वोक्तयैव नीत्या ।
सत्त्वं च विस्पष्टमुपलभ्यते भावानामिति तदुपलम्भान्नित्यत्वनिवृत्तिः । नित्य-

त्वनिवृत्तेरेव क्षणिकत्वनिश्चयः प्रकारान्तराभावात्। ननु शीतोष्णयोः पृथगु-
पलम्भाद्विरोधनिश्चये युक्त एकपक्षस्य द्वितीयव्युदासः इह तु सत्त्वमेवोप-
लभ्यते न नित्यत्वमिति कथं तद्विरोधादितरव्यावृत्तिः। नैष दोषः। पृथगु-
भयानुपलम्भे ऽपि सत्त्वबुद्ध्यैव नित्यत्वनिरासः सिद्धः। कथमन्यविषयबुद्धिर-
न्यमुदस्यति। उच्यते।

> द्विचन्द्रदर्शनस्यैकशशभृद्बिम्बवेदिनी।
> धीरतद्विषयत्वे ऽपि तद्व्यवच्छेदकारिणी॥
> सत्त्वं नानास्वभावत्वं स्थैर्यमेकस्वभावता।
> तयोर्विरोधो युक्त्या ऽपि वक्तु न हि न शक्यते॥

तस्मात्सत्त्वप्रतीतेरेव नित्यत्वनिवृत्तिः सैव च क्षणिकत्वव्याप्तिरिति
सिद्धं सत्त्वात्क्षणिकत्वम्। अपि च सर्वदा कार्यानुत्पादात्कारकावस्था नूनमे-
कक्षणस्थायिनी भावानामुपगन्तव्या व्यापारावेशवशेन वा श्रोत्रियादिपक्षे सह-
कार्यादिसन्निधानापादनेन वा नैयायिकादिपक्षे। कारकत्वं नाम वस्तुनो रूप-
मेकक्षणवृत्त्येव कार्योत्पत्त्यैव तत्कल्पनात्ततः पूर्वमुत्तरकालं वा कारकायोगात्।
कारकत्वमेव च परमार्थसदकारकस्य ज्ञानजनकत्वाभावादसत्त्वमपि दुर्वच-
मतश्च सर्ववादिभिरेव प्रायेण क्षणिकत्वमिदमभ्युपगतमिति यत एव केवलं
सौगताः पीतयन्तः। तस्मात्सिद्धं यत्कारकं यच्च सत्तत्क्षणिकमिति। अतश्च
क्षणभङ्गिनो भावाः प्रलयं प्रति हेतुनिरपेक्षत्वात्। भावो हि स्वतो नश्वरात्मा
भवेत्तद्विपरीतो वा।

> विनश्वरस्वभावे ऽस्मिन् कृतं प्रलयहेतुभिः।
> अनश्वरस्वभावे ऽपि कृतं प्रलयहेतुभिः॥

क्व तर्हि मुद्गरादीनां व्यापारः विजातीयसंततिजन्मनीति ब्रूमः।
अभावस्तु तज्जन्यो न संभवत्येव प्रमाणविरुद्धत्वात्। भावो हि स्वरूपेण
न भवति न स्वभावो ऽपि भवतीति। स्वरूपं भवनात्मकं चेत्सर्वदैव भवे-
देव न न भवेत्। अभावात्मकं तु तदेव न भवेत्परापेक्षाया अभावात्। न
हि मुद्गरादिकारणान्तरसापेक्षः कुम्भादेर्विनाशो भवितुमर्हत्युत्पत्ताविव नाशे
ऽपि समर्थासमर्थभिन्नाभिन्नोपकारिसहकार्यादिविकल्पकलापानपायात्। अथ
कतिपयक्षणव्यवहितविनाशस्वभावो भाव इष्यते तर्हि प्राक्तननयेन कदा

चिरादपि न विनश्येत् । विनाशसमये ऽपि तत्स्वभावानपायेन पुनः कतिपय-
क्षणापेक्षणप्रसङ्गादपि च यदापि तेन नष्टव्यं तदा ऽप्यस्य न स्वरूपादति-
रिक्तः कश्चन विनाशहेतुरवतरति । तद्वत्स्वरूपाद्यपेक्षणे तस्य तादृशमेवेति
सदैव वा नश्येन्न कदा चिद्वा ।

अथ मृत्योरपक्रान्तस्तस्य चेत्प्रथमः क्षणः ।
अविनाशिस्वभावत्वादास्तां युगशतान्यपि ॥

न चेदमभ्युपगम्यते तस्मादात्मलाभाविनाभावी भावानां विनाश इति सिद्धः क्षणभङ्गः । यदपि क्षणभङ्गसाधनस्य पदार्थस्थैर्यावगाहि प्रत्यभिज्ञानमनुमानस्य बाधकमभिधीयते तदपि न पेशलमशिथिलप्रतिबन्धहेतौ बाधकस्य निरवकाशत्वादुक्तं हि बाधाविनाभावयोर्विरोधान्नैकत्र समावेश इति । अनुष्णस्तेजोऽवयवी कृतकत्वादित्यत्रापि प्रतिबन्धवैधुर्यमेव साध्यसिद्धिं विरुणद्धि नाध्यक्षबाध्यत्वमथ वा किमनेन निर्बन्धेन ।

अग्निशैत्यानुमानादौ युक्तं प्रत्यक्षबाधनम् ।
तस्य ह्यनन्यथासिद्धेरिह त्वेवं न युज्यते ॥

प्रत्यभिज्ञायाः क्षणभङ्गपक्षे ऽपि सदृशापरापरक्षणगणप्रबन्धप्रतारितमतीनामुपलभ्यमानत्वादेवं च सति ।

यदि हि व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ।
अथ न व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ॥

न च प्रत्यभिज्ञैव व्याप्तिविप्लवकारणमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । व्याप्तिविप्लवेनानुमाने न्यग्भूते प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं भवति तस्यां च प्रमाणीभूतायां व्याप्तिवैधुर्यादनुमानाप्रामाण्यम् । अनुमानप्रामाण्ये ऽपि समानो दोष इति चेन्न तस्य प्रतिबन्धमहिम्नैव प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्य प्रत्यभिज्ञादौर्बल्यनिबन्धनं प्रामाण्यम् । अपि च केयं प्रत्यभिज्ञा नामेति नैपुण्येन निरूपयितुमर्हन्त्यत्रभवन्तः । किं च यदायं कुम्भ इत्येकं ज्ञानमुत द्वे एते स्मृत्यनुभवज्ञाने । यद्येकं तदस्य कारणं वाच्यं यत उत्पद्यते नेन्द्रियं च पूर्वस्मिन्नंशे तस्यासामर्थ्यात् । न संस्कारस्तस्याप्यपरस्मिन्नंशे कौशलाभावात् ।

उभाभ्यां न च संभूय तज्ज्ञानमुपजन्यते ।
पृथक् पृथक् स्वकार्ये हि निर्णीतं कौशलं तयोः ॥

संस्कारस्य स्मृतिरेव कार्यमिन्द्रियस्यानुभव एव संभूय च ताभ्यामेकं कार्यमारभ्यते । न हि मृत्पिण्डतन्तुनिर्वर्त्यमेकं घटपटरूपं कार्यमुपलब्धम् । न चेन्द्रियं केवलमीदृशि कार्ये समर्थम् । यथासन्निहिताकारमात्रग्राह्यविचारकमिन्द्रियं प्रत्यभिज्ञानमातनोतीति विस्मयः । तस्माद् द्वे एते ज्ञाने स इति स्मरणमयमित्यनुभवः ।

स्मृतिः स्मर्तव्यविषया यद्वच्च ग्राह्यगोचरम् ।
न तदैक्यपरामर्शि दृश्यते प्रत्ययान्तरम् ॥
यथा निरन्तरोत्पन्ने घटज्ञानपटस्मृती ।
न तुल्यविषये तद्वदेते अपि भविष्यतः ॥
यद्वा भवतु नामेदमेकमेव हि वेदनम् ।
तथापि कीदृशं वस्तु स्पृशतीति परीक्ष्यताम् ॥
अतीतकालयुक्तं चेत्स्मरणान्न विशिष्यते ।
अनागतविशिष्टं चेत्संकल्पप्रायमेव तत् ॥
वर्तमानैकनिष्ठं चेत्स्थैर्यं तर्हि सुस्थितम् ।
कालत्रयपरीतं चेद्विरोधात्तु दुर्लभम् ॥
परस्परपरित्यागव्यवस्थितनिजात्मनाम् ।
एकत्र न समावेशः कथं चिदुपपद्यते ॥

यथा हि ।

नीलाभावाविनाभूतलोहिताद्यपवारणम् ।
कुर्वता नीलबोधेन नीलं भवति निश्चितम् ॥

तद्वदिहापि ।

तद्भावाविनाभूतस्वस्वकालान्यपोहनम् ।
वेदयन्वर्तमानार्थज्ञानं तद्ग्राहिता भवेत् ॥

एतेन पूर्वज्ञानविशिष्टार्थग्राहित्वं प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्युक्तम् । पूर्वज्ञानस्येदानीमसत्त्वेन विशेषणत्वानुपपत्तेः अगृहीतविशेषणग्रामस्य विशिष्टबुद्धेरभावात् । अर्थोपजननापायरहितवस्तुस्वरूपग्राहिणी प्रत्यभिज्ञेत्युच्यते तदप्ययुक्तम् । वर्तमानैकनिष्ठतायाः प्रदर्शितत्वात् । भावानां च विनाशजन्म-

नोवर्तमानो वा कालः स्यादन्यो वा। तदन्यस्तावदनुद्दीतुमशक्य इत्युक्तम्। वर्तमाने तु तदुत्पादविनाशकाले कथ्यमाने तद्ग्रहणात्तदविनाभूतौ भावाना-मुत्पादविनाशावपि गृहीतौ स्याताम्।

सेयं तपस्विनी स्थैर्यं प्रसाधयितुमागता।
प्रत्यभिज्ञा विनाशित्वं प्रतिष्ठाप्य गमिष्यति॥

अपि च लूनपुनर्जातकेशनखादिषु सादृश्यदृश्यमानप्रत्यभिज्ञा स्तम्भादिष्वपि तद्वदेव न स्थिरतामुपपादयेत्। तत्र बाधकयोगादिति चेदि-हाप्युक्त एव बाधकः परस्परविरोधिभूतादिकालसमावेशस्यैकत्र दुर्घटत्वा-दिति। तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य बाधकस्याभावात्सिद्धमानुमानिकं भावानां क्षणिकत्वम्। अपरे पुनः प्रत्यक्षगम्यमेव क्षणिकत्वमाचक्षते।

नातीतानागतौ कालौ विचारयति चाक्षुषम्।
वर्तमानक्षणस्त्वेक इति तन्निष्ठमेव तत्॥

यदि वर्तमानातिरिक्तविषयमपि प्रत्यक्षमिष्यते तद्वक्तव्यं किं पूर्वं विज्ञा-नमनागतकालावच्छिन्नपदार्थग्रहणनिपुणमथोत्तरज्ञानमतीतकालालिङ्गितभावा-कलनकुशलमिति तत्राद्यज्ञानसमुत्पत्तिसमये तत्तत्त्वातिरिक्तभाविकालाव-स्थानाच्च तेन तद्ग्रहणमनागतग्रहणे वा कथमागामिजन्मग्रहणं न स्यादुत्त-रज्ञानप्रवृत्तसमये ऽपि भूतकालस्य भूतत्वादेषु न सन्निधानमसन्निहितभूतका-लग्रहणे वा पूर्वजन्मग्रहणप्रसङ्गः। अथ वर्तमानानुप्रवेशेन भूतभाविनोः कालयोः ग्रहणं मन्यसे तत्र वर्तमानानुप्रवेशाद्वर्तमान एव गृहीतः स्यान्न भूतो भावी वा। अथ न कश्चिदेव कालः क्व चिद्गृह्यते अर्थ एव प्रकाश्यः केवल इति तदयुक्तं तदवच्छिन्नभावप्रतिभासस्य भवद्भिरेवाभ्युपगमात्। ननु को ऽयं कालो नाम धात्मानो न कश्चिद्वास्तवः किं काल्पनिक एव व्यव-हारः।

सर्वेन्द्रियजं ज्ञानं वर्तमानैकगोचरम्।
पूर्वापरदशास्पर्शकौशलं नावलम्बते॥

वर्तमानः क्रियाकाल एक एव यथास्तत्।
पूर्वः क्षणो ऽतीततां स्पृशत्युत्तरस्त्वनागतताम्। ननु पचति पठतीति वर्तमानो ऽपि विततः एव कालः प्रतीयते नैतत्सारम्।

न ह्यस्ति कालावयवी नानाक्षणगणात्मकः ।
वर्तमानक्षणो दीर्घ इति बालिशभाषितम् ॥

क्षणसमुदायात्मकत्वं तु नानारूपत्वमेव तस्य भवेत् । अतीतानागतक्षणात्पूर्वमूर्ध्वं वा तदस्तित्वान्नास्तित्वमपि न गृहीतमेवेति कथं क्षणिकत्वम् । क एवमाह न गृहीतं नास्तित्वमनुपलभ्य एव नास्तित्वव्यवहारात् । उपलम्भो हि भवेन्नासत्तानुपलम्भात्तु नास्तित्वम् । दर्शनादर्शने एव सदसत्त्वयोर्लक्षणम् । तस्मात्क्षणान्तरं तदनुपलम्भाद् नास्तित्वमेवेत्येवं क्षणिकत्वग्राहि प्रत्यक्षमिति स्थितम् ।

ननु च प्रत्यभिज्ञातो दीर्घकालत्वनिश्चयः ।
किमद्यापि न मुक्तो ऽसि तत्प्रामाण्यकुतृष्णया ॥

परीक्षितं हि तस्याः स्वरूपं कार्यं कारणं च ।

न शक्नोतीव सा स्थैर्यमुपपादयितुं निजम् ।
न पूर्वो नोत्तरं ज्ञानं ग्राहि कालान्तरस्थितेः ॥

तदिदं बोध्यमानो ऽपि रागान्धो नावबुद्ध्यते ।

पूर्वं हि ज्ञानं तत्कालमेव उत्तरमपि स्वकालमेव वस्तु गृह्णाति मध्ये तु नास्त्येव ग्राह्यमग्राह्यमेव मध्यमाहुः ॥

नन्वविच्छिन्नदृष्टीनां न हि त्रुटद्वस्थितिः ।
स्तम्भादिरवभातीति कथमेतस्य भङ्गिता ॥

नैतदेवम् । तथाप्येकक्षणवृत्तित्वात्तस्मादन्य क्षणान्तरे तु ज्ञानमेव नास्ति कस्य विच्छिन्नता कस्यात्रुटितता कस्य वा बोधकम् । नन्वस्त्येव क्षणान्तरे [illegible] ज्ञानमविच्छिन्नत्वाद् दृष्टेरिति चेन्नैवम् । मुहुरदीर्घकालस्या-ज्ञानान्तरोत्पादन यथापाविरवग्रधारवत्त्वात् ।

तस्मात्तदेव सन्तानवृत्त्या ज्ञानक्षणोदयः ।
तथैवोत्पाद्यमानानामेषा भावपरम्परा ॥

यो ऽयमविच्छिन्नदृष्टीनामत्रुटितपदार्थदर्शनाभिमानः स प्रत्यु-त्पन्नः ।

स्थिरेणापि न बोधेन दीर्घकालस्थितिग्रहः ।
न ह्यसन्निहितग्राहि प्रत्यक्षमिति वर्णितम् ॥
तत्काले सन्निधिर्नास्ति क्षणयोर्भूतभाविनोः ।
वर्तमानक्षणश्चैको न दीर्घत्वं प्रपद्यते ॥
तेन बुद्धिस्थिरत्वे ऽपि स्थैर्यमर्थस्य दुर्वचम् ।
न त्वनन्तरया नीत्या तस्या अपि चिरं स्थितिः ॥

साऽपि हि स्वसंवेद्यत्वादेकक्षणपरीतैव प्रकाशते इति तस्याः क्षणिकताऽपि प्रत्यक्षमिति सिद्धम् ।

ननु स्थैर्ये पदार्थानामनुमानात्प्रतीयते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुद्गरादिर्विनाशकः ॥
निश्चीयते घटादीनां तेन पूर्वं तदागमात् ।
विनाशरहितत्वेन सिद्ध्यत्येषामवस्थितिः ॥

नानुपलम्भव्यतिरिक्तस्य हेतुमतो विनाशस्यानुपपत्तेरुपलम्भ एवास्तित्वं भावानामनुपलम्भश्च नास्तित्वं न च घटानुपलब्धिर्मुद्गरादिकार्या ततः प्रागपि भावात् । ननु दृश्यानुपलब्धेरसत्त्वनिश्चयः स च कपालकाल एव घटस्यावकल्पते मध्ये तु दर्शनमन्यथापि स्यादिति नादर्शनमात्रमेव नास्तित्वं नैवम् । त्वदभिमतो ऽपि मध्ये ऽपि दृश्यस्यैव घटस्यानुपलम्भनम् । तद्वा कपालकाले ऽपि सर्वेषामिति का प्रमा । यदयं न वेद्मि तत्परो ऽपि नवं वेत्ति चेत्तर्हि मध्ये ऽपि घटं सर्व एव न पश्येयुरिति नास्त्येवासौ कपालीभूतघटवत्*। अपि च ।

यदि यत्त्वं न जानासि तदन्यो ऽपि न मन्यते ।
स्वच्छायालङ्घनस्यांशुकमप्यधिगच्छतु ॥

तदलं ते परगृहवृत्तान्तचिन्तया यत्पश्यसि तदस्तीति जानीहि यन्न पश्यसि तन्नास्तीति विद्धि । एवमनुपलम्भ एव भावानां विनाश इति न तस्य मुद्गरादिकार्यत्वमतो ऽनुमानमपि न स्थैर्यसाधकम् । तस्माद्यथोक्तमेव प्रत्यक्षमेव क्षणिकपदार्थपरिच्छेदीति स्थितम् ।

स्मरणप्रत्यभिज्ञानस्वकर्मफलभोक्तृता ।
क्षणिकत्वे ऽपि कथितः कार्यकारणभावतः ॥

तदेवमुपपन्नेयं गृह्यतां क्षणभङ्गता ।
त्यज्यतां दीर्घसंसारकारिणः स्थिरतात्रहः ॥
अत्राभिधीयते नैव प्रमाणाद्वयमप्यदः ।
भावानां क्षणभङ्गित्वमुपपादयितुं क्षमम् ॥
अर्थक्रियासमर्थत्वं सत्त्वं यत्तावदुच्यते ।
तदसत्कूटहेमादिव्यभिचारावधारणात् ॥
किं त्वबाधितसद्बुद्धिगम्यता सत्त्वमिष्यते ।
सदसद्व्यपदेशस्तु पुत्रादावौपचारिकः ॥
एवं च बाधकाभावपर्येषणपरायणम् ।
न सत्त्वग्राहकं ज्ञानं स्वतः प्रामाण्यमर्हति ॥
सत्त्वे च संशयो ऽप्यस्ति सकलप्राणिसाक्षिकः ।
उपलब्धिव्यवस्थात इत्येवं यद्यपीष्यते ॥
अर्थक्रियासमर्थस्य त्वदुक्तं सत्त्वमस्तु वा ।
तदपि व्याप्तिशून्यत्वान्न हेतुर्गन्धवत्त्ववत् ॥
क्षणिकस्यापि भावस्य सत्त्वं नास्त्येव सो ऽपि हि ।
क्रमेण युगपद्वापि न कार्यकरणे क्षमः ॥
क्षणिकस्य क्रमः कीदृग्युगपत्करणेषु नः ।
एकवस्तुक्रमस्यापि रूपभेदः प्रसज्यते ॥
कार्याण्येकेन रूपेण भिन्नानि जनयेत्कथम् ।
रूपभेदविरोधात्तु वस्तुनो नास्तिता भवेत् ॥
स्थिते च वस्तुसद्भावे क्षणिकत्वं परीक्ष्यते ।
तदसत्त्वे तु तच्चिन्ता व्योम्नि रोमन्थकेलिवत् ॥
ज्ञाने क्षणिकचिन्ता चेत्किं तस्यापि पराकृतौ ।
वदन्त्येतानि शास्त्राणि ज्ञेयाभावे च तत्कृतः ॥

अपि च । क्षणिकत्वपक्षे किमेकस्मादेकोत्पादः उत बहुभ्य एकोत्पत्तिरथैकस्मादनेकनिष्पत्तिराहो बहुभ्यो बहुसंभव इति परीक्षणीयम् । न तावदेकस्मादेकोत्पत्तिरलौकिकत्वात् । एकस्मादप्यग्नेर्भस्मधूमेन्धनविकाराद्यनेककार्यकालोत्पाददर्शनात्कार्यसिद्धये च सर्वसहकारिसन्निधापनप्रयत्नदर्शनान्नैवं

किंचिदेकं जनकमिति ग्रन्थविरोधात्। एतेन तृतीयः पक्षः निरस्त एक-स्मादनेकोत्पत्तिरिति। एकस्य नैकं जनयत्क्रमेण जनयेद्युगपद्वा। न क्रमेण स्थैर्यप्रसङ्गान्न युगपददृष्टत्वात्। एकस्य चानेककार्यकरणशक्तियोगे तद्भेदान्ना-नात्वप्रसङ्गः।

विरुद्धधर्मयोगे ऽपि यदि चैकत्वमिष्यते ।
अनेकक्षणयोगे ऽपि भाव एको ऽभ्युपेयताम् ॥

अथ बहुभ्य एकोत्पादनमिति पक्ष आश्रीयते तद्वक्तव्यं किमेतदेकं कार्यं येषां बहुभिरुत्पाद्यते इति। न ह्यस्माकमपि भवतामनेकावयवनिवह-निर्मितमवयविस्वरूपं कार्यमस्ति संचितैः संचिता एव जन्यन्ते इत्य-भ्युपगमात्। यदि चानेककार्यमेकमुच्यते तदस्य कारणभेदोपनतस्वभावनाना-त्वयोगादेकत्वमेव तावद्विरुध्यते। अन्यथा त्वे हि न कारणाधीनं भावानां रूपमित्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः। कारणभेदोपपादितनानात्वस्यापि यदि चैकत्वं तदस्य नानाकालयोगिनो ऽप्येकत्वं स्यात्। अपत्वं भिन्नस्वभावस्य वस्तुन इति पूर्ववद्वक्तव्यम्। लोचनालोकमनस्कारादिकारणभेदात्। कार्यमप्येकरूपं ज्ञानमिति चेन्न तस्य भवन्मते विषयाकारग्राहकत्वस्वसंवेदनरूपभेदान्निराका-रज्ञानवादिनो हि बोद्धुस्य प्रतिकर्मव्यवस्थानमिष्यते जनकस्य कर्मणः प्रति-भासे स्थैर्यप्रसङ्गादेकसामग्र्यधीनत्वपक्षस्यासंभवात्। संभवे ऽपि ग्राह्यनियम-निमित्तस्याभावादिति। अथोच्यते किमनभ्युपगतपक्षोपमर्देनेन न बहुभ्यो बहुसंभव इत्येष एव नः पक्षः। संतानवृत्त्या वर्तमानपूर्वसामग्रीसारूप्यमु-त्तरसामग्रीमारभते विजातीयकरणानुप्रवेशे तु विरूपमिति। अथ केयं सामग्री नाम न समग्रेभ्यो भिन्ना पृथगनुपलम्भाद्व्यतिरेके तु समग्र एव सामग्री तत्र पूर्वसमुदायेनोत्तरसमुदायारम्भे तदन्तर्गतं समुदायिनमेकमेव एक उत्पादयेदेकं वा संभूयेति। तत्राद्ये पक्षे सैवेयमेकस्मादेकोत्पत्तिरुक्ता स्यात्सा च प्रतिषिद्धा। अथैकैकफलसमुदायिनिष्पत्तौ सर्वसमुदायिनं व्यापार-येत् क्रमेण वा यौगपद्येन वा तत्र क्रमपक्षे क्षणिकत्वहानिः। यं हि तत्र पञ्च-दश समुदायिनः क्षणं तत्र वर्तन्ते ते तत एकं समुत्पाद्य पुनरपरमारभे-रन् पुनरन्यमिति तावत्कालप्रतीक्षणादक्षणिकत्वम्। अथ युगपदेव सर्वनिष्पत्तौ सर्वे व्याप्रियन्ते तर्हि निकुरम्बरूपादेव कारणादुत्पन्नमिति कारणविवेक-

नियमाभावाद्रूपरसादिप्रविभागो न स्यात् । इदं रूपमेव रस इति कथं निश्चीयते । चित्रमुत्पादितमिति सर्वं रूपं स्यात्सर्वो रसो यद्वा न रूपं न रसो ऽन्यदेव किं चिद्वस्त्वन्तरं स्यात् । अथोच्यते यद्यपि रूपरसादिसामग्री तस्सामग्र्यः एव जनिका तथापि क्व चित्किं चिदुपादानकारणमिति तत्स्वहकारेण तत्र रूपक्षणनिष्पत्तौ रूपस्योपादानकारणत्वादितरेषां च सहकारिकारणत्वान्न पदार्थसंकर इति एतदयुक्तं सर्वथा कारणत्वानपायात् । अपि च येन रूपेण रूपस्य रूपं प्रत्युपादानकारणता तेनैव यदि रसं प्रति सहकारिकारणता तदा पुनरपि रूपरसयोरविशेषः । अथान्येन रूपेण रूपस्य रूपोपादानता ऽन्येन च रससहकारितेति तर्हि स्वभावभेदान्नानात्वं नानात्वे स्वस्यैर्मभवत्वं चेत्युक्तम् ।

> अथ नास्त्येतयोः किं चिद्विरुद्धत्वं स्वभावयोः ।
> कथं बौद्धगृहे जातस्त्वमेवमतिभाषसे ॥

भावानां परस्परपरिहारव्यवस्थितरूपत्वमस्त्येवैषां लाक्षणिको विरोधः । अपि च क्षणिकत्वे पदार्थानामिदमेवोपादानकारणमिदं सहकारिकारणमिति विवेको ऽपि दुरवगमः । तथा हि किमिदमुपादानं नाम किं स्वसंतानविनाशेन बीजादिवत्कार्यजननमुपादानमुत स्वविशेषसमर्पणेनोत्पादकमिति । यदि पूर्वः पक्षः परलोकचर्चा चार्वाकवद्दुर्घटिता स्यात् । ज्ञानसन्तानविनाशेन ज्ञानान्तरारम्भप्रसङ्गात् स्वविशेषार्पणपक्षे ऽपि सर्वविशेषार्पणं स्यात्कतिपयविशेषार्पणं वा सर्वविशेषार्पणे निर्विकल्पकस्य नोपादानकारणं स्यात् ।

> लिङ्गदर्शनजन्या च प्रतिसन्धस्मृतिः कथम् ।
> कथं वा रसविज्ञानं रूपज्ञानादनन्तरम् ॥

सन्तानभूयस्त्वाद्भविष्यतीति चेन्नैकप्रमातृधीनप्रतिसन्धानोपनिबन्धनव्यवहारप्रतिबन्धविप्रयप्रसङ्गात् । नित्यमेकमात्मानमन्तरेण सन्तानैकतायामपि तावदसौ व्यवहारो नावकल्पते किमुतैकत्वेव देवदत्ते सन्तानभूयस्त्वे सतीति । कतिपयविशेषार्पणेन तु यद्युपादानता तदानीं रूपमपि ज्ञानोपादानकारणतां प्रतिपद्यते तस्मान्नोपादानं नाम किं चित् । तन्निरासे च तद्वैलक्षण्यलक्षणभावस्वरूपस्य सहकारिणो ऽपि व्युदासो वेदितव्यः । अपि च ।

प्रतिनियमोऽपि तत्पक्षे सर्वथा सहकारिणाम् ।
भिन्नाभिन्नोपकारादिविकल्पास्त्वत्प्रकल्पिताः ॥
सहकारिप्रतिक्षेपकारिणः क्वाधुना गताः ।
या शतं युक्तिशतमेव युष्माभिरुपकल्पिताः ।
दोषो न बाधते युष्मान् मन्त्रोत्थापितासर्पवत् ॥

अथ वा तिष्ठतु तावदुपादानसहकारिकारणभाव एव भवन्तसिद्धान्ते दुरुपपादः परोत्पत्तावव्याप्रियमाणमेव यदि कारणमुच्यते सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् ।

न च लब्धात्मनस्तस्य व्यापारः परजन्मनि ।
लब्धात्मनस्तु व्यापारे स्थितिः सिद्धा क्षणान्तरे ॥

अथ ब्रूयादिदं प्रतीत्येदं प्रतीयते इतीदप्रत्ययतामात्रमेव कार्यकारणभाव इति तथा ऽपि लब्धात्मनः क्षणस्य प्रतीतिरिति द्वितीयक्षणावस्थानमपरिहार्यमेव ।

न चानन्तर्यमात्रेण कार्यकारणतावहः ।
अहेतुफलभावे ऽपि तथा ऽऽनन्तर्यदर्शनात् ॥
व्यापारस्तु परोत्पत्तौ नास्त्येव क्षणभङ्गिनः ।
न वर्तमानकालस्य न भूतस्य न भाविनः ॥

अथ मन्येथा यथा तुलान्तयोर्नामोन्नामौ भवत एवं पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्नाशोत्पाद इत्येवं पूर्वक्षणविनाशेनोत्तरक्षणनिवृत्तेरियतैव कार्यकारणभावमश्नुवीयातामिति तदप्यमनोरमम् । न ह्ययमायुष्मतामस्यवधूतस्तुलान्तदृष्टान्तः ।

तथान्यदेव हेमादि नामोन्नामनिबन्धनम् ।
तन्नामो न तु नामैव तेन चा च विधीयते ॥

इहापि न पूर्वेण क्षणेन नापि तद्विनाशेनोत्तरः क्षण उत्पद्यते न च हेमस्थानीयमिहान्यदस्तीत्यनुत्पत्तिरेवावशिष्यते ।

सर्वथा परनिष्पत्तौ निर्व्यापारं न कारणम् ।
सव्यापारस्य कर्तृत्वे क्षणिकत्वं तु दुर्घटम् ॥

इत्थं च सत्त्वं व्यावृत्तं क्षणिकेभ्यो विशेषतः ।
तेनासाधारणत्वेन यायात्संशयहेतुताम् ॥

अथ वा लब्धात्मनः पदार्थस्य परोत्पत्तौ व्याप्रियमाणत्वेन कारणत्वावधारणाद् द्विक्षणस्थायित्वमवश्यमनन्तरनीत्या भवेदिति प्रत्युत सत्त्वादक्षणिकत्वसिद्धेर्विरुद्धो ऽयं हेतुः । अतश्चैवं नित्यानामेवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन त्रिविधा कारणसामग्री परस्परसंसर्गमागत्य यथासन्निधानं कार्यं प्रसूत इति कृतं क्रमयौगपद्यविकल्पैस्तावकैः यदैवाविकलसामग्री तदैव कार्योत्पत्तिः ।

अत एव च कार्याणां युगपन्न समुद्भवः ।
न चापि कृत्वा करणं सामग्री हि न सर्वदा ।
प्राणिकर्मविपाको ऽपि सामग्र्यन्तर्गतो नयः ।
सर्वत्र सुखदुःखादिहेतोस्तु सम्पादनात् ॥

न च समग्रव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पो ऽस्मत्पक्षे सामग्रीं बाधते समग्रधर्मत्वात्सामग्र्याः समग्रापेक्षया च सामग्र्येव तमबर्थातिशययोगात्कारणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतम् ।

समर्थत्वासमर्थत्वविकल्पे ऽपि प्रसङ्गकः ।
सामग्र्या एव सामर्थ्ये ततः कार्यस्य दर्शनात् ॥

तदन्तर्गतस्य तु कारकजातस्य शकटाद्यङ्गस्येव सामर्थ्ये यावतावदभ्युपगतमेव तदपेक्षस्य सामग्र्याः साधकतमत्वस्य निर्वहणं न हि भवति कृष्णाच्छुक्ल इति । अविकल्पं तु सामग्र्या एव सामर्थ्यं यदनन्तरं कार्यनिष्पत्तिरिति कार्यनिष्पत्तिदर्शनादेवावगम्यते । यदप्येकक्षणस्थायि कारकं स्यादित्युद्घोषितं परैः तदप्यसत् । कार्यनिष्पत्तिपर्यन्तत्वादवस्थानस्य एकेन क्षणेन तेषामेककार्यनिष्पत्तेरघटमानत्वात् । कार्यसंपत्तेरूर्ध्वे तु सामग्री विप्लवते न समवायि तेषामेकैकशः क्व चित्क्व चिदुपलम्भाच्चक्रसूत्रदण्डादीनाम् । इत्थं स्थिराणामेव पदार्थानामर्थक्रियासामर्थ्यं समर्थितमिति न ततः क्षणभङ्गसिद्धिः । एवं च सत्त्वनित्यत्वयोरविरोधात्सत्त्वप्रतीत्यैव एकचन्द्रबुद्धिवत्तदितरनिराकरणमित्यादि यत्प्रलपितं तत्प्रतिक्षिप्तं भवति । यदप्यभाषि नायं प्रत्यनपेक्षत्वात्क्षणिकाः पदार्था इति तदपि यस्मिन् चिट्टपक्षादिव्यापारान्व-

व्यतिरेकानुविधायिनस्तत्कार्यस्य घटाद्यभावस्य विस्तरतः प्रमाणचिन्ता-
वसरे प्रसाधितत्वात् प्रध्वंसाभावस्य विनाश इत्युच्यते ॥

नश्वरानश्वरादिविकल्पास्तु न बाधकः ।
सामग्र्यधीनः प्रध्वंसो भावानामात्मलाभवत् ॥

मुद्गरादिसामग्र्या घटस्य किं क्रियते। मृत्पिण्डदण्डसामग्र्या किमस्य क्रियते। आत्मलाभ इति चेदनया ऽप्यात्महानं करिष्यते। ननु नश्वरत्वे तत्कारणमफलमनश्वरत्वे त्वशक्यमिति उत्पत्तावपि तुल्यो ऽयं प्रलापः भवनस्वभावश्चेद् घटः स्वत एव भवति किं दण्डादिसामग्र्या अभवनस्वभावस्तु कर्तुमशक्यः खरविषाणवदिति। कारकव्यापारकार्यत्वदर्शनादयमनुयोग एव इति चेद्विनाशे ऽपि समः समाधिः उत्पत्तिवद्विनाशस्यापि कारकान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् ॥

तस्मादुत्पन्नभावस्य विनाशो नास्ति वस्तुनः ।
आविनाशकसद्भावादवस्थानमिति स्थितम् ॥

ननु सापेक्षाणां भावानां नावश्यंभाविता भवेदिति घटस्य विनाशहेतुर्नोपनिपतेदपि कदा चिदित्येवमसौ किं नित्य एव भवत्विति अहो महान्प्रमाद उत्पन्नः प्रज्ञाः पलिता मङ्क्षान्यथायानिर्दुष्टतरो ऽयं दोष उत्थितः यदिह घटो नित्यो भवेत्तदिह कालाग्निरुद्र इव त्रिभुवनमपि भस्मीकुर्यात्। अपि च रे मूढ सावयवस्याश्रितस्य कार्यस्य च नूनमवयवविभागादाश्रयविनाशाद्वा यदा कदा चिद्भवितव्यमेव विनाशेनेति कस्तन्नित्यत्वशङ्कावसरः तथा हि न रामाभिषेककलशमद्य यावदनुवर्तमानमीश्वरवेश्मस्वपि पश्यति लोक इत्यवश्यंभावी तस्य विनाशे हेतुः तस्मात्सहेतुको विनाश इति न स्वत एव नश्वरभावः। अपि च प्रत्यभिज्ञा स्वतेजोविभवविधूतबोधविद्रान्त्यध्यान्तसिद्धुनिरन्तरमेव भावनिवहमनिशमुपदर्शयन्ती दिनेशदीधितिवदवितथविभागवती सर्वतो जाज्वलीति कथमस्यां सत्यां क्षणभङ्गिनो भावानभिदध्यात्। यत्तु किं पुन तस्य समभावितं तत्सर्वमसमञ्जसं यत्तावदिदं कल्पितं स एवायमिति किमेकं विज्ञानमुत द्वे इति तत्रोच्यते सामानाधिकरण्येन नैकविषयावद्योतनप्रवणैकप्रतीतिसंवेदनात्क्वेयं द्वित्वाशङ्का यो ऽयं घटः स एवायमित्येकत्वावमर्शिनी स्वतस्तु या ऽनेकप्रतीतिरनुभूयते

घटो ऽयमिति तन्न निरन्तरोत्पन्नघटज्ञानघटस्मरणवद्भिन्नविषयं बुद्धिद्वय-मिति । यत्तु किमेकप्रतीतिजन्मनि कारणमिति ।

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया ।
कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

न च कार्यमकारणं भवितुमर्हति कार्यत्वस्यानुपपत्तेरिति भवितव्य-मेव तत्र कारणेन । अस्ति च संस्कारसहितमिन्द्रियमस्याः प्रतीतेः करणं पृथक् कार्यता ऽपि तयोर्दर्शनादेवाभ्युपगतमिदं तु दृष्टत्वादुरपलपम् । क्वचित्तु केवलेन्द्रियव्यापारकार्यदर्शनान्न सर्वस्य तथाविधस्यैव तस्य कार्यका-रित्वं सहकार्यपेक्षयेण कार्यान्तरजननात् । यत्तूक्तं कीदृशो ऽर्थः प्रत्यभिज्ञा-यामवभातीति तत्रैते वादिनः यत्नकृत्वो दत्तोत्तरा अपि यत्पुनरस्माननुयुञ्जते तेन बलवदुद्विग्नाः स्मः । उक्तमत्र प्रमितयः प्रष्टव्या न तु वादिन इति अतीतकालविशिष्टो वर्तमानकालावच्छिन्नश्चार्थ एतस्यामवभासते ।

ननु पूर्वापरौ कालौ परस्परविरोधिनौ ।
नैकत्र नियतस्तेन तद्भेदाद्वस्तु भिद्यते ॥

नैतद्देयम् । केयूरकिरीटकटककुण्डलादिभेदे ऽपि देवदत्तस्याभेदात् । अवयव्यस्ति नास्तीति परीक्षणं वादान्तरगमनमपवर्गाह्निके च विस्तरेणाव-यवी साधयिष्यत इत्यास्तामेतत् । कुण्डलादीनामविरोधादिति चेन्न । तावति-कविरोधाभ्युपगमात्परस्परव्यवहारव्यवस्थितात्मानो हि सर्वे भावा इति यद्-द्भिरेव द्भिरभ्युपेतं यथा विरोधः । ननु केयूरादीनां विरोधे ऽपि तदवस्थानादे-कदेवदत्तसम्बन्धित्वमभ्युपपद्येतापि भूतवर्तमानयोस्तु युगपदसन्निधानात्तद्वि-शिष्टता कस्मादिष्यते प्रतीयते च द्वौ कालौ न च सन्निहिताविति चित्रम् । किं भूतो ऽपि काल इदानीमस्ति । नैवम् । नासावस्तीत्युच्यते अपि त्वासीद-स्तीत्युच्यमानं वर्तमान एव न भूतः । हन्त तर्हि भूतो भूतत्वादेव नेदानी-मस्तीति कथं प्रतिभासते । भूतत्वेनैवेति ब्रूमः । भूतः कालो भूततया गृह्यते वर्तमानो वर्तमानतयेत्यर्थस्तूभयानुगत एक एव तथा ग्रहणात् । ननु भूत-कालस्येदानीमभावात्तद्विषयं ज्ञानमनर्थजं स्यान्न धर्मिणस्तदवच्छिन्नस्य ज्ञान-जनकस्याभावात् । भूतः कथमवच्छेदक इति चेत्तथा प्रतिभासात् । प्रतीतिम-वधूय तु भवान्स एवायमिति यः पूर्वमासीत्स इदानीमप्यस्तीति सो ऽयम-

तीतकालविशिष्टो ऽर्थो एतस्यां बुद्धाववभासते । नन्वसता भूतकालेन विशेषितमर्थं कथमिन्द्रियजप्रतीतिरालम्बनीकुर्यात् । उच्यते ॥

अन्त्यसंख्येयसंवित्तिकाले प्रागपलोकिताः ।
यथा शतादिज्ञानानि जनयन्ति घटादयः ॥
अतीतकालसंसर्गो भवत्येव विशेषणम् ।
स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कारणत्वं प्रपत्स्यते ॥

संख्येयाः घटादयः सन्त्यतीतकाला नास्ति इति चेत्किम् अन्त्यमात्रेषु किं वक्ष्यति देवानांप्रियः । शतं कपित्थानां भक्षितमनेनेति प्रतीतिदर्शनात् । न च नवनवतावनुपयुक्तेषु कपित्थेष्वेकशततमे शतमिति भवति । यथा तथातिक्रान्तान्यपि नवनवतिः कपित्थानि शतप्रतीतिहेतुतामुपयान्ति प्रतिभासोपारूढत्वादेवमतीतकालयोगो ऽपि प्रतिभासमानप्रत्यभिज्ञामाधास्यतीति । विकल्पमात्रं शतप्रत्यय इति चेद् भो महात्मन् किं वा न विकल्पमात्रम् । कि तु जीवन्त्यमी सविकल्पकप्रामाण्यवादिनः ।

यश्च सामान्यसंवित्तौ प्रकारः प्राक् प्रदर्शितः ।
योज्यः स एव द्वित्वादिसंख्यासद्भावसिद्धये ॥

इत्यलं कथाशेषेण ।

नन्वतिक्रान्तग्राहि च प्रत्यभिज्ञाविज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं चेति नः कौतुकमिदं कियत्कौतुकमर्थस्तावदस्य पुरो ऽवस्थितो ऽस्त्येव जनकः स्तम्भादिः । नन्वस्ति स तु वर्तमानकाल एव न केवलं वर्तमानकालयोगिना ऽर्थेन तत्प्रत्यभिज्ञानमालम्ब्य वर्तमान इवातीतो ऽपि कालो ऽवच्छेदकतां प्रतिपद्यते स च तत्रासन्निहितो ऽर्थे इदं ज्ञानमादधातीत्यर्थजत्वमेतदिन्द्रियजत्वमपि [illegible] । नन्वतीते ऽर्थे कथमिन्द्रियप्रवृत्तिः [illegible] नेन्द्रियसन्निहितत्वात् पुरुषस्थविस्फारितलोचनस्य [illegible] लभते इति को ऽपि नानुयोज्यः । नन्वतीतकाल[illegible] कल्पयितुं युक्तमस्या बुद्धेरिन्द्रियजत्वमिति ऽपि सामर्थ्यमनुमिमिति । [illegible] न बाधयति प्रत्यभिज्ञायामनुमानं [illegible] तावदत्र प्रतिविहितम् । ननु कारणदोषादयकल्पते

प्रत्यक्षाप्रामाण्यम् आयुष्मन्तो ऽप्युच्यताम् । उक्त एवेन्द्रियस्यातीतविषयग्रहणे सामर्थ्यविरहः सत्स सम्प्रयुक्तत्वादपि नायमिन्द्रियस्य तिमिरादिरिव दोषः । अतीते काले स्वतन्त्रे तस्य सामर्थ्यं न तद्ग्राह्यवर्तमानवस्तुविशेषणीभूते संस्कारसचिवस्य चास्य सामर्थ्यं न केवलस्येत्युक्तम् । तस्मादतिक्रान्तकालविशेषितपूर्ववर्तिस्तम्भादिपदार्थविषयमिन्द्रियादिसन्निकर्षोत्पन्नमेवेदं प्रत्यभिज्ञाज्ञानमिति सिद्धम् । अथ वा पूर्वाभिज्ञानविशिष्टग्राहिमानसमिष्यतां प्रत्यभिज्ञानं गन्धवत्कुन्दबुद्धिवद्यथा हि लोचनगोचरे ऽपि कुन्दकुसुमे तदविषयगन्धविशेषिते बाह्येन्द्रियद्वारकग्रहणमघटमानमिति मानसमेव सुरभि कुसुममिति ज्ञानमेवं पूर्वज्ञानविशेषितस्य स्तम्भादेर्विशेषणमतीतत्वमविषय इति मानसी प्रत्यभिज्ञा । पूर्वप्रवृत्तबाह्येन्द्रियोपजनितज्ञानविशिष्टग्राह्यविषयग्राहिणि चान्तःकरणे ऽभ्युपगम्यमाने सति नान्धाद्यभावप्रसङ्ग इति बहुशः कथितम् । ननु कुन्दादेर्विशेषणं वर्तमानमस्ति सौरभमिह त्वतीतं पूर्वविज्ञानमिति कथं विशेषणमत । किं तेन सता करिष्यसि घतादिबुद्धिव्यतिक्रान्तस्यापि कपित्थादेः कारणत्वदर्शनादिति । तदेवमन्तःकरणजन्मना ऽपि प्रत्यभिज्ञानेन स्थैर्यमवस्थाप्यते सर्वभावानाम् ।

या तु मुण्डितकेशादिप्रत्यभिज्ञानतुल्यता ।
स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कथ्यते सा ऽप्यसङ्गता ॥

तत्रान्तराले मुण्डितशिरोदर्शनमेव बाधकमिह तु न किं चिदस्ति । अत एव शब्दे सदैव स्फुरन्त्या विनाशबुद्ध्या वैधुर्यमुपनीता प्रत्यभिज्ञा तु न तामवस्थापयितुं समर्थेत्युक्तम् । ज्वालादावपि तैलवर्तिक्षयानुमानबाधितत्वाद् भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा न तु तथा स्तम्भादावनुमानमपि बाधकमस्ति । सत्त्वानुमानं तु निरस्तमेव । यद्यपि च नैष नियमः प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षं बलीय इति त्वरिततरपरिभ्रमितचक्रीभवदलातग्राहिणः प्रत्यक्षस्यानुमानबाधितत्वदर्शनादिति । तथा प्रकृतं क्षणिकत्वानुमानमन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धं तु प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वानुमानस्य बाधकं न चेतरेतराश्रयत्वमनुमानमिथ्यात्वनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षाप्रामाण्यानभ्युपगमात् । स्वहेतुबलबलयैव प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षं न तस्येदं दैन्यं यदनुमानमिथ्यात्वे सति तत्प्रमाणीभविष्यतीति ।

ख्याता या प्रत्यभिज्ञान य एव प्रथमक्षण: ।
स्तम्भादिर्बोधस्तेनापि बाध्यते क्षणभङ्गिता ॥

तुल्यसामग्र्यधीनत्वनिराकृतत्वात्साकारस्य निराकरिष्यमाणत्वादन्वयव्यतिरेकोपकृतमानसप्रत्ययविनिश्चितजनकस्य चार्थस्याक्षभासत्वनिश्चया-दुत्पन्नो ऽर्थो ज्ञानं जनयति जातेन च ज्ञानेन गृह्यते इति बलाद् द्विक्षणानुस्थायित्वमस्योपलभ्यत इति कुतः क्षणिकत्वम् ।

यदि लब्धस्वरूपो ऽपि न नष्टः प्रथमे क्षणे ।
हेत्वन्तराद्विनाशो ऽस्य न स्वरूपनिबन्धनः ।
विचित्रा च पदार्थानां प्रतीतिरिह दृश्यते ।
चिरन्तनमतिः क्वापि क्वचित्तत्कालजातधीः ॥
सलिलाहरणव्यग्रकुम्भावगतिरन्यथा ।
तदेव कन्दुकाकृष्टकुम्भावगतिरन्यथा ॥
एतेन रश्मिगुप्तो ऽपि परिम्लानमुखीकृतः ।
क्षणिकत्वक्रमादित्वसमुत्प्रेक्षणपण्डितः ॥

तथा हि वर्तमानवस्तुविषयग्राहि विज्ञानमनन्तरोक्तनयेन जनकार्थप्रतिभासनाद् द्विक्षणस्थायितामर्थस्य गमयतीत्युक्तम् । आद्य च किंचिद्विज्ञानमनागतकालस्पर्शि भवति । यथा ऽऽह भट्टः । रजत गृह्यमाण हि चिरस्थायीति गृह्यते इति । उत्तरमपि प्रत्यभिज्ञान प्रतीतकालावच्छिन्नमर्थ-मवद्योतयतीति दर्शितम् । न चातीतानागतजन्मग्रहणमाशङ्कनीयमिति कार-णसामर्थ्यनियमान्न ह्यतीतानागतजन्मग्रहणमशक्यक्रियमिति यावदपि दृश्य-मान ग्रहणं तदप्यपह्नोतु युक्तम् । न चैतावता ऽतीतानागतकालावच्छिन्न-वर्तमानवस्तुग्रहणमात्रेण सामान्यतोदृष्टेनादृष्टमप्यतीतानागतज्ञानं कल्प्यम् । यथादर्शनं हि वस्तूनि व्यवस्थाप्यन्ते न किंचिद् दृष्ट्वा ऽन्यदपि कल्प्यते दृष्टमपि वा निह्नूयते इति । अपि च निमेषदृष्टेष्वपि स्तम्भादिपदा-र्थेष्वाह्वि प्रत्ययमुत्पद्यते तत्कथं क्षणिकत्वाहि कथ्यते । यत्तु तत्र विकल्पित-मतीतानागतक्षणयोः असन्निहितत्वेन प्रत्यक्षग्राह्यता ऽनुपपत्तेर्वर्तमानक्षणस्य चातिसूक्ष्मत्वात्तत्कालग्राहिणा प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वं गृहीतं भवतीति तदुपप-

न्नम् । मा नाम भूदतीतानागतकालग्रहणं वर्तमान एव तथानिमेषदर्शनस्य कियान्काल इति चिन्त्यताम् । निमेषकृतस्यापि दर्शनविच्छेदस्यानवकाशा-द्यावद्धि दर्शनं न विच्छिन्नं तावान्वर्तमानः काल इति तद्ग्रहणे स्थैर्यं गृहीतं भवति न क्षणिकत्वम् । ननु तावानसौ कालः स क्षणसमुदायो भवति न क्षणः क्षणस्त्वेक एव वर्तमानो भवति न ततः पूर्वापरौ क्षणावतीतानागतौ भवतः तयोश्च न ग्रहणमित्युक्तम् । सिद्धे क्षणिकत्वे एवं च शक्यते वक्तुं न तु तत्साधनावसरे । कालो ह्येको नित्यो विभुरिति साधितो ऽनुमानपरीक्षायाम् । न तु क्षणसमुदायात्मा कालः कालस्य तु भेदाः क्रियोपजननविनाशाद्युपनिबन्धनाः कल्प्यन्त इत्यपि तत्रैव परीक्षितम् । तदयमनिमेषदृष्टेर्दर्शनविच्छेदानुपग्रहात्तावानेकः स वर्तमान एव भवतु । ननु कालो नाम न कश्चित्पारमार्थिकः पदार्थ एव परिदृश्यमानो वर्तमानादिव्यवहारहेतुः स च न चिरमनुभूयत इति क्षणिक उच्यते । भिक्षो अलमवान्तरगमनेन मा भूत्कालः पदार्थस्त्वनिमेषदृष्टिना दृष्ट्यविच्छेदादवच्छिन्नसत्ताक एव दृश्यत इति न क्षणिकग्राहि प्रत्यक्षम् । ननु भवद्भिरपि न स्थिरं ज्ञानमिष्यते क्षीणे च ज्ञाने सो ऽर्थो द्वितीयक्षणे केन गृह्यते ज्ञानान्तरेण तु गृह्यमाणः स एवेत्यत्र को निश्चयः । अनिमेषदृष्टेर्ज्ञानं न क्षीयत एवेत्येके । अथ वा किं न एतेन न हि विषयप्रतिभासकाले ज्ञानमवभासत इत्यसकृदुक्तं वक्ष्यते च तेन तत्कीदृशमिति कुतो वयं विद्मः । अर्थस्त्वविच्छिन्नसत्ताक एव गृह्यते ज्ञानं तु वर्तमानकालमप्यतीतानागतकालग्राहि भवति स्मरणमिव प्रातिभमिव भूतभविष्यद्वृष्ट्यनुमानमिव । नन्विन्द्रियव्यापारो न क्षणान्तरस्थायीति तस्मिन्नसति कुतो ऽस्य विततकालग्रहणम् । तदलं भवतु भ्रान्तो ऽसि भक्तस्त्वेवं ब्रुवाणः निमेषकृतो ऽपि विच्छेदो ऽस्य नास्ति अथ च न स्थिर इन्द्रियव्यापार इति साहसिकतामात्रम् । सन्निकर्षश्चास्य विषयग्रहणे व्यापारः स च स्थिर एव तस्माद्विततकालस्य वस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणमिति स्थितम् । एवं च स्थिते न स्वरूपमात्रमेव भावाना विनाशकारणं कारणानां च नित्यत्वमेव दण्डादीनामिति सिद्धम् । यत्पुनरभाणि दर्शनादर्शने एव सत्त्वासत्त्वे भावानामिति तदपि व्यामूढभाषितम् । दर्शनादर्शनाभ्यामेव भावाभावयोः परिच्छेदः न पुनर्दर्शनादर्शने एव भावाभा-

घायभावश्च विस्तरतः प्राक् साधितः स च सहेतुक इति न स्वरस विशरारवो भावाः । एवं तु नियमाभावे पदार्थस्थैर्यपक्षे ज्ञानं तु जनकस्य नियतस्य वस्तुनो दर्शनम् दर्शनविषयीकृतस्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयीकृतस्य प्राप्तिरिति व्यवहारो न स्यादर्थक्षणनानात्वात् । बाध्यबाधकभावश्च क्वचिज्ज्ञानानां दृष्टः स च न स्यात्पूर्वावगतरजतादिविषयभावग्राहिणो ज्ञानस्य गृहीतमुद्गरदलितघटाभावज्ञानवद्बाधकत्वानुपपत्तेः । पूर्वदृष्टस्य स्मरणं स्मृतस्य कस्य चित्प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञातस्य गृहादेरर्धकृतस्य समापनमित्यादयश्च व्यवहारा विप्लुप्येरन् ।

अथ संतानमाश्रित्य क्रियते तत्समर्थनम् ।
न तस्य भिन्नाभिन्नत्वविकल्पानुपपत्तितः ॥
अभेदपक्षे क्षणवद्व्यवहारो न सिध्यति ।
व्यतिरेके तु चिन्त्यो ऽसौ वास्तवो ऽवास्तवो ऽपि वा ॥
अवास्तवत्वे पूर्वोक्तं कार्यं विघटते पुनः ।
वास्तवत्वे स्थिरो वा स्यात्क्षणिको वेति चिन्त्यताम् ॥
सन्तानिनिर्विशेषः स्यात्सन्तानः क्षणभङ्गुरः ।
न सिद्ध्येत्पुनरप्येव व्यवहारः पुरोदितः ॥

अथापि नित्यं परमार्थसन्तं सन्ताननामानमुपैषि भावम् ।
उत्तिष्ठ भिक्षो फलितास्तवाशाः सो ऽयं समाप्तः क्षणभङ्गवादः ।

तदेवं सति सन्तानच्छद्मनो विनिवारणात् ।
लोकयात्रा स्थिरैरेव पदार्थैरुपपद्यताम् ॥
एवमनन्तरनिगदितदूषणनिकुरुम्बविनिहतप्रसरम् ।
साध्यर्थं क्षणिकत्वे न चानुमानप्रमाणं तत् ॥
क्षणभङ्गे निरस्ते च कार्यमाधारवद्ध्रुवम् ।
अतो ज्ञानादिकार्यस्य युक्तमाश्रयकल्पनम् ॥
सुखादेरपि कार्यस्य विज्ञानाद्व्यतिरिक्तता ।
प्रागुक्तेति तदप्यन्यद्द्रव्यस्यास्यानुमापकम् ॥
किं च नाङ्गीकरोषि त्वमात्मानं पारलौकिकम् ।
उपैषि परलोकं च किमिदं ते वक्रव्रतम् ॥

कर्म संतानिना ऽन्येन यत्कृतं चैत्यवन्दनम् ।
ततो ऽद्य फलमन्येन भुज्यते ऽकृतकर्मणा ॥
न वा निर्वृतिरप्येति चैत्यवन्दनकर्मणा ।
ज्ञानक्षणेन नैकेन किं चित्कर्म समाप्यते ॥
कार्यकारणभावश्च यस्त्वदुक्तः स दूषितः ।
कार्यकारणभावे हि न ह्यन्यत्वं निवर्तते ॥
अनैकान्तिकता चास्य सन्तानान्तरबुद्धिभिः ।
उपादानत्वरूपो ऽपि विशेषः प्राङ् निराकृतः ॥
कार्पासरागसंक्रान्तिदृष्टान्तो यश्च वर्णितः ।
सो ऽप्ययुक्तः स्वरूपेण तत्र तस्यैव दर्शनात् ॥
य एव रागः कार्पासे बीजे समुपकल्पितः ।
स एव दृश्यते पुष्पे न तु तस्मात्फलान्तरम् ॥
एवं कर्मानुवृत्तिः स्यात्फलभोगस्तु दुर्घटः ।
कर्मानुवृत्तिरप्येवं न चैकस्यास्ति कस्य चित् ॥
कार्यकारणयोर्भेदात्कार्पासकुसुमादिवत् ।
अन्यथैव हि कर्म स्यादन्यथैव च तत्फलम् ॥
न च सन्तानभोगाय कश्चित्कर्मानुतिष्ठति ।
फलमस्मान्ममैव स्यादिति सर्वः प्रवर्तते ॥
सर्वथा शाक्यभिक्षूणां परलोको विसंष्ठुलः ।
न तत्साधने तेषां का चिद्गमनिका ऽस्ति वा ॥
गर्भादौ प्रथमं ज्ञानं विज्ञानान्तरपूर्वकम् ।
ज्ञानत्वादित्ययं हेतुरप्रयोजक इष्यते ॥
मूर्छादानन्तरोद्भूतज्ञानैश्च व्यभिचार्ययम् ।
मूर्छितस्यापि विज्ञानमस्तीत्येतत्तु कौतुकम् ॥
न ह्यर्थावगतेरन्यद्रूपं ज्ञानस्य किं चन ।
मूर्छादिषु कुतस्तत्स्यात्कुतो वा कललादिषु ॥
कललादिदशायां वा यदि विज्ञानमिष्यते ।
मातापितृस्थयोरस्ति शुक्रशोणितयोरपि ॥

ततश्चैकत्र संताने चैतन्यद्वयमापतेत् ।
चेतनानां बहुत्वं वा दम्पत्योर्बहुपुत्रयोः ॥
न चैव नियमो लोके सदृशात्सदृशोद्भवः ।
वृश्चिकादेः समुत्पादो गोमयादपि दृश्यते ॥
शरीरान्तरसंचारचातुर्यं च धियां कथम् ।
ज्वालादिवन्न मूर्तत्वं न च व्यापकता ऽऽत्मवत् ॥
आतिवाहिकदेहेन नीयन्ते चेद्भवान्तरम् ।
तन्व्यातिवाहिके ऽप्यासां कथं संचारसंभवः ॥
आसामिव वा जीवद्देहे ऽपि पथि गच्छताम् ।
प्रदेशान्तरसंचारो ज्ञानानां भवतः कथम् ॥
न ह्येषां भूतधर्मत्वं न स्वतो गतिशक्तिता ।
न च जात्यादिवद्वृत्तिर्न च व्यापकता ऽऽत्मवत् ॥
एवं यदैव निष्क्रान्तो विहारकुहराद्भवान् ।
तदा कष्टो भवद्देहो ज्ञानसंक्रान्तिसंभवात् ॥
तदयं सर्वपार्थस्त्यक्तव्यो वा निरस्य कुतर्कताम् ।
सुरगुरुवत्परलोके नित्यो वा ऽऽत्मा ऽभ्युपेतव्यः ॥

यत्त्वस्य चर्मगगनोपमतां विकल्प्य
नाशित्वमुक्तमथ वा विफलत्वमेवं ।
तत्रेदं साधु सुखदुःखदृशोपभोग-
योगे ऽपि नायमधिगच्छति नाशमात्मा ॥

विकृतिश्च तस्य सुखदुःखजन्मना न हि तादृशी भवति लुप्यते यया ।
सहकारिकारकवशात्तु जायते तदमुष्य येन समुपैति भोक्तृताम् ॥
अथ दीपवज्जननव्ययस्वभावस्य दशाभेदसमन्वये हि पुंसः ।
कथितः किल कुण्डलाद्यवस्थानुगतस्येव न भिद्यतेति केचित् ॥

अवस्थाः पर्येताः प्रसभविलयातङ्कविधुरा-
सर्वस्यात्मा त्वेकः स्फुरति निरपायस्थिरवपुः ।
संघत्यस्मिन्पूर्वावगतिविषयानुस्मृतिमुखा
न सिद्धिः कार्याणामिति निपुणमावेदितमिदम् ॥

ननु विमृशति भोगे कर्म नित्यो ऽपि नात्मा
न हि नरकनिमग्नो मन्यते कश्चिदेवम् ।
किल यदयमकार्षं प्राग्भवे कर्म पापं
फलमुपनतमस्माद्भुज्यते तन्मयेति ॥
कार्योपभोगसमये किमनेन कृत्यं
नास्य प्रवृत्तिरधुना न निवृत्तिरस्मात् ।
यस्तु प्रवृत्तिजननोपयिको ऽवमर्शः
शास्त्रादसौ भवति शास्त्रविदामवश्यम् ॥
विमर्शो ऽयं पश्चादपि भवति दृष्टे तु विषये
मया यूना यत्तत्किमपि सदसद्वा कृतमभूत् ।
ततो वृद्धो ऽद्याहं फलमनुभवामीति तदयं
पुमानस्ति स्थायी सुकृतफलभोगादिनिपुणः ॥
नास्त्यात्मा फलभोगमात्रमथ च स्वर्गाय चैत्यार्चनं
संस्काराः क्षणिका युगस्थितिभृतश्चैते विहाराः कृताः ।
सर्वं शून्यमिदं वसूनि गुरवे देहीति चादिश्यते
बौद्धानां चरितं किमन्यदियती दम्भस्य भूमिः परा ॥

अत्र सुशिक्षिताश्चार्वाका आहुः । यावच्छरीरमवस्थितमेकं प्रमातृत्वमनुसंधानादिव्यवहारसमर्थमस्तु नाम कस्तत्र कलहायते शरीरादूर्ध्वं तु तदस्तीति किमत्र प्रमाणम् । न च पूर्वशरीरमपहाय शरीरान्तरं सङ्क्रामति प्रमाता । यदि ह्येवं भवेत्तदिह शरीरे शैशवदशानुभूतपदार्थस्मरणवदतीतजन्मानुभूतपदार्थस्मरणमपि तस्य भवेन्न हि तस्य नित्यत्वाविशेषे च शरीरभेदाविशेषे च स्मरणविशेषे कारणमुत्पश्यामो यदिह जन्मन्येवानुभूतं स्मरति नान्यजन्मानुभूतमिति । तस्मादूर्ध्वं देहान्नास्त्येव प्रमातेति नित्यात्मवादमूलपरलोककथाकुहककुर्वीमपास्य यथासुखमास्यताम् । यथा ऽऽह ।

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुत इति ॥

अत्रोच्यते । न खलु निपुणमिव सुशिक्षितमायुष्मता चार्वाकाचार्यचातुर्यम् । यावच्छरीरमेकमनुयायि प्रमातृतत्त्वमस्तीति यदुक्तमानघ तत्र -

विस्मर्तुमर्हसि । न चास्तित्वाविनाभावी भावानां विनाशः स्वाभाविकः किं तु हेत्वन्तरनिमित्तक इति सौगतैः सह कलहमतिमात्रमधुनैव कृत्वा समर्थितोऽयमर्थः । न च विनाशहेतुः प्रमातरि चिरमपि विचार्यमाणः कश्चित्कुतश्चिदवाप्यते न चानुपलभ्यमानोऽप्यसौ कल्पयितुं पार्यते । न ह्यात्मा पटादिरिव सावयव उपलभ्यते यदवयवविभागादिना नश्यतीति गम्यते । उत्पत्तिर्नात्मनो दृष्टा यतस्तदविनाभाविनो निरवयवस्यापि कर्मादेरिव विनाशः प्रतीयते । न चैष कस्य चिदात्मा गुणो येनाश्रयविनाशाद्वा विरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाद्वा प्रध्वंसमापादयेत् । न चैवं शक्यते वक्तुं किं विनाशहेत्वनुमानेन प्रत्यक्ष एवास्य विनाशो दृश्यते इति । यतो न शरीरवदसौ दह्यमानः शकुनिभिरवलुप्यमानो वा कदाचिदुपलब्ध इति । तस्माद्विनाशादर्शनाद्विनाशहेत्वनुमानासंभवाच्च अस्ति चेदात्मा नित्य एवेत्यवधार्यताम् । तस्माद्भूतचैतन्यमेव चिरंतनचार्वाकाचार्यैर्वत्परलोकापलापपरितोषावलम्बितमस्त्यकिंचनकारित्वसुलभसुखाभिलाषाकृष्टहृदयैर्वरमाश्रितमाशरीरमवस्थिते तु प्रमातृतत्त्वे सति न फलन्त्येते परलोकापलापमनोरथाः । भूतचैतन्यपक्षोऽपि च पुरा पराकृत एव तस्मादस्ति नित्यः परलोकी प्रमातेति । नित्यत्वे सति पूर्वदेहसंबन्धो भविष्यद्देहान्तरसंबन्धश्चास्य न दुरुपपादः । शरीरान्तरसंचारस्तस्य नास्तीति यदुक्तं तदयुक्तमेव व्यापिनः सर्वत्र विद्यमानस्यात्मनः कः संचारार्थः । व्यापित्वे एव किं प्रमाणमिति चेत्सर्वत्र कार्योपलम्भः प्रमाणम् । यतो वाराणसीमपि गतस्य मे भवत्येव स्मरणेच्छादिकार्ययोगः स चात्मैकप्रभवः आत्मनश्च शरीरस्येव न तत्र गमनममूर्तत्वान्न शरीरगुणवत्तदनाश्रितत्वान्न प्राणादिवदन्तः शरीरवर्तित्वाभावात् । अन्तः शरीरवृत्तित्वाभाव एव किं प्रमाणमिति चेत्तदुच्यते । अन्तः शरीरवृत्तित्वे हि द्वयी गतिरेकदेशवृत्तित्वं सर्वशरीरमापूर्य वा तत्र सर्वशरीरापूरकत्वे शरीरपरिमाणानुविधायित्वाद्बालशरीरयुवस्थविरशरीरवत्त्वेनौत्या परिमाणान्यत्वेन तदन्यत्वात्पुनरपि प्रतिसन्धानादिकार्यवैधुर्यप्रसङ्गः । करिमशकशरीरयोगे च कर्मपरिणामोपनते तस्य संकोचविकासौ प्राप्नुतः तौ च नित्यस्य विरुध्येते । एकदेशवृत्तित्वे तु तदनधिष्ठितानामवयवानामनात्मकत्वान्मृतशरीरावयववदचेष्टाविनियोज्यता कृशीभावः स्यात् । प्रदीपवद्देशवृत्तेरप्या-

त्मनः सकलशरीराधिष्ठातृत्वमिति चेत् वर्त्तिप्रदेशोपचिततेजःपिण्ड-
प्रदेशैकश्च शरीरावयवे सविशेषचैतन्यसंवित्तिः स्यात् । अस्त्येव हृदयदेशे तद-
तिशय इति चेन्न अनुपलम्भात् । दहनहिमकृपाणादिस्पर्शे हि न हृदयस्य
प्रदेशान्तरस्य वा शरीरवेदनाविशेषं पश्यामः । तस्मान्न हृत्पुण्डरीके यावदव-
स्थानमात्मनः अत एवाङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम इति व्यासवचन-
मनेवंपरमवगन्तव्यम् । यदि तु मनोवदेकदेशवृत्तेरणुपरिमाणस्याशु संचरतः
शरीराधिष्ठातृत्वमात्मनः कथ्यते तथाऽपि सहसैव चिरप्रोषितगतागतदयि-
तजनदर्शनोद्गतसकलशरीरव्यापिस्वेदरोमाञ्चादिदर्शनं विरुध्यते । न च द्वयो-
रणोरात्ममनसोः कर्तृकरणव्यवस्था ऽपि निर्वहतीति । तस्मान्नाणुरात्मा न
च शरीरपरिमाण इति व्यापक एवावशिष्यते । तदेवं वाराणस्यामयमात्मा
विद्यत एवेति तत्र तत्कार्यदर्शनमवकल्पते नान्येन गमनादिप्रकारेणेति । ननु
सर्वत्र सुखदुःखज्ञानादिकार्यदर्शनात्सर्वप्राणिनामेक एवात्मा भवेत् । न सुख-
दुःखव्यवस्थादर्शनाद्बन्धमुक्तविभागोपपत्तेश्चात्मभेदस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ।
व्यापिनः कथं कर्तृत्वमिति चेत् ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमवाय एवास्य कर्तृत्वं
न व्यापारयोग इति निर्णीतमेतत् । ननु व्यापिन्यात्मनि कथं शरीरबहिर-
यवपि कार्यं न दृश्यते कर्मोपार्जितशरीरेन्द्रियादिसहकारिसन्निधाननिबन्धनो हि
तत्कार्योत्पादः स कथं बहिर्भवेद् इति ।

तस्मादनन्तरोक्तेन क्रमेणोपपाद्यते ।
नित्यत्वाद्व्यापकत्वाच्च परलोकित्वमात्मनः ॥

सूत्रकारस्तु पारलौकिकत्वसिद्धये हेत्वन्तराणि प्रत्यपादयत् । सद्यो
जातस्य बालस्य वदनविकासरोदनाद्यनुमितो हर्षशोकादियोगस्तावदस्ति ।
युवशरीरादौ रोदनादि शोकादिकारणकमवगतमिदमाननविकासादि हर्षहेतु-
कमेवं शिशोरपि तन्निबन्धनस्तदुत्पादः । तौ च हर्षशोकौ सुखदुःखसाधना-
धिगमतदनुस्मरणान्यतरकारणौ भवितुमर्हतस्तथा दृष्टत्वात् । इह चास्य न
सुखदुःखसाधनपदार्थानुभवः तदानीमस्तीति तदनुस्मरणमेव हर्षशोकहेतु-
र्भवेत् । स्मरणमपि तदनुभवप्रभवमनुभवश्चेह जन्मनि सद्यो जातस्य न
समस्तीति जन्मान्तरानुभवसुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक एवास्य हर्षशो-
कसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमान्नित्य आत्मा । नन्वभिनवजीवलोकावलो-

काह्लादमिन्धन यथास्य मुखविकासस्तथा योनिद्वारनिर्गमनोद्गतनिरर्गलक्लेश-पीडितस्य तस्य रोदनमिति न जन्मान्तरानुभूतस्मरणं कल्पयितुं युक्तमतिप्रसङ्गात् । नैवं सुखदुःखहेतुमीदृशमननुभवतो ऽप्यकस्मादेव हर्षशोकदर्शनात् । ननु कमलमुकुलविकासादिवत्स्वाभाविकमेव शिशोर्मुखविकासादिकार्यं स्यात् । स्वाभाविकं नाम किमुच्यते किमहेतुकमविज्ञातहेतुकमनियतहेतुकं वा । न तावदहेतुकं कार्यं संभवति कार्यत्वहानिप्रसङ्गात् । नाप्यविज्ञातहेतुकं तद्भावयितुं युक्तं कार्यमुपलभ्यते तद्धेतुपरिज्ञाने यततां भवान् किमुदास्से न चासौ ज्ञातुमशक्यः कार्यस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । नाप्यनियतहेतुकं कार्यं किंचिदस्ति कार्योत्पादनियमेनैव हेतुनियमसिद्धेरत एव तत्कार्यमुपपादयितुकामास्तन्नियतमेव कारणमुपाददते लौकिकाः ।

यथाप्यनियतो हेतुर्वृश्चिके गोमयादिकः ।
अभियुक्तास्तदत्रापि विशेषं न न मन्वते ॥

तदेवं कारणनियमो ऽपि कार्यविशेषदर्शनादुन्नेतव्य इति मुखविकासस्य हर्ष एव कारणमवगम्यते सहस्रकृत्वस्तथा दर्शनात् । अचेतनानां तु तामरसादीनां विकासकारणं तरणिकिरणनिकरपरिष्वङ्गादुपलब्धम् इति तदपि न स्वाभाविकम् ।

तस्मान्मुखविकासस्य हर्षो हर्षस्य च स्मृतिः ।
स्मृतेरनुभवो हेतुः स च जन्मान्तरे शिशोः ॥

ननु शिशोर्जन्मान्तरानुभूतस्मरणे सर्वदा सर्वस्मरणप्रसङ्गः । न यावत्कार्यं कारणकल्पनात्र सर्वदा सर्वस्मरणं संवेद्यते न च तत्कल्पनायां कारणमुपलभ्यते न चैकदर्शनात्सर्वं कल्प्यं दृष्टमपि वा निह्नोतव्यमिति परीक्षकाणामुचित एव पन्था इत्यसकृदुक्तम् । अपि च पयसस्तृप्तिहेतुत्वमनुस्मरन्बालकः स्तन्याभिलाषेण मातुः स्तनतटे दृष्टिं निदधाति न चास्य तेन तस्य तत्साधनत्वमवगतमिति जन्मान्तरे संबन्धग्रहणमस्य वृत्तमिति मन्यामहे । न चायस्कान्तदृष्टान्तसमाश्रयेण स्वाभाविकमेतद्बालकस्य कुचकलशनिमित्तोपसर्पणमिति वक्तुमुचितमनन्तरमेव निरस्तत्वात् । ननु च गर्भशय्याशायिनो ऽप्यपरितोषदर्शनात्तत्साधनोपादाने तदनुस्मरणमेव प्राप्नोति

यदि कार्यमवगम्यते तथापि तत्कारणं कल्प्यतां को दोषः । तच तु जन-यित्रीजठरपतितान्नपानपरिपाकसंक्रान्त्या तत्परिपोषमायुर्वेदविदो वदन्तीति कथं तत्र स्मरणादिकल्पना । कल्पनायां वा प्रथमं निषेकानन्तरमेव कललादिगु-क्रमोपजितविकारसंभवात्तदृशास्वपि स्मरणकल्पनाप्रसङ्गः । न तावत्कल्पनाया-मपि का चिदस्माकं क्षतिः अयं तु स्तनाभिलापेण कुचक्षीरकलशावलोक-नोपसर्पणादरो दारकस्य तदनुस्मरणकृत एवेति सर्वथा जन्मान्तरसंबन्धानुमा-नान्नित्य आत्मेति । अतश्चैवं वीतरागजन्मादर्शनात्* । रागादिवासनाभ्या-सेन सुदृढप्ररूढेनानादिप्रबन्धप्रवृत्तेन परित्याज्यमानाः सरागा एव जन्तवो जायन्ते न खलु लोके कश्चन तादृशो दृश्यते प्राणी यो जातो वीतरागश्चेति स एव सरागो जायमानः पूर्वोपचितां रागादिवासनामनुसरतीति सिद्धो जन्मान्तरसंबन्धः ।

तथा च के चिज्जायन्ते लोभमात्रपरायणाः ।
द्रव्यसंग्रहणैकाग्रमनसो मूषिकादयः ॥
मनोभवमयाः के चित्सन्ति पारावतादयः ।
कूजत्प्रियतमावक्त्रचुम्बनासक्तचेतसः ॥
के चित्क्रोधप्रधानाश्च भवन्ति भुजगादयः ।
ज्वलद्विषानलज्वालाजालपल्लवितानना: ॥
जगतो यच्च वैचित्र्यं सुखदुःखादिभेदतः ।
कृषिसेवादिसाम्ये ऽपि विलक्षणफलोदयः ॥
अकस्मान्निधिलाभश्च विद्युत्पातश्च कस्य चित् ।
क्व चित्फलमयत्ने ऽपि यत्ने ऽप्यफलता क्व चित् ॥
तदेतद् दुर्घटं दृष्टात्कारणाद्व्यभिचारिणः ।
तेनादृष्टमुपेतव्यमस्य किं चन कारणम् ॥
अदृष्टो भूतधर्मस्तु जगद्वैचित्र्यकारणम् ।
यदि कश्चिदुपेयेत को दोषः कर्मकल्पने ॥
संज्ञामात्रे विवादश्च तथा सत्याश्रयोर्भवेत् ।
भूतपद्भूतधर्मस्य न चादृश्यत्वसंभवः ॥

* गौतमसूत्रम् अ· ३ आ· १ सू· २४ ।

दृष्टश्च साध्वीसुतयोर्यमयोस्तुल्यजन्मनोः ।
विशेषो वीर्यविज्ञानसौभाग्यारोग्यसंपदाम् ॥
स्वाभाविकत्वं कार्याणामधुनैव निराकृतम् ।
तस्मात्कर्मभ्य एवैष विचित्रजगदुद्भवः ॥
कर्मणां यदि वैचित्र्यं कर्मान्तरकृतं यदि ।
अनिष्टं तत्स्वतः सिद्धं जगत्येव तदिष्यताम् ॥
कर्मणां शास्त्रतो ज्ञाता विचित्रफलशक्तता ।
दृष्टार्थेषु च वाक्येषु दृष्टा प्रत्यक्षतो ऽपि सा ॥
तस्माद् दृष्टस्य कार्यस्य युक्ता कारणकल्पना ।
कारणस्य त्वदृष्टत्वात्किं हेत्वन्तरचिन्तया ॥
हेत्वन्तरनिमित्ते ऽपि कर्मवैचित्र्यकल्पने ।
संसारस्य त्वनादित्वान्नानवस्था भयावहा ॥
तथा च पुण्यः पुण्येन पापः पापेन कर्मणा ।
जायते जन्तुरित्येवं धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥

तथा च गौतमः । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ।

तस्मात्कुतर्कमूलेन दृष्टकार्यापघातिना ।
सर्वलोकविरुद्धेन चोद्येन कृतमीदृशा ॥
तस्मात्कल्प्यानि कर्माणि दृष्टकार्योपपत्तये ।
एवं च क्षणभङ्गित्वात्संस्कारद्वारिका स्थितिः ॥
स कर्मजन्यसंस्कारो धर्माधर्मगिरोच्यते ।
विना च नित्यमात्मानं क्व धर्माधर्मयोः स्थितिः ॥

नित्यस्तस्माद्भवति पुरुषः स्वप्रयोगानुबद्ध-
द्धर्माधर्मक्रमपरिणतानन्ततापोपभोगः ।
प्रामाण्यं च स्फुटमभिहितं पूर्वमेवागमानां
तेभ्यो ऽप्यात्मा जननिधनातीततत्त्वः प्रसिद्धः ॥
यद्विज्ञानघनादिवेदवचनं तत्पूर्वपक्षे स्थितं
पौर्वापर्यविमर्शशून्यहृदयैः सो ऽर्थो गृहीतस्तदा ।

मैत्रेय्या परिचोदितस्तु भगवान्याज्ञवल्क्यो ऽब्रवी-
दात्मा नैव विनश्यतीति तदिदं सिद्धान्तसारं वचः ।
तेनात्मनित्यत्वसमर्थनेन सुप्रसिद्धः परलोकमार्गः ।
य एष देहान्तरसंगमो ऽस्य तमेव तज्ज्ञाः परलोकमाहुः ॥

इति कबलने मांसाकामां परस्वपरिग्रहे
कितवजनतागोष्ठ्यां वेश्यामुखाम्बुजचुम्बने ।
गतमतिरभूद् धूर्तो मत्वा भवान्तरनास्तितां
तदयमधुना तत्त्वंसिद्धेरहो बत दूयते ॥

तस्मान्नित्यो ऽयमात्मा न च कलुषफलस्तस्य नैसर्गिको ऽयं
रागद्वेषादियोगो ऽपि तु सकलगुणापोढमेवास्य रूपम् ।
तेनानादिप्रबन्धोपचितपरिणमत्कर्मपाकोपनीतं
दुःखं संत्यज्य निःश्रेयसमखिलभयातीतमाशु यतेत ॥

इति श्रीजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां सप्तममाह्निकम् ।

आत्मानन्तरं विभागसूत्रे शरीरनिर्देशात्तदनुक्रमेण तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्* ॥

शरीरस्य यल्लक्षणं येन च रूपेण भाव्यमानस्यापवर्गोपयोगिता तदुभयमपि प्रतिपाद्यते । तत्र शरीरत्वमेव तावत्प्रथमं शरीरस्य लक्षणं तेन हि समानासमानजातीयेभ्यस्तद् व्यवच्छिद्यते । तस्मिन्सत्यपि चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वं यदस्य लक्षणमुच्यते तत्तेन रूपेणात्मनो भोगायतनं शरीरमिति ज्ञापयितुम् । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयतया हि शरीरमात्मनो भोगायतनं भवति मुमुक्षुणा च सुखदुःखोपभोगरहितात्मतत्त्वस्वभावनिःश्रेयसाधिगमविनिहितमनसा तथा भोगाधिष्ठानतया शरीरं भावयता तत्परिहरणे यत्नः कार्य इत्याचार्यश्चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वमस्य लक्षणमुक्तवान् । ननु चेष्टा क्रिया क्रियाश्रयत्वे च सत्यपि न वृक्षादीनां शरीरत्वमित्यतिव्यापकं लक्षणं न विशिष्टचेष्टाश्रयत्वस्य विशिष्टमेवलक्षणप्रक्रमतोऽवसीयमानत्वात् । हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्यव्यापाराधिकरणं शरीरमुच्यते न चेष्टामात्रस्याधिष्ठानम् । रथादिना ऽपि नातिव्याप्तिर्योक्तृप्रक्रमवशादेवान्येन प्रेरणायामसत्यामिति विशेषलाभात् । आत्मप्रयत्नातिरिक्तप्रेरकनिरपेक्षहिताहितोपादानपरित्यागोपाधिकचेष्टाविशेषाश्रयः शरीरमित्यर्थः । ननु पाषाणान्तर्गतमण्डूकादिशरीरेषु तदाश्रयत्वादर्शनादव्याप्तिः न योग्यतायास्तत्रापि भावात् । सत्यामपि क्रियायोग्यतायां सर्वतोनिर्विवरनिबिडदृषत्कर्परोपरुद्धावकाशतया चलितुमसौ न प्रभवति भेको वराकः । तथा च स्फुटिते तस्मिन् वेश्मनि तत्क्षणमेवासौ चलन् दृश्यते इति निबिडपाषाणगतशरीरवत्तदानीं चेष्टाया अदर्शने ऽपि नाव्याप्तिः । मुमुक्षुशरीरमेव लक्ष्यतामित्येके तेन न मण्डूकशरीरादिभिरव्याप्तिरलक्षणीयत्वात्तेषामिति । तदयुक्तं नियतस्य मुमुक्षूणां शरीरस्याभावात् । तादृशानि च भेकादिशरीराणि नितरां निर्वेदकारीणि भवन्ति मुमुक्षुरपि च कर्मविपाकमनेकप्रकारमाकलयन्मण्डूकीभावमात्मनो ऽपि न शङ्कते प्रत्यासन्नापवर्गपुरप्रवेशं विपश्चित्तमपश्चिमजन्मानं मुमुक्षुं प्रति लक्षणाद्युपदेश एव क्वोपयुज्यते इत्यतः पूर्वोक्त एव व्याप्तिपरिहारः श्रेयान् । भवत्वेवं चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणम् इन्द्रियाश्रयत्वं तु

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० ११ ।

कथं भौतिकानि हीन्द्रियाणि स्वावयवसमान्वितानि घ्राणनयनस्पर्शनरसनानि । श्रोत्रमनसी तु नित्यद्रव्यत्वादनाश्रिते एवेति कथमिन्द्रियाश्रयता शरीरस्येति । उच्यते नाधाराधेयभाव आश्रयार्थः किं तु तदनुग्राहकत्वात्तदाश्रितानीन्द्रियाण्युच्यन्ते । देशकालद्रव्यानुकूलपथ्यभोजनाभ्यङ्गव्यायाममर्दनाभ्युपचारोपचितशरीरस्य हि पुंसः पटुतराणि स्वविषयपरिग्रहणे भवन्तीन्द्रियाणि दीर्घाध्वलङ्घनकदशनशुष्कजरत्पत्रन्दसेवनादिक्लिष्टशरीरस्य हि पुंसो मन्दशक्तीनि भवन्तीति तदनुग्राहकत्वादिन्द्रियाणामाश्रयः शरीरम् । अर्थानां तु रूपरसगन्धादीनां केषां चिदाश्रयः शरीरं भवत्येव तत्समवायिनां न तु तावता किं चिद्भोगायतनत्वोपयोगि रूपमभिहितं भवति । लक्षणमपि सद्वतिव्यापकं रूपरसादिसमवायस्य घटादावपि भावात्तस्मादर्थाश्रयत्वमीदृशमत्र विवक्षितं यदेते चन्दनवनितादिशरीरवर्तिनः प्रियकचम्पकमुकुन्दकुन्दकन्दलकमलादिद्रव्यविषयसमवायिनश्च रूपरसादयो ऽर्था रमणीयतामादधाना रागवृद्धिहेतवो भवन्ति भोक्तुरात्मनः शरीरे सति न शरीररहितस्येत्यर्थानां भोगसाधनभावाश्रयः शरीरमतः सूक्तं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति । तदित्थं भोगायतनत्वेन बन्धहेतुत्वाद्धेयमित्यर्थः । तदिदानीमस्मदादिशरीरं किं पार्थिवमेव किं वा नानाभूतनिर्मितमिति परीक्ष्यते । ननु किमनया परीक्षया प्रयोजनम् ।

निःश्रेयसोपयोगो हि यः शरीरस्य दर्शितः ।
नानेकप्रकृतत्वे हि न स तस्य विशिष्यते ॥

मैवं वोचः ।

प्रतिपत्तव्यरूपस्य चिन्त्याकारोपयोगिता ।
कार्यः कार्यार्थिना ऽप्यादौ यत्नस्तद्रूपनिर्णये ॥

तथा चेन्द्रियाणि भौतिकत्वाहङ्कारिकत्वविवेकेन परीक्षिष्यन्ते । अर्था अपि कति किंगुणा इति । बुद्धिरपि किं प्रधानस्य प्रथमो विकारो महच्छब्दवाच्य उतात्मन एव धर्मो ज्ञानाख्यः क्षणिक इत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तत्र पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति के चित् । असाधारणो हि धरणिधर्मो गन्धस्तस्मिन्नुपलभ्यत इति । पृथिव्युदककारणमित्यन्ये । क्लेदस्यापि तस्मिन्दर्शनादिति

हि सलिलसंसर्गे न पार्थिवाः क्लेदमनुभवन्तीति । क्षितिजलज्वलनजनितमि-
त्यपरे गन्धक्लेदवदूष्मणो ऽपि तत्रोपलम्भादिति । वसुमतीसलिलसितेतरव-
र्त्मसमीरणरचितमिति चान्ये रचनाविशेषस्य पवनकार्यस्य तथावधारणा-
दिति । अवनिजलदहनपवनगगनविनिर्मितमिति चापरे गन्धादिवदवकाश-
स्याप्याकाशकार्यस्य तत्र दर्शनात्सुषिरं हि शरीरमुपलभ्यते अवकाशो ह्याका-
शैकदेशे ऽप्यवकाशाभिप्रायेण श्रोत्रवद्भूतस्य तत्कार्यत्वव्यपदेश इति ।
तदत्र किं तत्त्वं पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति विजातीयकार्यस्यावयविनोप-
पत्तेः । पार्थिवावयवसमवेतशरीरावयवव्याहिताश्चाभेदप्रत्ययस्य तृणपर्णपाषाण-
मूलकाद्यभेदप्रत्ययवदपवादासंभवात् । न च वयमिह भूतान्तराणां कारणभा-
वनिषेधं विद्मः केवलपार्थिवतया निर्विवादसिद्धे ऽपि कुम्भादावम्भःप्रभृतीनां
कारणत्वानपायात्तद्व्यतिरेकेण घटादेर्घटयितुमशक्यत्वात् । किं तु घटइव शरीरे
ऽपि समवायिकारणतां पृथिव्यवयवानामेवाचक्ष्महे तदाश्रितत्वस्यास्य प्रत्य-
क्षेण ग्रहणात्सहकारिकारणत्वानुप्रविष्टभूतान्तरसंबन्धनिबन्धनस्ततः सिद्धक्ले-
दोष्मव्यूहावकाशसम्भवस्यान्यथागमपठितेषु च वसुधालोकादौ केवलज्वालादि-
जन्येषु सहकारित्वानुप्रविष्टपार्थिवावयवावष्टम्भवशेन स्थैर्याद्यनुपलम्भ इति ।
तस्मादस्मदादिशरीरं पार्थिवं वेदे च तथैव व्यवहारो दृश्यते । आग्नीषोमी-
यादिपशोः प्रलयकाले यजमानस्य वा प्रेतस्य पात्रचयनकर्मणि सूर्यं चक्षुर्गम-
यतादित्याद्युपक्रम्य पृथिवी ते शरीरमिति पठ्यते तत्र प्रकृतिगामित्ववचनं
यद्यतः प्रकृतेरुत्थितं तत्तस्यामेवास्य लीयतामित्यर्थः । तत्र यथा तैजसं
चक्षुरिति सूर्याख्ये तेजसि लयगमनमुपदिष्टमेवं पृथिव्यां शरीरस्येति तस्मा-
त्पृथिव्यवयवैरयमस्मदादिदेहो निर्वृत्त इति नात्र सतां विवादः ।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः* ॥

सर्वेन्द्रियाणां विषयोपलब्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं प्रसिद्धमेव ।
विभागो ऽपि पञ्चबाह्येन्द्रियाणां त्वेव सूचित तत्र स चानन्तरमेव तीर्था-
न्तरकल्पितकर्मेन्द्रियनिषेधात्साधयिष्यते । विशेषलक्षणानि तु पञ्चानां पञ्च
समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात्प्रमाणवदवगन्तव्यानि । जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं घ्रेय
गृह्णातीति गन्धोपलब्धिसाधनं करणं घ्राणं चक्षुः ईक्षणं लोचनं तद्ध्याने

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० १२ ।

स्पृशत्यनेन स्पर्शनं स्पर्शं गृह्णातीति स्पर्शोपलब्ध्यसाधारणं कारणं स्पर्शनं स्पर्शनमिति चक्षुषो त्वग्ग्रहणमुपचारान्मञ्चाः क्रोशन्तीति तदधिष्ठानत्वं दर्शयितुम्। यथा चिपुटिकाधिष्ठानं घ्राणं जिह्वाधिष्ठानं रसनं गोलकाधिष्ठानं चक्षुः तथा सकलत्वगधिष्ठानं स्पर्शनं शिरःप्रभृत्यापादाङ्गुष्ठं स्पर्शोपलम्भात्। त्वगिति च न बाह्यमेव चर्म केवलमुच्यते अपि तु सकलशरीरव्यापि तुहिन-कणशिशिरसलिलपानसमयेऽन्तर्हृदयेऽपि शीतस्पर्शोपलम्भादिति। स्वावयव-समवायित्वे चेन्द्रियाणां चिपुटिकाद्याश्रयत्वमाश्रयमात्रापेक्षयोच्यते न समवा-यित्वादिति। शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति शब्दोपलब्ध्यसाधारणं करणं श्रोत्रम्। तच्चाकाशैकदेशत्वादनाश्रितमपि कर्णशष्कुल्यधिष्ठानमुच्यते। तदेव विशेषलक्षणानि पञ्च पञ्चानामुक्तानि भवन्ति। तानीमानीन्द्रियाणि स्ववि-षयग्रहणलक्षणान्यात्मनो भोगसाधनत्वात्संसारकारणानीति हेयतया भाव-यितव्यानि। तथा भाव्यमानानि निर्वेदोत्पादनादिद्वारेणापवर्गाय कल्पिष्यन्ते इति। भूतेभ्य इति किमर्थम् उक्तं इन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणं भूतप्रकृतित्वे सति निर्वहति नान्यथेति तद्विनिश्चयार्थे यथाप्तोपदेशः शब्द इत्याप्त-ग्रहणम्। विषयोपलब्धिलक्षणत्वं इन्द्रियाणां भूतप्रकृतित्वे सति निर्वहति नान्यथेति। तानि पुनरिन्द्रियकारणानि पृथिव्यप्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि। एतेभ्यः पञ्चभ्यो यथासङ्ख्यं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति।

भौतिकत्वे हि यत्परिमाणं ग्रहणं तत्परिमाणं ग्राह्यं गृह्णीयादस्ति च गोलकादधिकपरिमाणस्य पटपिठरादेर्ग्रहणं हीनपरिमाणस्य च वटधानादेरतोऽपि न भौतिकानीन्द्रियाणि । भौतिकानामपि दीपादीनां परं प्रकाशयतां स्वात्मप्रकाशकत्वमपि दृष्टम् एवमिन्द्रियाण्यपि पटादिरूपं प्रकाशयन्ति स्वरूपमपि च प्रकाशयन्तीत्यतोऽपि न भौतिकानि । अत्राभिधीयते । यत्तावत्प्राप्यकारित्वं भौतिकत्वपक्षे नावकल्पते इति जल्पितवानसि तन्मन्ये त्वया गोलकमेव चक्षुरिति चेतसि गृहीतमन्यथा कथमित्थमकथयिष्यः । स चायमायुष्मतो महान् भ्रमः न खलु कृष्णसारं चक्षुस्तदधिकरणं न तैजसं चक्षुस्तच्च वेगवद्द्रव्यत्वाद् दूरमपि प्रसरतीति कोऽस्य प्राप्यकारितायां प्रमादः । ननु च गोलके चिकित्सादिप्रयोगाद्गोलकगुणदोषानुवर्तित्वाच्च विषयोपलब्धेर्गोलकमेव चक्षुः स्याद् अनुपलभ्यमानं च तेजः कथमिन्द्रियमुच्यते कथं च तेजसा वेगवताऽपि सहसैव विस्फारिते चक्षुषि योजनशतसहस्रव्यवहितसितकरतरणितारकादि ग्रहीतुं शक्येत कथं वा तदल्पकं वराकं नायनं तेजः समन्ततः प्रसरता सकलभुवनप्रथितप्रभावेन महीयसापि मिहिरमहसा न प्रतिहतगति भवेदभ्यर्थमिति भास्करदर्शनमित्थं न सम्पद्येत । तेजःपक्षे च काचाभ्रकपटलस्फटिकान्तरितपदार्थोपलब्धिः कथं समर्थ्येत । तत्प्रतिघट्टं हि तेजः कथं प्रतिष्ठेतेति तद्वरं शक्तिविशेषयुक्तं गोलकमेव साधो चक्षुरभ्युपगच्छेति । उच्यते । न खलु भवदनुशासनेन युक्तिविरुद्धमभ्युपगच्छामः प्राप्यकारि हि कारकं दृष्टं कृष्णसारपक्षे च कुतः प्राप्यकारित्वम् । शक्तिरपि कल्प्यमाना निराश्रया न परिकल्पनीयेवेति तदाश्रयचिन्तायां न गोलकमात्रमाश्रयोऽत्तेराश्रयो भवेत् । ननु च प्राप्यकारित्वमेव चिन्त्यं वर्तते तद्धि रसनस्पर्शनयोः केवलमवगम्यते लोके चक्षुःश्रोत्रे तु दूरदेशव्यवस्थितविषयग्राहिणी कथं प्राप्यकारिणी स्याताम् । घ्राणे तु चिपुटिकानिकटनिहितपदार्थगन्धमपि गृह्णाति दूरतोऽपि च प्रचलदनिलवलवेल्लितफुल्लमल्लिकादिसौरभमुपलभते चिपुटिकोपकण्ठोज्झितेनापि द्रव्येण न तस्य सन्निकर्ष इति तदप्यप्राप्यकार्येव तस्माच्छक्तिविशेषणमधिष्ठानमेव तत्तदिन्द्रियमिति गृह्यताम् । उत्सृज्यतां प्राप्यकारित्वपक्षः चक्षुषि च चन्द्रार्कग्रहादिग्राहिणि नितरां प्राप्यकारित्वमित्युक्तमेव । अत्रोच्यते न प्राप्यकारित्वमुत्स्रष्टुं शक्नुमः । कारक-

न्त्वमेव हि तथा सत्येषामुत्सृजेम । कारकं चाप्राप्यकारि चेति चित्रम् । अदृ-
ष्टमपि कारणमात्मनो व्यापकत्वात्तद्वृत्ति धर्मादिकं न प्राप्यकारि भवेत् किमुत
दृष्टं चक्षुरादि कारकमिति । अप्राप्यकारित्वे च शक्तेरविशेषात्कुड्यादिव्यवहित-
मपि वस्तु चक्षुषा दृश्येत तत्र कार्यानुपलम्भान्न शक्तिः कल्प्यते इति चेत्किं
शक्तिः कल्प्यतां किं तेज इति सम्प्रधारणायां तेजसो द्रव्यत्वाद्व्यवधानाद्य-
नुगुणममूर्तायास्तु शक्तेर्व्यवधानमबाधकं भवेदिति तेज एवेन्द्रियं कल्पनीयं
न शक्तिः । शक्तिमदधिष्ठानं वा प्राप्यकारिता च श्रोत्रस्य [illegible]सन्तानस-
दृशशब्दपरम्परारम्भणद्वारेण दर्शिता शब्दाधिकरणे । घ्राणस्यापि समीरणान्दो-
लितकुन्दलतादिप्रसूनतत्परिमाणनिकराधिकरणगन्धग्रहणात्प्राप्यकारिता । न
च परमाणूपसर्पणाद् द्रव्यपरिक्षयाद्याशङ्कनीयं भूयस्त्वात्परमाणूनाम् अत एव
गन्धद्वारकतद्द्रव्यसम्पर्कदोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तमशुचिद्रव्यघ्राणे समाम-
नन्ति । चक्षुषस्तेजःप्रसरणात्प्राप्यकारिता । अनुपलभ्यमानं तेज इति चेत्किं
चन्द्रमसः परभाग उपलभ्यते पृथिव्याश्चाधोभागः । न खलु प्रत्यक्षैकशरणाः
पदार्थाः अनुमानादिभिरेषामुपलम्भः सम्भवत्येव । उक्तं चानुमानं रूपोपल-
ब्धिकार्येण तैजसमेव चक्षुरनुमीयते । तेजोद्रव्यं हि दीपादि रूपस्य प्रकाशकं
दृष्टमिति । प्रत्यक्षेण तु नायनं तेजः किमिति नोपलभ्यते इति । तदुच्यते
विचित्रा हि द्रव्यगुणानामुद्भवाभिभवादिवशेन गतयो भवन्ति । तद्यथा सर्वतः
प्रसरताऽबहलबहलेन शीतस्पर्शाश्रयेण द्रव्येण व्याप्तौ हेमन्तशिशिरौ ऋतू
भवतः । निराधारस्य शीतस्पर्शगुणस्यानुपपत्तेः अथ सत्यपि तत्र सलिलद्रव्ये
तद्गुणस्य शीतस्पर्शस्यैवोपलब्धिर्न शुक्लरूपस्येति । तेजोद्रव्येण च निरर्गलं
विजृम्भमाणेन भूयसा ग्रीष्मो भवति तत्र सत्यपि तेजोद्रव्ये तद्गुणस्योष्ण-
स्पर्शस्यैव ग्रहणं न भास्वररूपस्येति । भास्वरं च कार्तस्वरादौ तैजसद्रव्ये
रूपमुपलभ्यते नोष्णस्पर्शः । उदकान्तर्गते च तेजसि ज्वलनतप्ते जले ज्वलन-
गुण उष्णस्पर्शोऽनुभूयते न भास्वरं रूपमिति । एवमिह नयनरश्मौ तैजसे
द्रव्ये द्वावपि रूपस्पर्शौ नोपलभ्येते इति कमुपालभेमहि । उक्तं च दृष्टानुमि-
तानां च नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वादिति* । न च सर्वेव
नयनरश्मेरनुपलम्भः क्व चिद्धि वृषदंशप्रभृतीनां नक्तंचराणां निशि निबि-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ३ आ० १ सू० ५० ।

उत्तमतमःपङ्कपटलावलिप्ते वेश्मनि स्फुरतां चाक्षुषं तेजो भास्वरं रूपं दूरमपि प्रसरदुपलभ्यत एव। अन्यत्र तु मध्यन्दिनोल्काप्रकाशवदग्रहणमस्मदादिनयनरश्मेः। अयं तु विशेषः उल्कारूपस्य दिवा दिवाकरकरनिकराभिभूतत्वादग्रहणं नयनरश्मिरूपस्य त्वनुद्भूतत्वादेवेति। यत्तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितपदार्थोपलम्भनं तत्र काचादीनां केषांचिदतिस्वच्छत्वात्केषांचित्तु सुषिरत्वाच्चाक्षुषं तेजःप्रसरनिरोधकौशलं नास्तीति प्राप्यकारित्वं चक्षुषस्तावता भवति। यत्तु कुतो नयनरश्मेरियती गतिर्गगनमाक्रम्य यद्भगस्तिमालिनं स्पृशति न प्रतिहन्यते च सावित्रेण वेगवता तेजसेति। उक्तमत्र दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। कार्यवशतया हि तथाविधं कारणं कल्प्यते यद् दूरमपि प्रसरति प्रसरदपि परेण न च निरुध्यते दृष्टश्चानिरोधो भर्जनकपालादौ तेजसः पच्यमानद्रव्यपाकसिद्धेः कलशे च निषिक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शग्रहणादनिरोधः। एवं नयनरश्मेरपि भविष्यति। न तु गोलकस्यैव शक्तिकल्पना लघ्वीति वक्तव्यं प्राप्त्यनादिवदिति। अत एव सर्वेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं पश्यद्भिः शास्त्रकारैरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षट्प्रकारो व्याख्यातः। प्राप्यकारिता च न गोलकस्योपपद्यते तदप्राप्तस्य पर्वतादेर्ग्रहणात्प्राप्तस्य च प्रत्युताञ्जनशलाकादेरग्रहणाद्गोलके चक्षुश्चिकित्सादिप्रयोगस्तु गोलके यः प्रवर्तते सोऽयमाधारसंस्कार आधेयस्योपकारकः। अत एव गोलकगुणदोषानुवर्तित्वमपि विषयोपलब्धेर्घटमानमाधारद्वारकौ हि तदाधेयस्यैव तौ गुणदोषाविति। तस्मादप्राप्तविषयग्रहणानुपपत्तेर्गोलकचक्षुःपक्षो भिक्षूत्प्रेक्षितः प्रेक्षावतां हृदयेषु न विश्राम्यतीति प्राप्यकारि तेज एव चक्षुरिति स्थितम्। इत्थं भौतिकेन्द्रियपक्षेऽपि प्राप्यकारित्वसिद्धेर्न कापिलकथितमाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामुपपद्यते। ननु पक्षद्वयेऽपि प्राप्यकारित्वोपपत्तेः कोऽयं भौतिकत्वं प्रत्यभिनिवेशातिशयो भवतामिति। उच्यते। एकप्रकृतित्वे हीन्द्रियाणामेकमेव सर्वविषयप्रकाशनकुशलमिन्द्रियं भवेत्सर्वाणि वा सर्वविषयग्राहीणि भवेयुः कारकस्याविशेषात्। कारणनियमाधीनो हि कार्यनियमः अहङ्काराख्यं च कारणं सकलविषयप्रकाशनशक्तियुक्तं तस्मिन् कथमिन्द्रियान्तराणि विषयान्तरग्राहीणि ततो भवेयुः। भौतिकत्वे तु भूतानां भेदान्नियतगुणोत्कर्षयोगित्वान्नियतविषयग्राहीन्द्रियप्रकृतित्वं तथा च प्रदीपा-

दितेजो रूपरसाद्यनेकविषयसंनिधाने ऽपि रूपस्यैव प्रकाशीभवितुमर्हति एवमन्द्रियान्तरेष्वपि वक्तव्यम् । तदेव विषयनियमः प्रकृतिनियमकारित इन्द्रियाणामिति भौतिकानीन्द्रियाणि । यत्त्वेवं तैजसेन चक्षुषा कथं पार्थिवस्य रूपस्य ग्रहणं पृथिव्या एव वा आप्येन च रसनेन पार्थिवस्य रसस्य वायवीयेन स्पर्शनेन्द्रियेण च पृथिव्यादिस्पर्शस्य तदिदं प्रकृतिनियमे ऽपि कथं विषयसांकर्यमिति । नैष दोषो रूपादिविषयविषयो ऽपि ह्येषां नियमेन तदाश्रयविषयः । तैजसं हि प्रदीपादिद्रव्यं रसमेव प्रकाशयद्दृश्यते न तेजोवृत्त्येव रूपम् । धूप्यमपि द्रव्यं रसमेव व्यनक्ति न तु सलिलस्थमेवेति । घ्राणे तु न कश्चिद्दोषः तद्ग्राह्यस्य च तस्य पृथिव्येकवृत्तित्वादिति । द्रव्यस्यापि दर्शनस्पर्शनग्राह्यत्वमविरुद्धमित्थं भौतिकत्वे ऽपीति यदुक्तं महदणुग्रहणाद्य भौतिकानीन्द्रियस्य दीर्घतत्वात् ततश्च विततत्वाद्विततग्राहि भवत्येव विततेनापि नाहङ्कारिकत्वम् । यत्पुनरभ्यधायि भौतिकत्वे परगुणवत्स्वगुणस्यापि प्रकाशकमिन्द्रियं स्यादिति तदयुक्तं सगुणस्येन्द्रियस्येन्द्रियभावात् । इन्द्रियेण हि सता तेन विषयः परिच्छिद्यते सगुणस्य चास्येन्द्रियत्वं स्वगुणरहितं तदिन्द्रियमेव न स्यादनिन्द्रियं च कथं ग्राहकमत इन्द्रियगुणानाम् अन्तःपतितत्वान्न प्रमेयत्वम् । तस्माद्भौतिकानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयमुपलभन्त इति सिद्धम् । प्रयोगस्तु पार्थिवं घ्राणं द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वाद्गन्धयुक्तिद्रव्यवत् । तत्र व्यञ्जकत्वमात्रमनैकान्तिकमिति गन्धस्यैव विशेष्यते । सो ऽयमसिद्धो हेतुर्भवेद्गन्धत्वस्यापि घ्राणव्यञ्जकत्वादिति रूपादिमध्यइत्युक्तम् । तथा ऽपि सन्निकर्षेण व्यभिचार इति तद्व्युदासाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणम् । एवं रसनादिष्वपि प्रयोगा रचनीयाः । श्रोत्रं त्वाकाशैकदेश इति शास्त्राधिकरणे निर्णीतम् । गन्धादिविषयोपलब्धिनिबन्धनसुखदुःखोपभोगहेतुभूतधर्माधर्मोपनिबद्धानां चेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमिति तद्व्यवस्था यथा नियतविषयग्रहणकरणता घटते तथा कल्प्यते इति सर्वमनवद्यम् । आह भवन्तु भौतिकानीन्द्रियाणि पञ्चेति तु न युक्तमुक्तं त्वगेव ह्येकमिन्द्रियं भवितुमर्हति सर्वत्रानपायात् । करतलकपोलकण्ठादिवर्तिनापि त्वगिन्द्रियेण रूपोपलम्भप्रसङ्ग इति चेन्नावयवविशेषशक्तिविशेषनियमात् । न हि पाणिना पादेन वोपस्थकार्यं कर्तुं शक्यते अस्ति चावयवविशेषस्वभावविशेषवैचित्र्यम् ।

तुषारकर्पूरपूर्णशारिस्यूतरमानसे ।
यथा च वृषणौ स्नातुः स्फुटतो न तथा स्फिचौ ॥
क्लिन्नार्द्रतृणकाष्ठादिधूमेन कटुना यथा ।
मूर्धाऽक्षिवेदनोदेति न तथाऽवयवान्तरे ॥

तस्मादवयवविशेषव्यवस्थितनानाशक्तिखचितं त्वगेवैकमिन्द्रियमिति। उच्यते। कुतोऽयमपूर्व एव महाप्राज्ञो वादी सरलमतीनस्मान्वञ्चयितुमागतः यो ऽवयवविशेषं चाश्रयन्नप्येकमिन्द्रियं मन्यते शक्तिभेदादाश्रयभेदाद्व नानात्वमेवैतदिन्द्रियाणामित्यलं महात्मभिः सह कलहेन ।

मनुष्यैः सह संवादो मादृशानां हि शोभते ।
देवास्तु नररूपेण त्वमी भान्ति वादिनः ॥
ननु नानात्वपक्षे ऽपि पञ्चत्वनियमः कथम् ।
द्वे श्रोत्रे चक्षुषी द्वे च कथं ते एकमिन्द्रियम् ॥

आह च । सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति* । चक्षुर्जातेरैक्यादिति चेत्तर्हीन्द्रियत्वजातेरैकत्वादेकमिन्द्रियं स्यात् । उच्यते । चक्षुस्तावत्तेज इति निर्णीतम् । ततश्चैकमेव तदधिष्ठानमेकमेव नासावंशव्यवहितमनेकमिवोपलभ्यते भिन्नं वा तद्भवतु तेजस्तत्कार्यैक्यादाश्रयभेदे ऽप्येकमेव श्रोत्रमपि कर्णच्छिद्रद्वयानुस्यूतमेकमेव नभोदेशप्रायं वेदितव्यं कार्यैकत्वस्यापि भावात् ।

तेनाधिष्ठानभेदे ऽपि कार्यैकत्वस्य दर्शनात् ।
तत्सामान्यस्य चैकत्वादेकत्वं श्रोत्रचक्षुषोः ॥

न चेन्द्रियजातेरैक्यादेकमिन्द्रियं कार्यस्योपलब्धिलक्षणस्य कारणस्य पृथिव्यादेर्विषयस्य गन्धादेरधिष्ठानस्य त्रिपुटकादेर्गतेश्च घ्राणत्वादेर्जातिभेदाच्चास्य योनेर्वा पृथिव्यादेः पञ्चविधत्वात्पञ्चैवेन्द्रियाणि कल्प्यन्ते । यथा परमाणुसामान्याविशेषे ऽपि पृथिव्यादिचतुर्विधकार्यदर्शनाच्चतुर्विधाः परमाणवः कल्प्यन्त इति । ननु तथा ऽपि न पञ्चेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियवत्कर्मेन्द्रियाणामपि पञ्चानामुपसंख्येयत्वात् । तदुक्तं वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः† । तेषां च वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मकपञ्चविधकार्यसाधनादि-

* गौतमसूत्रम् । अ० ३ आ० १ सू० ७ । † सांख्यकारिका २६ ।

न्द्रियत्वं तत्कार्यस्यानितरेतरसाध्यत्वादिति । अत्राहुः अत्यल्पमिदमुच्यते । पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति अन्यान्यपि खलु न सन्ति कर्मेन्द्रियाणि तथा हि कण्ठो ऽन्ननिगरणे स्तनकलशालिङ्गनादिना वक्षो भारवहनेन चांसद्वयमिन्द्रियमुच्यते न कथं तत्कार्यस्य शरीरावयवान्तरे ऽपि दर्शनादिति चेत्किं नु भवानन्नपानं पाणिपादेन निगिरति पायुना वा आदानमपि क्रिमास्यादिना वा न कुर्वते तिर्यञ्चो मनुष्या अपि हि क्व चित् । असत्स्वपि भवत्कल्पितेषु कर्मेन्द्रियेषु तत्कार्यं यावत्तावदन्यथा ऽपि दृश्यते न त्वेवं बुद्धीन्द्रियेषु ।

भवत्युत्पाटितासस्य न मनागपि रूपधीः ।
द्वेधच्छिद्राहारादानादि दृष्टं यत्ताङ्घ्रिपाणिषु ॥

अपि च विहरणमपि न केवलं चरणयुगलकार्यमपि तु जानूरुजङ्घादिसहितपादसम्पाद्यमानमपि बाहुसहिताभ्यां पाणिभ्यामपि निर्वर्त्यते न केवलाभ्याम् । त्वगिन्द्रियं तु नाभेरूर्ध्वं सर्वमेव स्यादित्याहुः वायुर्नाभेरुत्थित उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितो मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन्विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति इति । अस्ति चेदृगनुभवो मन्यतां विशेषतस्त्वखण्डगेयं गायतामिति । एवं च कर्मेन्द्रियमयमेव विश्वमिति न च शरीरमिन्द्रियव्यतिरिक्तं किं चिद्भवेत् । अथ शरीरावयवेष्वेव भिन्नकार्यकारिषु कर्मेन्द्रियव्यवहारस्तर्हि कण्ठादिभिरतिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । उपस्थेन्द्रियं च कथमेकं गण्यते तेनानन्दवन्मूत्रोत्सर्गस्यापि साधनात् । वागिन्द्रियं तु सुतरामहृदयङ्गमं संयोगविभागनिर्वर्त्यो हि बाह्यः शब्द उपलभ्यते तद्भेदाश्च विद्यन्ते यादृशो भेरीदण्डसंयोगजः शब्दो न तादृशः कूर्मीकोणसंयोगजः । एवं विविधस्थानकरणसंयोगाद्विविधो वर्णात्मकः शब्द उदेतीति न वागिन्द्रियं नाम किं चित् । लोकश्च वाक्शब्देन वर्णात्मकं शब्दमेव व्यपदिशति शब्दश्चेन्द्रियविषयो नेन्द्रियं तस्मादनेकविधसुखदुःखोपभोगावेपक्षकर्मपरिणामनिर्मितमेतच्छरीरं तैस्तैरवयवैस्तं तं कर्मफलोपभोगमात्मनः सम्पादयतीत्यलम् एवंविधेन्द्रियजल्पनाऽऽग्रहेण । अन्तःकरणस्यापि वैविध्यमनुपपन्नमेकेन मनसैव पर्याप्तेर्बुद्धिस्तु उपलब्धिस्वभावत्वात्करणकार्या न तु करणम् । अहङ्कारो ऽपि ज्ञानविषय एव न करणम् । एतच्च सविस्तरं बुद्धिलक्षणे वक्ष्यामः । तस्मान्न त्रयोदशविधं करणमिति सिद्धम् ।

न्यूनाधिकत्वगमनादत इन्द्रियाणि
पञ्चैव बाह्यविषयाधिगमक्षमाणि ।
अन्तः सुखादिविषयग्रहणोपयोगि
षष्ठं मनस्तु कथयिष्यति सूत्रकारः ॥

तानि ।

पुंसो भवाब्धिपतितस्य विवेकरत्न-
मानन्ददायि न हरन्ति तथा विधेयम् ।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः* ॥

तदर्था इत्यत्र यद्वापकृष्य वा प्रक्रमात् अर्था इति लक्ष्यपदं दर्शयितव्यम् । तदर्थ इति लक्षणं तदिति प्रकृतेन्द्रियपरामर्शः । सामान्यलक्षणं तु पुनस्तदर्था इत्येव योजनीयम् । तदिति घ्राणादीनां विशेषसंख्यानिर्दिष्टानामवमर्शः । एवं च घ्राणस्य विषयो गन्धः रसनस्य विषयो रसः इत्यादि विशेषलक्षणमुक्तं भवति । गन्धत्वादीनां घ्राणादिग्राह्यत्वादतिव्याप्तिरिति पृथिव्यादिगुणा इति विशेषणोपादानम् । ते चामी गन्धादय इन्द्रियार्था भोग्याः सन्तः सक्तिहेतवः संसारद्राधिमाणमावहन्तीति हेयतया भावयितव्याः । नन्वेवं गन्धादिगुणाधिकरणस्यावयविनः प्रथमस्य रागहेतोरसंग्रहः स्यात् । वक्ष्यति च तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः† इति । संख्यापरिमाणादिगुणान्तराणामपि रागहेतुत्वमस्त्येव यथा बर्हिकलापानुकारिपरिमृदितकुसुमदलपटलशबलविलासिनीकेशपाशवृत्ति रूपं निहरति हृदयं यूनाम् तथा तद्गता बहुत्वसंख्याऽपि उत्तप्तकनकशिलानिभनितम्बबिम्बरूपबृहत्परिमाणमपि हरति च मरभसमवयवसंयोगविभागादपि तथा कन्दुकादिक्रीडासु किसलयितविसरविलासविभ्रमचरणपरिभ्रमणादि कन्दुजाते तथान्यजात्यादिपरिहारेण स्वानुरूपजातियोगित्वमपीत्यादि सर्वं द्रव्यगुणकर्मादिसंग्रहकारणमनुक्तं स्यात् । तत्र केचित्पृथिव्यादिगुणा इति द्वन्द्वसमासं व्याचक्षते पृथिव्यादीनि गुणाश्चेति पृथिव्यादिपदेन गुणाधिकरणमवयवि द्रव्यमुक्तमाश्रितत्वविशेषणत्वाभ्यां सर्वे गुणा इति गुणग्रहणेन संख्यापरिमाणादिकर्मसामान्यादयोऽपि सर्वमुक्तमतो नासंग्रह इति । तदिदमनुपपन्नं गन्धादिग्रहणस्य हि तदानीमानर्थक्यं गुणा-

* गौतमसूत्रम् । अ· १ आ· १ सू· १४ । † गौतमसूत्रम् । अ· ४ आ· २ सू· ३ ।

श्चेत्यनेनैव गतार्थत्वात् । विशेषख्यापनार्थं तदुपादानमिति चेत्तर्हि किं द्वन्द्व-समासवर्णनेन अयमेवास्तु समाधिः । यद्यपि द्रव्यकर्मसामान्यानाम् अन्येषां च संख्यापरिमाणादिगुणानामस्त्येव सक्तिहेतुता तथापि प्राधान्येन गन्धादीनामेव सा दृश्यते हि रूपादिनिरपेक्षस्य द्रव्यस्य संख्यादेः सामान्यस्य वा सक्तिहेतुत्वं समस्तीति रूपादय एव मुख्यं रागकारणं तत्र झगिति बुद्धेः प्रसरकारणादुक्तं च ।

तथापि नितरां रागवृद्धौ रूपादयो नृणाम् ।
तएव कविभिर्गीताः पञ्चेषोः पञ्च सायकाः ॥

तस्मात्पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमास एव श्रेयान् । गुणव्यतिरिक्तश्च गुणी पूर्वमेव समर्थितो यमहमद्राक्षं तं स्पृशामीति प्रत्ययप्रामाण्यात् । पृथिव्यादिगुणा इति यदुक्तं तदिदानीं विभज्य वर्ण्यते कस्य कति गुणा इति । तत्र ।

गन्धादयो नियोक्तव्याश्चत्वारः पृथिवीगुणाः ।
अप्तेजोमरुतामेक पूर्वपूर्वमपोह्य तु ॥

गन्धवर्जं रसरूपस्पर्शा अपां रसवर्जं रूपस्पर्शौ तेजसः रूपवर्जं स्पर्शाख्यः वायोरिति आकाशस्य तु गुणः शब्दः । ननु नायं गुणविनियोगः साधीयान्पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे पार्थिवेन घ्राणेन्द्रियेण चतुर्णामपि तद्गुणानां स्याद्ग्रहणमुत्तरेष्वपि वक्तव्यं तस्मादेकैकगुणत्वमेव भूतानामुच्यताम् । नैतदेवं गुणाः स्वेच्छया विप्रलभ्यन्ते यथोपलभ्यन्ते तथा व्यवस्थाप्यन्ते । प्रतीतिप्रमाणका वयं तत्र पार्थिवे द्रव्ये चतुर्णामपि गुणानामुपलम्भः कथमेकगुणां पृथिवीं ब्रूमः । रूपैकगुणे च तेजसि पृथिव्युदकयोर्वायुवदरूपत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । तस्मात्रीणि रूपवन्ति द्रव्याणि । यद्येवं सर्वेषां सर्वोपलम्भात्सर्वाणि सर्वगुणानि भवन्तु भूतानि पटपटायते पृथिवी कलकलायन्ते आपः धकधकायते तेजः कथकथायते वायुरिति सर्वेषां गुणः शब्दः स्यात् । उच्यते न सर्वे गुणाः सर्वत्रोपलभ्यन्ते निर्गन्धानामपां सर्वत्र दर्शनात् क्लिन्नरूपादौ तु पार्थिवावयवनिष्क्रान्त्या गन्धः वयस्युपलभ्यते ।

एवं सुवर्णादौ तैजसे द्रव्ये संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिः शब्दस्तु सर्वकालमाकाशप्रकृतिरेव प्रतीयते पृथिव्याद्यवयवसंयोगविभागप्रभवत्वस्य

विति तदाश्रितत्वञ्चसमवायवृत्तेन न त्वाकाशात्मना तस्य ग्रहणमिति । आकाशं तत एव शब्द इत्येतत्तु प्राक् निर्णीतं गुणत्वम् । ननु पृथिव्यास्तद्गुणत्वे तद्गुणानां चतुर्णामपि पार्थिवघ्राणेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यादिति । तत्र गुणोत्क-र्षस्य नियामकत्वात् । जातिमद्गन्धगुणाधिकरणे विजातीयद्रव्यावयवसंस्प-र्शरहितैः केवलपृथिव्यवयवैरदृष्टसहकारिभिर्घटितं घ्राणेन्द्रियमिति गन्ध-स्यैव ग्राहकम् । अत एव च सूत्रमप्याचष्टे यथा ऽऽह कणभक्षः* भूय-स्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञानप्रकृतिः । इहाप्युक्तम् तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वादिति† । दृश्यन्ते च केवलपृथिव्यवयवयोगादन्येष्वपि पदार्थेषु व्यव-स्थिताकार्यनियमाः शक्तयो यथा ।

पार्थिवत्वाविशेषे ऽपि विषं मरणकारणम् ।
आमलक्यामलन्तु जीविताय प्रकल्पते ॥

तस्मादपर्यनुयोगो ऽयं पार्थिवेन घ्राणेन गन्धवद्रसादयो ऽपि कथं न गृह्यन्ते इति । जातिमत्प्रकृतियोगे ऽपि च न स्वगुणग्रहणनैपुणमिन्द्रियाणा-मितीन्द्रियचिन्तायां निर्णीतम् । श्रोत्रेणाकाशगुणस्य शब्दस्य ग्रहणमिति परि-शेषानुमानप्रमाणको ऽयमर्थः शब्दपरीक्षायामेव परीक्षित इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इति निपुणधियामसम्मता सकलगुणैक्यगुणत्वकल्पना ।
तदयमकलुषो ऽभ्युपेयतां गुणविनियोगविधिर्यथोदितः ॥
तेमी वेद्याः कृतकमधुरं रूपमादर्शयन्त-
स्निग्धाकाराः परिणतिविपत्कारिणो हीन्द्रियार्थाः ।
त्यक्तास्त्वेते व्यपगतमहामोहपङ्केन पुंसा
तीर्णश्चायं भवजलनिधिः क्लेशकल्लोलरौद्रः ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्‡ ॥

ननु पर्यायोच्चारणमेतन्न बुद्धेर्लक्षणमभिधीयते । न पर्यायप्रयोगस्यैव लक्षणत्वात् । लक्षणं हि तदुच्यते येन समानेतरजातीयेभ्यो लक्ष्यं व्यव-च्छिद्यते व्यवच्छिद्यते च बुद्धिर्बुद्ध्यादिपर्यायग्राह्यतयैव तेभ्य इति नाभि-धानमालामात्रमिदम् । ननु सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य समयस्य च पुरु-

* वैशेषिकसूत्रम् । अ० ८ आ० २ सू० ५ । † गौतमसूत्रम् । अ० ३ आ० १ सू० ७१ ।
‡ गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १५ ।

मेच्छानिवर्त्यत्वात्कथमिदं व्यवस्थितं लक्षणं स्यात् । मैवं सार्वजनीनस्य सम-
यस्य विप्लावयितुमशक्यत्वात्तद्बुद्धिगृह्य तद्वाच्यस्य लक्षणत्वात् । प्रकारान्त-
रेण लक्षणमस्याः किमिति नोक्तमिति चेद् शिंशिपाचोद्यमिदं तस्मिन्नप्युक्ते
ऽनुयुञ्जीत भवानित्थं किमिति नोक्तमिति । अस्ति च प्रयोजनं पर्यायद्वारक-
लक्षणोपवर्णनस्य यत्साङ्ख्यानां व्यामोहनिरसनम् । एवं हि सांख्याः संगिरन्ते
बुद्धिरन्या ज्ञानमन्यदुपलब्धिरन्येति तद्भ्रमापनयनायैवमुच्यते बुद्धिरु
पलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । एक एवार्थ इत्यर्थः । इत्थं च स्वरूपतो निर्ज्ञाता
बुद्धिर्भोगस्वभावा तत्साधनत्वाच्च संसारहेतुरिति हेयत्वेन भाव्यते । सुखादि-
बुद्धिर्भोगः तत्साधनबुद्धिस्तु भोगसाधनमिति कथं पारमर्षाः प्रवदन्ति
बुद्धिरन्योपलब्धिरन्येति । नित्यां हि बुद्धिं ते मन्यते तत्किमात्मैवैतैः बुद्धि-
रिति गृहीतः । नाचेतनाया भोग्यायाः प्रकृतेः प्रथमा विकृतिर्महच्छब्दवाच्या
बुद्धिः पुरुषस्तु चेतनो भोक्ता ऽन्य एव । तायिमौ प्रकृतिपुरुषौ विवेकेनाप-
श्यतां संसारः प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षः । का पुनः प्रकृतिर्नाम सत्त्वरज-
स्तमसां, त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं च तदुच्यते
यत्साम्यावस्थागतं गुणत्रयमिति । ननु तत्सत्त्वे किं प्रमाणम् । अनुमानमि-
त्याह । तथा हि चराचरमिदं विश्वं सुखदुःखमोहाविनाभूतमुपलभ्यते न
हि ब्रह्मादौ स्तम्बपर्यन्ते जगति तथाभूतं किमपि भूतमुपलभ्यते यत्सु-
खदुःखमोहैरविकृतम् । तत्र सुखस्वभावं सत्त्वं दुःखस्वभाव रजः मोहस्व-
भावं तमः । सर्वत्र प्रीत्यप्रीतिविषादादिदर्शनात्प्रकाशप्रवृत्तिनियमावगमाच्च सर्वं
त्रिगुणात्मकं जगत्कार्यं च यत्परस्परान्वितरूपं तदेकरूपात्कारणादुत्पद्य-
मानं दृश्यते मृदन्वितानि हि घटशरावोदञ्चनप्रभृतीनि कार्याण्येकस्मान्मृ-
दात्मनः कारणादुद्भवन्ति । तदिदं विश्वं सुखदुःखमोहान्वितमिति तदा-
त्मककारणकार्यं भवितुमर्हति । यत्सुखदुःखमोहात्मकं कारणं सा सत्त्वरज-
स्तमोरूपा प्रकृतिः । एवमन्वयपुरःसराः परिमाणादिहेतवो ऽपि वक्तव्याः ।
ह्रस्वतया वा चतुरस्रतादिना वा परिमाणेन तद्वता कार्याणामेकप्रकृतित्व-
दर्शनात् । विषयभूताश्चैते गुणाः कार्येषु दृश्यन्ते च क्व चित्सत्त्वमधिकमूने
रजस्तमसी क्व चिद्रजः प्रकृष्टमल्पे सत्त्वतमसी क्व चित्तमः प्रवृद्धं तुच्छे सत्त्व-
रजसी इति । तदेषां वैषम्यभेदोपदर्शितविश्वरूपकार्याणां क्व चित्साम्यावस्था

भाग्यं सा प्रकृतिरुच्यते। सेयमचेतना भोग्या प्रकृतिः तस्यास्तु भोक्ता चेतनः पुरुषः। पुरुष इदानीं किमनुमानकः। उच्यते भोग्येन भोक्तुरनुमानं न ह्यचेतनस्य भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतोपपद्यते द्रष्टा च सेति भोक्ता कल्प्यते। स च चितिशक्तिस्वभावश्च यत्र सर्वप्रकारकर्तृत्वादिव्यवहारनिवहबहिष्कृतस्वरूपः द्रष्टृत्वमेव पुरुषस्य स्वरूपमाहुः। न यथा भवन्त एकमात्मानमध्यवसायादिधर्मयोगिनं मन्यन्ते तथा ऽसौ भवितुमर्हत्यध्यवसायादेर्बुद्धिधर्मत्वात्।

कर्तुं शक्नोति पुरुषस्तृणस्यापि न कुब्जनाम्।
अन्योपनीतमर्थं तु स पश्यत्येव केवलम्॥

प्रकृतिरेवैनं भोगापवर्गाभ्यां संयुनक्ति न च निर्विकारा सती भोगसम्पादनसमर्था ऽसौ भवतीति महदादिविकृतीः प्रतिपद्यते। पङ्ग्वन्धन्यायेन प्रकृतिपुरुषौ संयुज्येते प्रकृतिरचेतना दृश्या भोग्या द्रष्टारं भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषो ऽपि द्रष्टा भोक्ता दृश्यं भोग्यमपेक्षते इत्येवं तयोः पङ्ग्वन्धवत्संयोगो भवति दर्शनशक्त्या पङ्गोर्गमनशक्त्या चान्धस्यैकत्र मेलनात्कार्यसिद्धिरेवं प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सर्गः प्रवर्तते। तदुक्तम्*।

पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थस्तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥

यच्चेत्थं प्रधानान्महत्तत्त्वमुत्पद्यते सा बुद्धिरध्यवसायात्मिका धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यतद्विपर्ययरूपवृत्तियोगिनी महत्तत्त्वमेवोच्यते बुद्धेरहंकार उदेति स चाभिमानस्वभावः अहंकारात् घ्राणादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि संकल्पकमेकादशं मनः गन्धादितन्मात्राणि च पञ्चेति षोडशको गणः प्रभवति ततो गन्धादितन्मात्रपञ्चकात्पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतानि जायन्त इति आह च†।

प्रकृतेर्महांस्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥

तानीमानि पञ्चविंशतितत्त्वानि संपद्यन्ते। प्रधानं प्रकृतिरेव न विकृतिः महदहंकारतन्मात्राणि सप्त पूर्वापेक्षया विकृतयः उत्तरोत्तरकार्या-

---

* सांख्यकारिका २१। † सांख्यकारिका २२।

पेक्षया प्रकृतयः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि विकृतय एव अप्रकृतिविकृतिरूपस्तु शुद्धः पुरुष इति तदाह*।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥

एवं महदादिविकारवती प्रकृतिरात्मनो भोगं साधयति। कश्चास्य भोगः बुद्धिवृत्त्यनुपातित्व विषयाकारपरिणतेन्द्रियवृत्त्यनुरक्तां बुद्धिवृत्तिं स्वात्मनिष्ठां पुरुषः पश्यति दर्शनेऽपि न तस्य किं चिद्वान्यत्वं किं तु यदेव दर्शनं तदेव प्रतिबिम्बनमिति इत्थं तयोर्बुद्धिपुंसोः संयोगे सति बुद्धिधर्मश्चेतनयितृलक्षणो बुद्धावसन्नपि सन्निव लक्ष्यते। तदाह†।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे ऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः॥

अपवर्गोऽपि कथमात्मनः प्रकृतिरवकल्पते स्वरूपं प्रकाशयतीत्याचक्षते। अनवधृतप्रकृतिस्वरूपः पुमान्प्रकृतिकृतमखिलमात्मकृतमिति मन्यमानस्तदुपार्जितं भुङ्क्ते। यदा तु पृथग्भूतामेनां मन्यते तदा भवत्वियमायासहेतुरेव ममेति बुध्यमानस्तत्कृतमनुपभुञ्जानः स्वरूपनिष्ठ एवावतिष्ठते। प्रकृतिरपि भवतु दृष्टा ऽहमनेन पृथक् मामेष मन्यते इति न तदभिमुखीभवितुमुत्सहते तदाह‡।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किं चिदस्तीति मे मतिर्भवति।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य॥

परस्परं च भग्नरसयोः प्रकृतिपुरुषयोर्व्यापकत्वात्सत्यपि संयोगे सर्गो न प्रवर्तत एवेत्याह§।

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टा ऽहमित्युपरमत्येका।
सति संयोगे ऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य॥

अपरिम्लानकुतूहलो हि पुमान्व्यञ्जयितुं शक्यते न दृष्टं तत्त्वमित्यु मत्वा सत्यामपि योग्यतायां निवर्तते प्रकृतिर्नटीव रङ्गभूमौ प्रदर्शितनिखिलनिजनृत्तवृत्तान्तनैपुण्या तत इत्याह रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते प्रकृतिस्तदेवं प्रकृतिरेव संसारे प्रवर्तते प्रकृतिरेव मोक्षमनुभवतीत्याह।

* सांख्यकारिका ३। † सांख्यकारिका २०। ‡ सांख्यकारिका ६१। § सांख्यकारिका ६६।

*तस्मान्न बध्यतेऽद्धा नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

किमर्थं पुनरसावेव विशेष्यते प्रकृतिरिति । किं क्रियते स्वभाव एवैष दैवदृतिकायास्तस्याः ॥

†नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥
अचेतनत्वादस्याः कथमेवंकारित्वमिति चेदुक्तमत्र‡ ।
वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

ननूत्पन्नतत्त्वज्ञाने भोगानुकूलमहदादिकार्यारम्भपराङ्मुखत्वात्तस्याश्चैकत्वादेकस्मिंस्तत्त्वविदि मुक्ते सति सर्वे मुक्ताः स्युः । नैष दोषः । तत्त्वविदमेव पुमांसं प्रति तस्या औदासीन्यात् । अन्यसाधारणत्वेन तत्कार्योत्पादनात् तथा च पतञ्जलिः§ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् । नन्वेवं यदैव तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तदैव प्रकृत्युपार्जितकर्मफलोपभोगपरिहाणितः पुंसः शरीरपातः स्यादित्याह । तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरस्ततः संसारविरतौ सत्याम् ।

‖प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोतीति ॥

अहो नु खलु कपिलऋषिऋषयस्साक्षिहृदयैरनिबद्धं प्रसक्तानुप्रसक्त्या लिखितमस्माभिस्तदियं प्रधानप्रकृतिः प्रथमा महच्छब्दवाच्या । सा बुद्धिस्तत्त्वविदं प्रति नष्टाऽप्यन्यसाधारणत्वादनष्टैवेति नित्या नित्यत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानुसंधानादिव्यवहारप्रबन्धनिर्वाहणक्षमा बुद्धिः ज्ञानं तु तस्य वृत्तिः उपलब्धिस्तु पुंसो वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनमिति नैषां पर्यायशब्दत्वमिति । अत्र प्रतिविधीयते । आत्मन्येव नित्ये व्यापिनि बोद्धरि ज्ञातर्यवसातरि धर्माऽधर्मादियोगिनि प्रत्यभिज्ञानादिकार्याणां कर्तरि सेयं बुद्धिरन्या सांख्यैः कल्पिता चेतनत्वं ज्ञानादियोगिन्या अपि यत्त्वस्या नाभ्युपगतं सोऽयमतीव तपस्विनां

* सांख्यकारिका ६२ । † सांख्यकारिका ६० । ‡ सांख्यकारिका ५७ ।
§ योगसूत्र पा० २ सू० २२ । ‖ सांख्यकारिका

भ्रमः । य एव बुध्यते जानात्यध्यवस्यति स एव पश्यति चेतयते च न खल्वत्र वस्तुरूपभेदं पश्यामः । तत्र बुद्धिर्बुध्यते जानात्यध्यवस्यति पुरुषस्तु पश्यति चेतयते चेति वञ्चनायैवमुच्यते मुग्धतया वा । यच्चेदमुच्यते बुद्ध्या व्यवसितमर्थं पुरुषः पश्यतीति तद्व्याख्येयं किमिदं तस्य द्रष्टृत्वमिति । प्रतिबिम्बनमिति चेत्किं स्वच्छे पुंसि वृत्तिमती बुद्धिः संक्रामत्युत वृत्तिमत्यां बुद्धौ प्रमातेति । तत्र चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमेति न बुद्धौ पुरुषस्य संक्रमणं बुद्धौ तु पुंसि संक्रान्तायामपि पुंसः किं वृत्तं येन द्रष्टा । संबन्धः द्रष्टृत्वं स्वभाव एवास्येति चेत्किं बुद्धिप्रतिबिम्बनेन । विशिष्टविषयावच्छेद इति चेतत्पूर्वमनालम्बनं द्रष्टृत्वमघटमानमिति नैसर्गिकं द्रष्टृरूपं पुंसः स्यात् । दर्शनशक्तिः स्वाभाविकीति चेन्न तस्य भेदाभेदाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबिम्बपक्षे च परस्परानुरागस्य तुल्यत्वादवियोगाच्च कथमिदं निर्धार्यताममी पुंधर्मा इति न हि तयोः पार्थगर्थ्येन कदा चित्स्वरूपावधारणं वृत्तम् । अनवधारितकार्यभेदत्वाच्च नानात्वमपि तयोर्दुर्वचम् । चेतनाचेतनत्वाद्भोक्तृभोग्यत्वाच्च विस्पष्टं तयोर्नानात्वमिति चेज्ज्ञानादियोगित्वं च बुद्धेरचेतनत्वं चेति विषमम् । अपि च कल्पयित्वा भेदधर्मं बुद्धिधर्माः पुंसि पुंधर्माश्च बुद्धावारोपणीया इति किं भेदेन । भेदे च बुद्धेर्ज्ञानादियोगित्वे च चेतनत्वापत्तेरेकत्र कार्यकारणसंघाते चेतनद्वयमनिष्टं प्रसज्यते । नित्यमन्तःकरणमन्तरेण पुंस उपलब्धिर्न भवेदिति बुद्धेः कल्पना चेदस्त्येव नित्यमन्तःकरणं मनः । तेन करणेन कर्तुरात्मनो विषयोपलब्धिक्रिया निर्वर्त्यते सैव च बुद्धिरित्याख्यायते न त्वन्या नित्या बुद्धिरस्तीति । किं च कस्य कृते परिदृश्यमानमात्मनो ज्ञानादिक्रियाकर्तृत्वमुत्सृज्य बुद्धेरदृश्यमानमुपेयते को ऽभ्याशयः । ननु पुरुषस्य स्वातन्त्र्यात्मककर्तृत्वे सति स्वकृतकर्मफलोपभोगानन्त्यादनिर्मोक्षः स्यात् । न हि कर्मणां परिक्षयो जन्मकोटिशतैरपि शक्यक्रियो यदा तु कर्तारमुदासीनं प्रकृतिर्बध्नाति तदा सैव ज्ञाता सती मोक्ष्यतीति न दूरं मोक्षवर्त्म भविष्यति । अहो बत निखिलमेव मोक्ष्यं सांख्यहृदयेष्वेव प्रतिष्ठितमिति कथमन्यो जन इदानीं मूर्खो भविष्यति । अचेतने हि निरङ्कुशे प्रधाने बन्धरि सुतरामनिर्मोक्षः स्यात् । तत्त्वविदमपि पुमांसं न बध्नाति प्रकृतिरिति को ऽस्या नियन्ता पङ्ग्वन्धन्यायेन संयोगस्य तदापि

धर्मिविशेषविशेषः सन्नेव । ते अवयवास्तु सन्तीति कस्यात्र विवादः । न खलु परमाणवो ऽस्माभिर्नाङ्गीकृताः । प्रतीतिस्तु घटस्य चक्षुरादिकारकसामग्र्यधीनत्वमृत्पिण्डदण्डचक्रादिकारकचक्रसाध्येति सा चक्रमूर्धनि घटस्य नास्त्येवेत्यसन् घटः ।

दर्शनादर्शनाधीने सदसत्त्वे हि वस्तुनः ।
दृश्यस्यादर्शनात्तेन चक्रे कुम्भस्य नास्तिता ॥

चक्रमूर्धवत्प्रध्वंसदशायामनुपलम्भाद् घटनास्तित्वमेवेत्यसतश्च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यप्रमाणकं पूर्वापरान्तयोर्भावस्वरूपादर्शनात् । शक्त्यात्मना ऽपि यदस्तित्वमस्योच्यते तथापि चिन्त्यम् । केयं शक्तिर्नामेति यदि घटस्वरूपाद्भिन्नासौ तर्हि पररूपेण घटो ऽस्तीति स्वरूपेणैव घटास्तित्वमुक्तं भवेत्तच्च प्रत्यक्षविरोधान्निरस्तम् । असत्कारणपक्षे च यच्चोदितं शशविषाणाद्यपि क्रियेतेति तन्न । वचनव्यक्त्यपरिज्ञानात् । यदसत्तत्क्रियत इति नेयं वचनव्यक्तिरपि तु यत्क्रियते तदसदिति ।

स्वरूपसहकार्यादिहेतवो यद्विधायिनः ।
दृश्यन्ते जन्यते तद्धि न व्योमकुसुमादिकम् ॥
प्रागभावदशायां च हेतुव्यापारदर्शनम् ।
न तु प्रध्वंसवेलायामतः कमनुयुञ्ज्महे ॥
उपादानं तु सर्वस्य यत्र यत्रैव दृश्यते ।
तत्र कार्यस्य सद्भावादपि त्वेवं निरीक्षणात् ॥
अतस्त्वे व्यवहारो ऽपि नैषापूर्वः प्रवर्त्यते ।
यथोपलब्धं वृद्धेभ्यस्तु तथैवानुगम्यते ॥
तैलार्थी सिकताः कश्चिदाददानो न दृश्यते ।
अदृष्ट्वा चाद्य नान्यो ऽपि तदर्थी तासु धावति ॥
अन्वयव्यतिरेकौ च गृह्येते व्यवहारतः ।
अनादिश्चैव संसार इति कस्यानुयोज्यता ॥

अथ वा शक्तिनियमादेवोपादाननियम उपपत्स्यते ।

शक्तिस्त्वनित्या सूक्ष्मा च नेह काचिदुपेयते ।
तदभ्युपगमे नित्यं कार्योत्पादप्रसक्तितः ॥

किं तु योग्यतावच्छिन्नस्वरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्तिः । सेवेयं द्विविधा शक्तिरुच्यते अवस्थिता ऽऽगन्तुका च । सत्त्वाद्यवच्छिन्नं स्वरूपमवस्थिता शक्तिः । आगन्तुका तु दण्डचक्रादिसंयोगरूपा शक्तिद्वयकृता च कार्यनिष्पत्तिरसकृद् दृष्टेति तदर्थिभिस्तु तदुपादानम् । योग्यता ऽपि नार्थान्तरं किंचित्किं तु वस्तुविशेष एवेत्येवं सद्विनियमादुपादाननियमसिद्धेर्न सत्कार्यम् । न च शक्तिरेव कार्यमिति वक्तव्यम् । कार्यस्वरूपस्य ततः पृथग्भूतस्य प्रतीत्या व्यवस्थापनात् । शक्तेश्च कार्यत्वे कार्यादेव कार्योत्पादोऽङ्गीकृतः स्यात् । न च घटाद् घट उत्पत्तुमर्हति शक्तेश्च कार्यमुत्पद्यते इत्यभ्युपगतमतो ऽन्यत्कार्यमन्या च शक्तिरनुवाद्यवाचकयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्च दीपघटयोरुभयाश्रिता शक्तिर्दृष्टेति कार्यकारणयोरपि सा कथमनुभयाधिष्ठाना भवितुमर्हति । सति च द्वितीये कार्याख्ये तदाश्रये कथमियमुभयाश्रिता स्यादिति । नैतदेवं यथाद्वयेन शक्तेरभ्युपगमात्तत्रैकरूप दृष्टरूपमन्यत्रापि मुच्यते वाच्यवाचकयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्च द्वयोः पृथक्त्वेन दर्शनादुभयाश्रिता शक्तिरङ्गीकृतेति हेतुद्वयस्यानुपलम्भात्केवलकारणवृत्तिरेव शक्तिस्तत्कृतश्चोपादाननियमविचारो युक्तः ।

उत्पत्तौ खलु सिद्धायामुपादानं विचार्यते ।
सतस्तु सैव नास्तीति किमुपादानचिन्तया ॥

सत्कार्यवादे च सुतरामुपादाननियमो दुर्घटः । सर्वस्य सर्वत्र भावात्सिकतातिलशरस्तोरकेदारष्टुप्रबीजजनिताङ्कुरादिकार्यक्रमोत्पाद्यमानतिलस्वरूपपर्यालोचनया तिलेष्विव सिकतास्वपि तैलसंभवात् सर्वस्य सर्वत्र चास्तित्वे नियतपदार्थप्रतिष्ठितहानोपादानादिव्यवहारः सकल एव विप्लवेत । अपि च प्रायश्चित्तमेव तपस्वी तप्तकृच्छ्रमतिकष्टं कथं चरिष्यतीति महान् गतोऽपि कारुण्यम् । अन्नं च तावदशनात्यन्ते च वर्चोऽस्तीति विड्भक्षणात्प्रायश्चित्तीयतएवायमित्यलं सत्कार्यवादप्रमादेन । यत्पुनरवाभाणि कारणानुपमर्देन कार्यानुत्पादादभावाद्भावोत्पत्तिर्भवेतश्च चानन्तरवृत्त्युत्पत्तिनियमो न स्यादिति तदप्ययुक्तम् । मूर्तानां समानदेशत्वविरोधात्कार्यकारणयोरेकदेशत्वं नेष्यते नैतावता भावोत्पत्तिरभावाद्भवितुमर्हति । कारणपदेन

तदुपादानदर्शनादत एवानन्तर्यनियमो ऽप्युपपन्नः । न च कार्यकारणयो-रभेदात्सत्कार्यमिति वक्तव्यम् । तयोः प्रत्यक्षसिद्धभिन्नस्वरूपत्वात् । यत्तु निरालम्बना कारकप्रवृत्तिरिति चोदितं परिहृतं तद्भाष्यकारेण* बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति । वृद्धव्यवहारतः कार्यकारणभावमवगम्यामुष्मात्कारणादिद-मीदृशं कार्यमुत्पद्यत इति बुद्धौ निधाय कारकाणि कर्ता नियुङ्क्ते इति न निर्विषयः कारकव्यापारः । तदेवं सत्कार्यवादस्य निष्प्रमाणकत्वात्सूक्ष्मान्व-यादिहेतुसिद्ध्यभावान्न प्रधानास्तित्वसिद्धिस्तदभावाच्च न तद्विकृतिर्नित्या बुद्धिरपि तु ज्ञानोपलब्धिरूपैवेति सम्यक्सूचितं बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्था-न्तरमिति । इतश्चानित्या बुद्धिः जानामि ज्ञास्याम्यज्ञासिषमित्युपजननापा-यधर्मतया पाकादिवत्कालत्रये ऽपि प्रकाशमानत्वाज्ज्ञातृव्यतिरिक्तायाश्च बुद्धेरप्रतिभासनात् । अयं तु विशेषः पाकादिक्रियाणामोदनादिफलावच्छेद-द्वारकं कालवैतत्यमपि भवति उपलब्धेस्तु वस्तुस्वरूपप्रकाशनमात्रपरिसमाप्त-प्रयोजनायाः कालवैतत्यं नास्त्येवात एवानित्यत्वे ऽप्युत्पन्नापवर्गिणीमेव बुद्धिमाचक्षते शब्दवन्न घटादिवत्कालान्तरस्थायिनीमिति । सा चेयं बुद्धि-रात्मान्तःकरणबाह्यदीपेन्द्रियार्थाद्यनेककारककलापकार्यापि सती न बाह्ये न बाह्यकर्मणि समवैति । न बाह्यकरणे चक्षुरादौ नान्तःकरणे मनसि किं तु कर्तर्येव । कर्ता ऽपि च नित्यो विभुरात्मा न भूतसङ्घातस्वभावः कार्यस्तस्या आश्रय इत्यात्मपरीक्षायां निर्णीतं गुणत्वमपि च तस्यास्तत्रैव दर्शितम् । नन्वेवं तर्हि न बुद्धेरनित्यत्वं विनाशकारणाभावाद् द्विविधो हि गुणानां विनाशहेतुराश्रयविनाशो विरोधिगुणप्रादुर्भावो वा नेहाश्रयविनाशो नित्य-त्वादात्मनो न च विरोधिनमस्याः कंचिद्गुणमुपलभामहे । न शब्दवदाशु-विनाशित्वात् । नित्याकाशगुणो ऽपि शब्दः शब्दान्तरमारभ्य यथा विनश्यति तथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरमारभ्य विनश्यतीति तथा दर्शनात्कल्प्यते । यश्च कश्चन विनाशदर्शनभेदोपलम्भादिः शब्दस्यानित्यतायां न्याय उक्तः स सर्वोपि बुद्धौ प्रयोजनीयः । अत एव न बुद्धीनामेकप्रमातृवृत्तीनां यौगपद्यं विद्यते शब्दा-नामिवैकवक्तृप्रयुक्तानाम् । विनश्यदविनश्यद्रूपयोस्तु बुद्ध्योराशुविनाशित्वे ऽपि यौगपद्यमनुभवादुपेयत इत्यलमतिविस्तरेण । बुद्धेरनित्यतायां च

* गौतमसूत्रम् । अ ३ आ० १ सू० ५० ।

प्रायेण सर्ववादिनामविवादः । कथमाह जैमिनिः सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्ये-
न्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति* ।

अचिरक्षयिणस्तस्माद्बुद्धिर्निसर्गविनश्वरी
भवति जनकः स्वात्मा तस्याः स एव तदाश्रयः ।
भवमननभवैस्तापैः पापा तमेव युनक्ति सा
व्यमननजननामतः परमार्थवित्† ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्‡ ॥

मनसो यदेव सत्त्वे प्रमाणं तद्गम्यत्वमेवास्य लक्षणं समानेतरजा-
तीयव्यवच्छेदकारित्वात् । ननु मनश्च इन्द्रियत्वात्तद्वर्गएव पठनं युक्तं किमर्थो
ऽयं पृथङ् निर्देशः । न धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि
सगुणानां चैषामिन्द्रियभावो मनस्तु न भौतिकं न नियतविषयं न चास्य
सगुणस्येन्द्रियभाव इति । तत्र न भौतिकमकार्यत्वादत एव न तद्गुणयोगि
न च नियतविषयं सर्वविषयत्वं त्वस्य सकलबाह्येन्द्रियाणामधिष्ठानत्वात्तद-
धिगम्यसुखादिविषयग्राहित्वाच्च । बाह्येन्द्रियाणि हि मनोऽधिष्ठितानि स्वविषये
प्रवर्तितुमुत्सहन्ते चक्षुरादीनि नान्यथा । कस्मादेवमिति चेद्युगपज्ज्ञानानुत्प-
त्तेः । उत्तरकाले ■ बाह्येन्द्रियव्यापारविरहे ऽपि सदवेयमर्पात् ।

अस्त्येकेन्द्रियगम्येषु क्व विज्ञातिगुणादिषु ।
विज्ञानयौगपद्यं यन्मनसस्तत्र बाधनम् ॥

तच्च विषयादिदोषेण दूरत्वादिना जात्यादेर्युगपद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् ।
यत्तु घ्राणेन्द्रियग्राह्येषु युगपत्सन्निहितेष्वपि गन्धरसरूपादिषु विषयेषु तद्ग्रहणेषु
च स्वकार्यानुमितसन्निधानेषु सत्स्वपि **** तेषु करणेषु युगपदुपलब्धयो न
भवन्ति ततो ऽवधीयते नूनं कारणान्तरधर्मेषु करणेषु युगपदुपलब्धयो न
भवन्ति परीक्ष्यते तच्च मन इत्याख्यायते । ननु च ।

सुगन्धिं शीतलां दीर्घामश्नन्तः शष्कुलीम् ।
कथितज्ञानायासन्ति युगपत्पञ्चबुद्धयः ॥

---

* जैमिनिसूत्रम् । अ० १ पा० १ सू० ४ ।
† उत्तरार्द्धस्य पुस्तकमात्रस्थित्वे भवेत दर्शनात् स्थापितम् ।
‡ गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १६ ।

अपि च अयं खल्वध्यापको ऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् बिभ्यद्व्याललिङ्गानि बुभुत्सत इति क्रमापह्नवाद्युगपदेता बुद्धयो ऽस्य भवन्तीति । नाशूत्पत्तेः सूच्यग्रभिद्यमान-कोकनददलकदम्बकवदतिसूक्ष्मत्वात्कालस्य क्रमस्तत्र न विभाव्यते भवि-तव्यं तु तेनेति । यदि कारणान्तरनिरपेक्षचक्षुरादिकरणसाध्या एव रूपादिवि-षयोपलब्धयस्तदुत्तरकालमुपहतकरणानामपि कथं स्मरणादिरूपस्तदवमर्शः । अतो नूनं नयनादिव्यतिरिक्तं करणान्तरं तद्ग्राहि विद्यते । अव्यापकं च तत् । व्यापित्वे हि बुद्धीनां यौगपद्यं न निवर्तेत । अपि चायं व्यवहार उक्तो ऽपि न विद्वषि कश्चिदाह नाहमेतदश्रौषमन्यत्र मे मनो ऽभूदिति तस्मान्न व्यापक मनः । प्रतिशरीरमेकं च तदनेकत्वे पुनरपि ज्ञानयौगपद्यानपायात् । क्रियावच्च तन्निष्क्रियेणेन्द्रियाणामधिष्ठातुमशक्यत्वात् । मूर्तं च तदमूर्तस्य क्रियानुपपत्तेः मूर्तत्वे सति नित्यं च निरवयवत्वादनाश्रितत्वाच्च । मूर्तत्वं त्वनित्यतायामप्रयोजकमिति वक्ष्यामः । निरवयवं च तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् । वेगवच्च तथाशुसञ्चारादाशुमञ्जुरमन्तरेणोपलब्धिदैर्घ्यस्य दृष्ट-स्यानुपपत्तेः । इन्द्रियसंयोगि च तद् द्रव्यत्वाद् द्रव्यं च तद्वेगादिगुणयोगा-त्क्रियावत्त्वेनाश्रितत्वाच्च । अचेतनं च तत्करणत्वादितरथा ह्येकत्र शरीरे चेतनद्वयसमावेशादव्यवहारः स्यादिति । तस्मादेवंरूपं मनः । सांख्योक्तं तु तस्य रूपमयुक्तमिति तत्प्रक्रियानिषेधादेव व्याख्यातम् । अन्यान्यपि स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नोहज्ञानानि अनन्तरसुखदुःखेच्छाद्वेषादिवि-षयग्राहीणि च ज्ञानानि मनसो लिङ्गानि मन्येत । तेषां बाह्येन्द्रियव्यापा-रसाध्यत्वासंभवात्करणरहितायाश्च क्रियाभिनिर्वृत्तेरदर्शनादिति । स्मृतिस्ता-वन्मनोजन्यैवानुमानागमज्ञाने तु परोक्षार्थविषयत्वान्मानसे संशयो ऽपि मानसः कश्चिदुच्यते प्रतिभा सा मानसी दृश्यतेव श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति । स्वप्नज्ञानमपरतेन्द्रियग्रामस्य भवत्कथं न मानसम् । तर्को ऽपि संशय-वत्क्व चिद्विषये मानसो भवत्येव सुखादीनां तु चक्षुरादिवदुत्पत्तावपि मनोनिय-म्यनैव कार्याणामात्मगुणानामुत्पत्तौ प्रत्यासन्नकारणान्तरसंभवे ऽप्यात्ममन-स्संयोगस्यावधूतसामर्थ्यस्यासमवायिकारणत्वादतश्च विषयानुभयजन्ये ऽपि सुखादौ मनस्संयोगः कारणम् । सुखादीनां च बोधस्वरूपत्वं संवेद्यत्वं च

निरस्तम् । अतस्तदुपलब्धौ मनस एव कारणता । तदिदं मनः पूर्वकृतशुभाशुभकर्मसंस्कारवता ऽऽत्मना तद्वशादेव शरीरदेशे संयोगं प्रतिपद्यते तत्रैव च जीवनव्यवहारः । विपच्यमानकर्माशयसहित आत्ममनस्संयोगो जीवनमिति हि वदन्ति । संयुक्तमात्मना मनस्तेषु तेषूत्पत्तिस्थानेषु नानाविधभोगसाधनतया संसारकारणं भवति । नित्यत्वादात्ममनसोस्संयोग इति न हि प्रथमो नाम कश्चित्कालः समस्त्यादिसर्गस्यापि पूर्वसर्गसापेक्षत्वादीश्वरोपि कर्मापेक्ष एव विचित्रस्य जगतः स्रष्टेति निर्णीतमेतदिति कृतं विस्तरेण ।

विदधत्सुखादिभोगं वहञ्च सकलेन्द्रियाश्रयसारथिताम् ।
बन्धनिमित्तं मन इति मनस्विना यत्नतो हेयम् ॥

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः* ।

वागिति वर्णात्मकशब्दकारणसंयोगादुच्यते नेन्द्रियमिति व्याख्यातम् । बुद्धिरिति मन इहोच्यते नोपलब्धिः । शरीरं प्रसिद्धं तेषामारम्भो व्यापारस्सेयारम्भ इति सर्वेषां तदीयक्रिया प्रवृत्तिरित्युच्यते । सा च द्विविधा पुण्या पापिका च । तत्र पापिका वाचा चतुर्विधा मनसा त्रिविधा शरीरेण त्रिविधेवेति दशविधा । वाचा प्रवृत्तिः तत्रानृतपरुषसूचनासंबद्धवचनरूपा चतुर्विधा । परद्रोहपरद्रव्याभिलाषनास्तिक्यानुध्यानरूपा त्रिविधा मनसः प्रवृत्तिः । हिंसास्तेयप्रतिषिद्धाचरणरूपा त्रिविधा शरीरिणः प्रवृत्तिः । मैथुनकरणमेवंप्रकारमुपादानुपलक्षणं सेयं दशविधा प्रवृत्तिरनवरतमभिज्वलतो निरतिशयदुःखवेदनादायिनो नरकानलस्येन्धनम् । पुण्या ऽपि सत्यप्रियहितवचनस्वाध्यायाध्ययनरूपा चतुर्विधा वाचा प्रवृत्तिर्भवति हि स्वाध्यायपाठ उपांशुना ऽन्तः सङ्कल्पेन वा । अस्पृहानुकम्पापरलोकश्रद्धात्मिका त्रिविधा मनसा प्रवृत्तिः । दानपरित्राणपरिचरणरूपा त्रिविधा शरीरेण प्रवृत्तिरितीयमपि दशविधैव । एषा च स्वर्गसदनद्वारसोपानकल्पा । सेयमुभयतो विंशतिभेदा प्रवृत्तिः संक्षेपतो द्विधैव विधिनिषेधात्मकतदवगमोपायभेदात् । विधिनिषेधकारण एव हि सदसत्कर्मावगमः । तत्र विहितानुष्ठाने

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १७ ।

स्वर्गाय निषिद्धाचरणं नरकायेत्येवं सुखदुःखोपभोगस्थानशरीरेन्द्रियाद्यनभि-संबन्धनिबन्धनमेषा प्रवृत्तिर्भवन्ती संसारस्य परमं कारणं भवति । यो ह्ययं देवमनुष्यतिर्यग्भूमिषु शरीरसर्गो यश्च प्रतिविषयं बुद्धिसर्गो यश्चात्मना सह मनसः संसर्गः स सर्वः प्रवृत्तेरेव परिणामविभवः । प्रवृत्तेश्च सर्वस्याः क्रिया-स्यात्क्षणिकत्वे ऽपि तदुपहितो धर्माधर्मशब्दवाच्य आत्मसंस्कारः कर्मफ-लोपभोगपर्यन्तस्थितिरस्त्येव । न च फलमदत्त्वा धर्माधर्मौ क्षीयेते अन्त्यसु-खदुःखसंवित्तिविरोधिनौ हि धर्माधर्मावुदाहरन्ति । न च जगति तथाविधं किमपि कार्यमस्ति यस्तु यत्र धर्माधर्माभ्यामाक्षिप्तसंभवमिति तदुच्छेदे मुमु-क्षुणा यत्न आस्थेयः ।

इति वितनुतः पुण्यापुण्यप्रवृत्तिसमुद्भवौ
निगमवदिमौ धर्माधर्मौ तव भवबन्धने ।
यदि निरवधेर्दुःखस्यान्तं चिकीर्षसि सर्वथा
परिहर मनोवाक्कायानां प्रवृत्तिमनर्गलाम् ॥

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः* ॥

प्रवर्तना प्रवृत्तिः सा लक्षणमेषामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । दोष-प्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्ये कर्मणि पापे वा प्रवर्तते । ननु च प्रत्यात्मवेदनीय-दोषाणां स्वरूपमपरोक्षमेतत्किमेतेषां लक्षणतो रूपं निरूप्यते । सत्यं प्रत्या-त्मवेदनीयत्वे ऽपि यद्दोषाणां प्रवर्तनालक्षणत्वमुपदिश्यते तदनेन रूपेण संसा-रकारणत्वख्यापनार्थं धर्माधर्मविहितो हि शरीरादिदुःखाधिष्ठानसंबन्धस्त-द्बीजस्य च कर्मणः कारणं दोषाः कर्मणि पुमांसं प्रवर्तयन्तीति प्रवर्तनाल-क्षणा इत्युक्ताः । परसन्तानवर्तिनां दोषाणामप्रत्यक्षत्वात्तत्प्रतीतये प्रवर्तना-लक्षणत्वकथनमिति त्वपव्याख्यानमल्पप्रयोजनत्वादिति । तेषां दोषाणां त्रयो राशयो भवन्ति रागो द्वेषो मोह इति । तत्रानुकूलेष्वर्थेष्वभिलाषलक्षणो रागः । प्रतिकूलेष्वसहनलक्षणो द्वेषः । वस्तुपरमार्थापरिच्छेदलक्षणो मिथ्याध्यवसायो मोहः। ननु चेर्ष्यासूयालोभमानमदमत्सरादिदोषान्तरसंभवात्कथं त्रय एव दोषाः । नेर्ष्यादीनां यथानिर्दिष्टेष्वेवान्तर्भावात् । कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति पञ्चप्रकारो रागपक्षः । स्त्रीसंयोगेच्छा कामः । यदन्यस्मै निवेद्यमानमपि

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० १८ ।

यत्तु धनपत्र वीयते तदपरित्यागेच्छा मत्सरः। अनात्मीयवस्त्वादित्सा स्पृहा। पुनर्भवप्रतिसन्धानहेतुभूतेच्छा तृष्णा। निषिद्धद्रव्यग्रहणेच्छा लोभ इत्यभिलाषप्रकारभेदाद्रागपक्ष व्याख्यम्। द्वेषपक्षो ऽपि पञ्चविधः। क्रोधेर्ष्यासूया द्रोहो ऽमर्ष इति। अक्षिभ्रूविकारहेतुः प्रज्वलनात्मकः क्रोधः। साधारणे ऽपि वस्तुनि परस्य दर्शनादसहनमीर्ष्या। परगुणेष्वक्षमा ऽसूया। परापकारो द्रोहः। अदर्शितमुखादिविकारः परं प्रति मन्युरमर्ष इत्यसहनप्रकारभेदादेव द्वेषपक्षः। मोहपक्षस्तु चतुर्विधो मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति। अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम्। किं स्विदिति विमर्शो विचिकित्सा। असद्गुणाध्यारोपेण स्वोत्कर्षबुद्धिर्मानः। क्रियदेतदित्यवज्ञया कर्तव्याकरणं प्रमादः। स एव मद इति व्याख्यायते। सो ऽयं तत्त्वापरिज्ञानप्रकारभेदान्मोहपक्षः। एवं चैव एते दोषाः शोकदैन्ये तु सुखदुःखे उच्येते न दोषान्तरम्। तेषां तु मोहः पापतमः इतरयोस्तु तदधीनात्मलाभत्वात्। मूढस्य हि रागद्वेषौ भवतो मिथ्यासंकल्पादुत्पद्यमानयोरनुभवात्कुसंकल्प एव मिथ्याज्ञानप्रकृतिरेव। मिथ्याज्ञानस्यैव भगवतः सर्वमिदं विलसितं यो ऽयमनेकप्रकारः संसारदुःखभारः। यद्येवं न तर्हि मोहस्य दोषत्वं दोषकारणत्वादिति न लक्षणानपायात्। सत्यपि दोषान्तरहेतुत्वे स्वयमपि पुरुषप्रवृत्तिप्रयोजकत्वलक्षणयोगाद्रागवद् दोषत्वं न मोहो विजहातीति। सर्वे दोषाः संसारहेतव इति यत्नतः शमनीयाः। कथं पुनरमी शमयितुं शक्याः। तत्र नात्मिकाः न नित्याः माध्यात्मशमनोपाया न चाशक्यप्रतिक्रिया इति। विस्तरतश्चैतदपवर्गाह्निके परीक्षिष्यते। मिथ्याज्ञाननिमित्ताः खल्वेते दोषास्तस्मिन्सम्यग्ज्ञानप्रमाणनिहते हेतोरभावान्न भवन्त्येवेति। नन्वेवं प्रमयविनाशकारणयोरैकार्थ्यादेक एव दोषो भवेदिति चिन्त्यं नोपपद्यते। नानुभवसिद्धभेदत्वादनुभूयते हि रागद्वेषमोहानामितरेतरविभक्तं स्वरूपम्। कारणैकत्वं तु न प्रयोजकमेकस्मादेव ज्वलनसंयोगादुत्पद्यमानानां विनश्यतां च पार्थिवद्रव्याणांमीनां गन्धरसरूपस्पर्शानां नानात्वदर्शनात्। अतः सूक्तं दोषाणां त्रैराश्यमिति।

संसारकारागमनप्रवेशमार्गोपमत्तो चय एव दोषाः।
एषां प्रहाणेऽप्रमादधानो न जन्ममृत्यू पुनरभ्युपैति॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः* ॥

कस्येयं पुनरुत्पत्तिरुच्यते आत्मनः शरीरस्य वा । तत्रात्मनो नित्यत्वादुत्पत्तिरेव नास्ति का कथा पुनःशब्दार्थस्य । शरीरस्य तूत्पत्तिरस्ति न तु पौनःपुन्येन । न हि मृतं शरीरं तदेव पुनरुत्पद्यते । तस्मात्पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यवाचकं सूत्रम् । उच्यते पुनःशब्दार्थस्य यत्नत उपदिष्टस्य परिहर्तुमशक्यत्वादात्मनश्च स्थायित्वेन क्रियाभ्यावृत्तिसंभवात्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिं ब्रूमः । उत्पत्तिजन्ममरणमपि । सो ऽयमात्मन एव मृत्वा पुनर्जन्म प्रेत्यभाव इति । ननु जन्ममरणे उभे अपि नित्यत्वादात्मनो न स्त इत्युक्तम् । सत्यं शरीरादिसंयोगवियोगयोस्तु तथा ऽभिधानान्न दोषः । मरणमात्मनो भोगायतनदेहेन्द्रियादिवियोग उच्यते जन्म तु तत्संबन्धः । ते च ते विपच्यमानकर्माशयानुसारेण देहेन्द्रियादित्यागोपादाने एव मरणजन्मनी क्रियाभ्यावृत्त्या भवन्ती प्रेत्यभाव इत्युच्यते । स एव च संसारस्तदिममनुध्यायतः कस्य सचेतसो निर्वेदो नोदीयात् तदुक्तम् ॥

जराबियोगमरणव्याधयस्तावदासताम् ।
जन्मैव किं न धीरस्य भूयो भूयस्त्रपाकरम् ॥

अथ येरुत्पद्यमानैर्देहेन्द्रियादिभिरात्मनः संबन्धस्तेषां कथमुत्पत्तिरित्युक्तं सूत्रकृता । व्यक्ताद्व्यक्तानामुत्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यादिति । †व्यक्तादिति कपिलाभ्युपगतत्रिगुणात्मकाव्यक्तरूपकारणनिषेधेन परमाणूनां शरीरादौ कार्ये कारणत्वमाह । तथा हि पार्थिवमाप्यं तैजसं वायवीयमिति चतुर्विधं कार्यं स्वावयवाश्रितमुपलभ्यते । तत्र यथा घटः सावयवः कपालेष्वाश्रित एवं कपालान्यपि सावयवत्वात्तदवयवेषु तदवयवा अपि तदवयवान्तरेष्वित्येवं तावद्यावत्परमाणवो निरवयवा इति । यत्र यावतः कार्यजातस्य स्वावयवाश्रितस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्र तदेव प्रमाणम् । तदपि हि कार्यं स्वावयवत्वात्परिदृश्यमानकार्यवत् । निरवयवे तु तस्य परमाणुत्वमेव परमाणुषु च सावयवत्वस्य च हेतोरसिद्धत्वान्नावयवान्तरकल्पना । तेषां हि सावयवत्वे तदवयवाः परमाणवो ऽनुमीयन्ते लोष्टस्य प्रविभज्यमानस्य भागास्तद्भागानां च भागान्तराणीत्येवं तावद्यावदवयवभङ्गत्वमदर्शनविषयत्वं च भवति । तद्यतयोः परमवयवविभागो

* गौतमसूत्रम् अ० ४ आ० १ सू० १० । † गौतमसूत्रम् अ० ४ आ० १ सू० ११ ।

न संभवन्ति ते परमाणव उच्यन्ते । तेष्वपि हि विभज्यमानेषु तदवयवाः पर-
माणवो भवेयुर्न ते तदेवमुत्पत्तिविनाशक्रमस्येदृशो दर्शनात्सन्ति परमाणवः ।
अत्र हि त्रयी गतिरस्य घटादेः कार्यस्य निरवयवत्वमेव वा ऽवयवानन्त्यं
वा परमाण्वन्तता वा । तत्र निरवयवत्वमनुपपन्नमवयवानां पटे तन्तूनां घटे
च कपालानां प्रत्यक्षमुपलम्भात् । अनन्तावयवयोगित्वमपि न युक्तं मेरुसर्ष-
पयोरनन्तावयवयोगित्वाविशेषेण तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्परमाण्व-
न्ततैव युक्तिमती । तत्रेमे परमाणवश्चेतनेच्छाप्रेरणमन्तरेण विशिष्टक्रमकमि-
तरेतरसंघटनमलभमानाः कार्यसिद्धये न पर्याप्नुयुरचेतनत्वादिति चेतन
एषामधिष्ठाता सकलभुवननिर्माणमतिरीश्वरो ऽभ्युपगमस्तत्सिद्धये च सकल-
कुतर्कतिमिरसंस्कारपूर्वकं पूर्वमेव निरवद्यमनुमानमुपपादितम् । ईश्वरो ऽपि
मानेकात्मवृत्तिविपाकोन्मुखधर्माधर्मसंस्कारवैचित्र्यमनुरुध्यमानो विचित्रस्य
जगतो जन्म निर्मातुमर्हतीत्येतदपि दर्शितम् । न च सकृदेव सतो निर्व-
र्त्यमानकार्यपरिमाणानुगुणसंख्याः परमाणव एकत्र संयोज्य कार्यमारभन्ते किं
तु द्व्यणुकादिक्रमेण । सकृदारम्भे हि कुम्भे भज्यमाने कपालशर्कराकणचू-
र्णादिक्रममपहाय प्रथममेव परमाण्वन्तता भवेत्सर्वसंयोगस्य सर्वविभागेन
सहसैव विनाशात्ततश्च कर्परादिक्रमदर्शनं विरुध्येत । अविनष्टे ऽपि घटादौ
तन्त्वाद्यवयवाश्रितात्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्परमाणूनां घटस्य च मध्ये कार्या-
न्तरानारम्भादिति । तस्माद् द्व्यणुकादिक्रमेण परमाणवः कार्यमारभन्ते ।
ननु द्वावेव परमाणू प्रथमं संघटेते इत्यत्र का युक्तिरुच्यते । बहुत्वसंख्याया
महत्त्वपरिमाणकारणत्वदर्शनात्त्रिषु परमाणुषु प्रथमं मिलत्सु तत्कार्ये बहुत्व-
संख्याया महत्त्वारम्भात्तत्प्रत्यक्षं प्रसज्येत । न च तत्प्रत्यक्षमतिसूक्ष्मत्वा-
दतो द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमादावुत्पद्यते । तद्धि परमाणुवदप्रत्यक्षमेव
महत्त्वानुत्पादात् । द्व्यणुकद्वयेन तु कार्यारम्भे इष्यमाणे तदविशेषप्रसङ्गाद्
द्व्यणुकवत् तथापि महत्त्वोत्पत्तौ कारणाभावात् । अतस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमा-
रभ्यते । तत्र च बहुत्वसंख्यया महत्त्वमारभ्यते प्रत्यक्षं च तद्भविष्यति ।
ततः परं तु क्रमसामान्ये प्रमाणमस्ति लोष्टादिभक्तेः सावयवस्थूलावयवनिद-
र्शनम् । क्रमविशेषे तु प्रमाणं नास्तीत्यमारम्भ इति । यत्र वा दर्शनमस्ति
तत्र तदस्तु । क्रमविशेषप्रमाणमारभ्यारम्भकत्वं तु नेष्यते मूर्तानां समानदेश-

त्वविरोधात् । न हि परमाणवः प्रथमं कार्यमारभ्य तदनु सततोत्तरोत्तरकालं कार्याण्यारभन्ते किं तु यत्परमाणुनिर्वृत्तं कार्यं द्व्यणुकं तत्कार्यान्तरस्यारम्भकं तदप्यन्यस्य कार्यस्येत्येवं तावद्यावत्परिपूर्णावयविनिष्पत्तिः । इत्थं च तन्तुभिः पटः क्रियते न त्वन्त्यावयवैरंशुभिरितरथा ह्युत्तरोत्तरकार्यारम्भे ऽपि पूर्वकारणानपायान्मूर्तानामेकदेशत्वं स्याद् न च तद् दृश्यते इति यथोक्त एव क्रमः श्रेयान् । तदेवमनेकात्मसमवेतधर्माधर्मसंस्कारपरिपाकानुरूपप्रसरदीश्वरेच्छाप्रेर्यमाणपरमाणुक्रियानुपूर्वीनियम्यमानद्व्यणुकादिकार्यक्रमेण शरीराद्यवयविनिवृत्तिरिति स्थितम् । तद्विपरीतानि तु मतान्तराणि प्रमाणविरुद्धानि । तथा हि नित्यमेव शरीराद्यनुत्पत्तिधर्मकमिति प्रत्यक्षविरुद्धम् । पृथिव्यादेरवयववत्त्वविशेषविशिष्टकार्यत्वादितीश्वरसिद्धौ निर्णीतम् । आकस्मिकत्वमपि शरीरादेः कार्यस्य न युक्तम् । कारणनियमोपलम्भादनिमित्ताया एव भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः । अभावादपि भावोत्पत्तिस्तादृगेवेति । गुणात्मकप्रधानविकारमहदहंकारादिकार्यक्रमत्वमपि कार्यस्य पृथिव्यादेः प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिषिद्धम् । अनारब्धावयविरूपकार्याः परमाणव एवैते सञ्चयविशिष्टाः सन्तो लोकयात्रां वहन्तीत्येतदपि न समीचीनं सञ्चयस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात्परमाणूनां चातिसौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वात् । पौद्गलिककार्यपक्षे ऽपि पर्यायान्तरेण परमाणूनां कथनमप्रमाणकत्वं वा । शब्दविवर्तत्वं तदनुगमाग्रहणादनुपपन्नम् । परमात्मोपादानत्वमपि न संभवति तस्यैव निष्प्रमाणकत्वात् । न च न कदा चिदनीदृशं जगदिति पादप्रसारिकामात्रं कर्तुमुचितं सर्गप्रबन्धप्रलयप्रबन्धस्य समर्थितत्वादिति ।

अतश्च पक्षान्तरदुर्बलत्वाद्यथोदितः सिध्यति भूतसर्गः ।
तं यस्तु पश्यन्नपि निह्नुवीत तस्मै नमः पण्डितशेखराय ॥

अनादौ संसारे स्थितमिदमहो मूढमनसां
जनित्वा जन्तूनां मरणमथ मृत्वा ऽपि जननम् ।
इयं सा दुःखानां सरणिरिति संचिन्त्य कृतिना
विधातव्यं चेतो जननमरणोच्छेदिनि पदे ॥

प्रवृत्तिदोषजनितो ऽर्थः फलम्* ॥

प्रवृत्तिदोषाश्च व्याख्याताः तज्जनितो ऽर्थः फलमित्युच्यते । अर्थ-

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २० ।

ग्रहणं गौणमुख्यभेदप्रदर्शनार्थम् । सुखदुःखे मुख्यं फलं तत्साधनं तु शरीरेन्द्रियविषयादि गौणम् । सर्वं ह्येतं प्रवृत्तिदोषाश्रितं फलमित्युक्तम् । तदिदमनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तमानं फलं पुनरुपयुज्यते पुनरुपयुज्यतइति महतः खेदस्य हेतुरिति भाव्यमानं निर्वेदवैराग्यादिमार्गेणापवर्गोपयोगितां प्रतिपद्यते ।

आत्तमात्तं विजहतस्त्यक्तं त्यक्तं च गृह्णतः ।
पुंसः फलघटीयन्त्रमहो कष्टः परिश्रमः ॥

तत्पुनः फलं कर्मणा किं सद्य एव सम्पद्यते कालान्तरेण वा । उच्यते द्विविधं कर्म विहितं निषिद्धं च । तत्र विधिफलानां कालनियमो नास्ति । क्रियाफलं दोग्धि पचतीति समनन्तरमुत्पद्यमानं दृश्यते । विधिफलानां तु नैव नियम इति शब्दपरीक्षायां चित्रादोषपरिहारावसरे निरूपितमेतत् । विधिफलमपि च किं चन चोदनावचनपर्यालोचनया सद्य इति निश्चीयते वृष्टिरिव कारीर्याः । किञ्चिदैहिकफलमपि कर्म वस्तुबलात्कालान्तरापेक्षं भवति पुत्रेष्ट्यादि न हि सहसैव निखिलामवस्तुबलाभः संभवति गर्भसंभवहेतुभूतभार्यापरिरम्भादिक्रमापेक्षत्वात् । ज्योतिष्टोमादि तु स्वर्गफलं कर्मफलस्यरूपमहिम्नैव पारलौकिकफलमवतिष्ठते स्वर्गो हि निरतिशया प्रीतिस्तदन्यथानुपपत्तिपरिकल्पितः कनकगिरिशिखरादिर्वा देशः उभयथा ऽपि नेहलोकोपभोग्यतां प्रतिपद्यते । अनियतफलं तु चित्रादि केश्चिदुक्तं तत्र युक्तमयुक्तमिति वा तत्रैव परीक्षितम् । निषिद्धस्य तु कर्मणः सर्वस्यैव प्रायेण परलोकएव फलं परदाराभिमर्शनादौ हि क्रियाफलं सुरतसुखादि सद्यः फलं निषेधविधिफलं तु नरकपतनं पारलौकिकं स्वर्गवन्नरकस्यापि निरतिशयदुःखात्मनस्तदन्यथानुपपत्तिकल्पितदेशस्वभावस्य वा प्रतच्छरीरानुपभोग्यत्वात् । तीव्रसंवेगनिर्वृत्तकर्म विहितमितरद्वा प्रत्यासन्नविपाकमिहैव भवति नन्दीश्वरनहुषयोरिवेत्यागमविदः । चोरब्रह्मघ्नादयश्च के चित्प्रत्यासन्नप्रत्यवायाः प्रायेण दृश्यन्ते यत्रैत्थमेव विविधः कर्मणां विपाकः । यदपि चोद्यते कर्मकाले फलं नास्ति फलकाले कर्म नास्ति कालान्तरे च फलस्यान्यत्प्रत्ययं कारणमुपलभ्यते सेवादिकमिति तदपि पूर्वं परिहृतम् । कर्मणां विनाशे ऽपि तज्जनितस्यात्मसंस्कारस्य धर्माधर्मशब्दवाच्यस्य

भावात् । दृष्टस्य च सेवादेः कारणस्य व्यभिचाराददृष्टकल्पनाया अवश्यं भावित्वात् । धर्मादेरात्मनि फलसमवायात्फलस्य च पुत्रपश्वादेरन्यसमवेतत्वाद्भिन्नाधिकरणत्वं कर्मफलयोरित्यपि न चोद्यम् । मुख्यस्य सुखदुःखात्मनः फलस्य भिन्नाश्रयत्वानुपपत्तेः । सुखदुःखे ह्यात्मनि वर्तेते धर्माधर्मौ च तस्यैवेति ।

दृष्टेनैव सुखस्य कारणमतस्तद्धेतुरागेण किं
दुःखस्यापि न तन्निबन्धनमिति द्वेषस्तदर्थेषु कः ।
तस्मात्कर्मनिमित्तकं फलमिति ध्यायन्न कुर्यात्कृती
सङ्गं कर्मणि येन दुस्तरमसौ संसारमापद्यते ॥

बाधनालक्षणं दुःखम्* ॥

बाधना पीडनं संतापनं वा लक्षणमस्येति बाधनालक्षणं दुःखम् । तत्र मुख्ये दुःखे लक्ष्ये लक्षणशब्दो यथाश्रुत एव बाधनयैव हि दुःखस्वरूपं लक्ष्यते बाधयति पीडयतीति । गौणे तु दुःखे शरीरादौ लक्ष्ये बाधनानुषक्तमिति व्याख्येयम् । ननु च पूर्वसूत्रव्याख्यातेन फलग्रहणेनैव दुःखस्योपदिष्टत्वात्किमर्थं पुनरुपदेशः । सुखप्रत्याख्यानार्थं इति चेन्न पूर्वापरविरोधात्स्वफलप्राणभृदनुभवसाक्षिकत्वेन च सुखस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । तत्प्रत्याख्याने च विरचिते किमर्थं प्रमेयसूत्रे फलोपादानम् । फले खलु सुखदुःखे इति व्याख्याते तत एव सुखप्रत्याख्याने दुःखमेवावशिष्यते तन्मूलेन दुःखशब्देनैव निर्दिष्टमिति किं फलग्रहणेन । उच्यते न सुखलेशस्य संसारे जन्तुभिरन्तरान्तरा ऽनुभूयमानस्य प्रत्याख्यानाय दुःखग्रहणं सर्वेव तथा-त्वभावनोपदेशार्थं सन्नपि सुखलवो दुःखमेवेति भावयितव्यः तत्साधनमपि सर्वं दुःखमेवेति मन्तव्यम् ।

न तद्व्यवसितं पुंसां न तत्कर्म न तद्वचः ।
न तद्वीर्यं समस्तीह यन्न दुःखाय जायते ॥

तदित्थं दुःखमुत्कृष्टं तिरश्चां मध्यमं मनुष्याणां हीनं देवानां हीनतरं वीतरागाणामित्यागमविदः । वीतरागाणां दुःखतानवं युक्तितो ऽप्यवगम्यते दुःखस्य रागनिबन्धनत्वात् ।

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ पा० १ [illegible] २१ ।

तत्त्वतश्चिन्त्यमानं हि सर्वं दुःखं विवेकिनः ।
विषसंपृक्तमधुवत्सर्वं दुःखीभवत्यदः ॥
सुखाधिगमलोभेन यतमानो हि पूरुषः ।
महान्तमार्थमाप्नोति दुःखमेव तदर्जने ॥
एवं सर्वमिदं दुःखमिति भावयतोऽनिशम्
सर्वोपपत्तिस्थानेषु निर्वेदोऽस्य प्रवर्तते ॥
निर्विण्णस्य च वैराग्यं विरक्तस्य च देहिनः ।
क्लेशकर्मप्रहाणादिक्रमेण निःश्रेयसोदयः ॥

नन्वेवं तर्हि फलग्रहणं न कर्तव्यं दुःखपदेनैव गतार्थत्वादित्युक्तम् । नैवं तस्यान्यप्रयोजनत्वात् । प्रवृत्तिदोषजनितत्वेन हि फलमनुचिन्तितव-तस्तत्कारणयोरनुकूलप्रतिकूलयोरस्य रागद्वेषौ मा भूताम् । अभ्यावृत्त्या च ससाधनस्य फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यमानस्तत्रात्यन्ताय निर्विद्यतामिति फलग्रहणम् । तदेवमन्येषां फलस्य निःश्रेयसोपयोगित्वमन्यथा तु फलत्वे सत्यपि दुःखस्येति ।

दीर्घस्य दुःखस्य निमित्तभूतं सुखं च दुःखात्मकमेव सर्वम् ।
मुमुक्षुणा हेयतया विचिन्त्यं देहादिदुःखान्तमिदं प्रमेयम् ॥

इति निपुणमतिर्यो दुःखमेवेति सर्वं
परिहरति शरीरे क्लेशकर्मादिजालम् ।
अजरममरमेतत्त्वं चिन्तयन्नात्मतत्त्वं
गतभयमपवर्गं शाश्वतं सोऽभ्युपैति ॥

इति श्रीभट्टजयन्तस्य कृतौ श्रीन्यायमञ्जर्यामष्टममाह्निकम् ॥

एवं शरीरादौ दुःखपर्यन्ते हेये प्रमेये निर्णीते यदर्थमेतदुपदेशो यत्परमुपादेयं प्रमेयं यदर्थः शास्त्रारम्भस्तमपवर्गं लक्षयितुमाह ।

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः* ॥

तदिति प्रक्रान्तस्य दुःखस्यावमर्शः । न च मुख्यमेव दुःखं बाध-नास्वभावमपवृज्यते किं तु तत्साधनं तदनुषक्तं च सर्वमेव । तेन दुःखेन

* गौतमसूत्रम् अ १ आ १ सू० २२ ।

वियोगो ऽपवर्गः । अस्ति प्रलयवेलायामात्मनो दुःखवियोगः स त्वपवर्गो न भवति सर्गसमये पुनरक्षीणकर्माशयानुरूपशरीरादिसंबन्धे सति दुःखसंभवादतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम् । आत्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिरपवर्गो न सावधिका । द्विविधदुःखापवर्गेण सर्वेनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखशब्दवाच्यत्वात्त्यन्तग्रहणेन च सर्वात्मना तद्वियोगाभिधानान्नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां निर्मूलोच्छेदो ऽपवर्ग इत्युक्तं भवति ।

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।
तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥
धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।
मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः ॥
तदुच्छेदे तु तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् ।
नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
उच्छिन्नभोगायतनो नात्मा तैरपि युज्यते ॥
प्रायस्य क्षुत्पिपासे द्वे लोभमोहौ च चेतसः ।
शीतातपौ शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः ॥

तदेवं नवानामात्मगुणानां निर्मूलच्छेदो ऽपवर्ग इति यदुच्यते तदेवेदमुक्तं भवति तदत्यन्तवियोगो ऽपवर्ग इति ।

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्मा ऽवशिष्यते ।
स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥
ऊर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याहुर्मनीषिणः ।
संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितम् ॥

तत्र वेदान्तवादिन आहुः । नायमीदृशो मोक्षः प्रेक्षावतां प्रयत्नभूमिर्भवितुमर्हति । को हि नाम शिलाशकलकल्पमपगतसकलसुखसंवेदनसम्पदमात्मानमुपपादयितुं यतेत । सोपाधिसावधिकपरिमितानन्दनिःष्यन्दात्स्वर्गादप्यधिकमनवधिकनिरतिशयनैसर्गिकानन्दसुन्दरमपरिम्लानतत्संवेदनसामर्थ्यं

चतुर्थं पुरुषार्थमाचक्षते विचक्षणाः । यदि तु जडः पाषाणनिर्विशेष एव तस्यामवस्थायामात्मा भवेत्कृतमपवर्गेण संसार एव वरमवस्था यत्र तावदन्तरान्तरा ऽपि दुःखकलुषितमपि स्वल्पमपि सुखमुपभुज्यते । चिन्त्यतां तावदिदं किमल्पसुखानुभवो भद्रक उत सर्वसुखोच्छेद एव । तस्मान्नित्यसुखमात्मनो महत्त्ववदस्तीत्यागमप्रामाण्यादुपगम्यतां तच्च संसारदशायामविद्यावरणवशेन नानुभूयते तत्त्वज्ञानाभ्यासभावनाभिभूतनिरन्तराविद्यावरणस्त्वात्मा तस्यामवस्थायां तदनुभवतीति । तदिदमनुपपन्नम् । आत्मनो नित्यसुखसत्तायां प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षं तावदस्मदादीनामन्येषां वा केषांचिदस्मिन्नर्थे न प्रभवतीति केयं कथा । अनुमानमपि न संभवति लिङ्गलेशानवलोकनादिति । ननूक्तमेवानुमानमपवर्गाय यः प्रेक्षावतां प्रयत्नः सुखसिद्धये हि बुद्धिमन्तो यतन्ते नायमकल्पमात्मानं कर्तुमिति तदयमिष्टाधिगमार्थो मुमुक्षोः प्रयत्नः प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्नत्वात् कृष्यादिप्रयत्नवदिति ।

नानिष्टोपरमार्थत्वादनिष्टस्यापि शान्तये ।
सन्तः प्रयतमाना हि दृश्यन्ते व्याधिखेदिताः ॥

अतिदुर्वहश्चायं संसारदुःखभार इति तदुपशमाय व्यवस्यन्तः सन्तो न निष्प्रयोजनप्रयत्ना भवन्तीत्यनैकान्तिको हेतुः । अथागमादवगम्यते विभुत्वेनेव नित्येन सुखेनाविनाकृत आत्मेति । तथा च पठ्यते विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति । स्यादेतदेवं यद्येतदेव केवलमागमवचनमध्यैष्यत वचनान्तरमपि तु श्रूयते न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । ननु भवत्पठितमागमवचनमन्यथा ऽपि व्याख्यातुं शक्यते सशरीरस्येति प्रक्रमात्सांसारिके सुखदुःखे अनुकूलेतरविषयोपलम्भसंभवे तदानीमशरीरमात्मानं न स्पृशत इत्यर्थः । हन्त तर्हि त्वदधीतमपि वेदवचनमानन्दं ब्रह्मेति संसारदुःखपरिहारक्रमे प्रक्रमादेव तद्दुःखाभावविषयं व्याख्यास्यते न खलु व्याख्यानस्य भगवतः का चिद्भूमिरस्ति दृष्टश्च दुःखोपशमे सुखशब्दप्रयोगः ।

चिरज्वरशिरोर्त्यादिव्याधिदुःखेन खेदिताः ।
सुखिनो वयमद्येति तदपाये प्रयुञ्जते ॥

यदि चानन्दमिति वचनान्नित्यं सुखमात्मन इष्यते तर्हि सद्वेति वचनाद्व्यापकत्वमिव विज्ञानमिति वचनाज्ज्ञानमपि नित्यमस्याभ्युपगन्तव्य-मतश्च सुखवज्ज्ञानस्यापि नित्यत्वात्संसारेऽपि नित्यसुखोपलब्धिः स्यात्-ततश्च धर्माधर्मफलाभ्यां सुखदुःखाभ्यामस्य नित्यस्य सुखस्य साहचर्यमनुभूयेत। अपि च।

सुखवज्ज्ञानवच्चास्य कार्यं देहेन्द्रियाद्यपि।
नित्यं प्रकल्प्यतामित्थं मोक्षो रम्यतरो भवेत्॥

अथ कार्ये सुखज्ञाने हेतुरस्य चिन्तनीयो यत उत्पद्यते इति वाच्यम्। योगसमाधिज इति चेत्तस्य कार्यत्वात्स्वकार्यसुखसंवेदनावधानत्वान्न शाश्वतिकत्वं स्यात्। आपक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानको न हि योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इत्यत्र च किंचिदनुमानमस्ति। विपर्यये तु प्रसिद्धमेवानुमानं सर्वस्य कृतकस्यानित्यत्वदर्शनादिति। क्षीणे त्वधर्मे तत्कार्यज्ञानाभावात्स-दपि सुखमनुपलभ्यमानमसतो न विशिष्यते। स्वप्रकाशं तत्सुखमिति चेत्सं-सारेऽपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः। शरीरादिसंबन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेन्न। शरीरा-दीनामुपभोगार्थत्वात्तद्गतप्रतिबन्धं विदधतीति न साध्वी कल्पना। अविद्या-वरणात्संसारे स्वप्रकाशसुखानुपलम्भ इति चेन्न। प्रकाशस्य तुच्छेनावरीतुम-शक्यत्वात्। न हि प्रकाशरूपं पारमार्थिकमात्मनः सुखं तद्विपरीततुच्छस्व-भावेयमविरलमवलमलीमसं बलाहकव्यूहविहितरविबिम्बं तदपि न रजनी-स्वरूपं दिनमिति सहसा मोहमहिमा।

मेघा अपि रवेरन्ये स्वरूपेण च वास्तवाः।
तत्त्वान्यत्वाद्यचिन्त्या तु नाविद्यावरणक्षमा॥

तस्मान्न नित्यानन्दत्वमात्मनः सुवचनम्। अपि च मोक्षे नित्यसुखस्वभावे तद्रागेण प्रयतमानो मुमुक्षुर्न मोक्षमधिगच्छेत्। न हि रागिणां मोक्षोऽस्तीति मोक्षविदः। दुःखनिवृत्त्यात्मकेऽपि मोक्षे दुःखद्वेषात्प्रयतमानस्य समानो दोष इति चेन्न। मुमुक्षोर्द्वेषाभावात्। रागद्वेषौ हि संसारकारणमिति च जानाति मुमुक्षुः द्वेष्टि च दुःखमिति कथमिदं संगच्छते। सुखेऽप्यस्य रागो नास्त्येवेति चेन्न स्वर्गनिर्विशेषेऽपवर्गे स्वर्गवद्रागस्य संभाव्यमानत्वात्। दुःखेन तु निर्विण्णस्य मुमुक्षोर्वैराग्यं जायते न दुःखविषयो द्वेषः विरक्तस्य चास्य मोक्षं प्रति यत्नो

भवति न दुःखं द्विषत इति समानो न्यायः । यत्तूक्तं निरानन्दो मोक्षः प्रेक्षा-
वतां प्रयत्नविषयो न भवतीति तदपि न साम्प्रतम् । प्रयोजनानुसारेण प्रमाण-
व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न हि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति । यदि निरा-
नन्दो मोक्षः प्रेक्षावतां न रुचितः कामं मा भून्न त्वप्रमाणकमानन्दं तत्र
कल्पयितुं शक्नुमः । न च सर्वात्मना साधूनामनभिमत एव तथाविधो मोक्षः ।
न च तदवाप्तये न प्रयतन्ते । ते ह्येवं विवेचयन्ति दुःखसंस्पर्शशाश्वतिकसुख-
संभोगासंभवाद् दुःखस्य चावश्यहातव्यत्वाद्विवेकहानस्य चाशक्यत्वाद्विषम-
धुनी इहैकत्र पात्रे पतिते उभे अपि सुखदुःखे त्यज्येतामिति । अतएव संसा-
रान्मोक्षः श्रेयान्यदयमियानतिदुःखप्रबन्धो ऽवलुप्यते वरमियतः कादाचित्की
सुखकणिका त्यक्ता न तस्याः कृते दुःखभार इयानूढ इति । तस्मान्न सुखो-
पभोगात्मको मोक्ष इति । अन्यस्त्वाह तिष्ठतु तावन्मोक्षः संसारे ऽपि न
सुखं नाम किं चिदस्तीति सर्व एवायं दुःखाभावमात्रे सुखव्यवहारः । तथा हि ।

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तः सञ्छालीन्कवलयति सम्पाकवलितान् ।
प्रदीप्ते रागाग्नौ घननिबिडमाश्लिष्यति वधूं
प्रतीकारे व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥

: उच्यते तदिदमतीव कृतकवैराग्यप्रकटनकौहकुचोकूर्चकोपलमान-
न्दात्मनः प्रतिप्राणिसंवेद्यस्य निह्नोतुमशक्यत्वादनिवृत्ते ऽपि दुःखे कि-
चित्सुखसंवेदनान्न दुःखाभावः सुखं निरभिलाषस्याप्यतर्कितोपनतसुखसाध-
नविषयसम्पर्के सति सुखसंवेदनदर्शनादभिलाषात्मकदुःखाभावः सुखमित्यपि
न मनोज्ञम् । यस्तु दुःखाभावे क्व चित्सुखमित्यपि व्यपदेशः प्रशान्तरोगाणा-
मिव पूर्वेद्यतः स भाक्त इति न तावता स्वसंवेदनसाक्षिकसुखापह्नवः
कर्तुमुचितः । मोक्षे तु नित्यसुखसंभवत्प्रमाणं नाभ्युपगम्यते । अपि च मोक्षे
सुखमस्ति न वेति विचार एव न प्रामाणिकजनोचितः । स्वरूपेण व्यवस्थानमा-
त्मनो मोक्ष इति मोक्षविदः । तत्रात्मस्वरूपमेव कीदृगिति चिन्त्यं न पृथङ्
मोक्षस्वरूपम् । आत्मनश्च सुखदुःखबुद्ध्यादय आगन्तुका गुणा न महत्त्व-
वत्सांसिद्धिका इति निर्णीतमेतदात्मलक्षणे सुखादिकार्येण चात्मनो ऽनुमा-
नादिति । अत एव कपिलकथितचितिशक्तिस्वभावत्वमपि न युक्तमात्मनः ।

सचेतनश्चिता योगात्तदभावादचेतनः ।
चितिर्नामार्थविज्ञानं कादाचित्कं तु तस्य तत् ॥
नार्थसंवेदनादन्यश्चैतन्यो नाम विद्यते ।
तच्च सामग्र्यधीनत्वात्कथं मोक्षे भविष्यति ॥
जाग्रतः स्वप्नवृत्तेर्वा सुषुप्तस्यापि वा ऽऽत्मनः ।
ज्ञानमुत्पद्यते ऽन्या तु चतुर्थी नास्ति तद्दशा ॥
जाग्रद्दशायां स्वप्ने च बुद्धेः प्रत्यात्मवेद्यता ।
सुखं सुप्तो ऽहमस्वाप्सं प्रत्यात्मप्रत्ययदर्शनात् ॥
तदा त्वचेत्यमाना ऽपि सुषुप्ते धीः प्रकल्प्यते ।
तुर्यावस्था तु संवित्तिशून्यस्य स्थितिरात्मनः ॥
तुर्यावस्थातिगं रूपं यदाहुः के चिदात्मनः ।
प्रमाणगोचरत्वेन कल्पनामात्रमेव तत् ॥
संवित्प्रसवसामर्थ्यं सामग्रीसन्निधानतः ।
यदि नामात्मनो ऽस्त्यस्य तावता न चिदात्मता ॥

यदि तु दर्शनशक्तियोग्यतामात्रमेव पुंसश्चैतन्यमुच्यते तर्हि तथाविधस्य तस्य कैवल्यस्यास्माकीनमोक्षवद्दृष्टत्वमेव योग्यतामात्रसंभवे ऽपि दृश्येन्द्रियसंयोगादेस्सामग्र्या वैकल्यावस्थायामात्मनो द्रष्टृत्वासंभवाद् दर्शनशून्यस्य चान्यस्य चैतन्यस्य निरस्तत्वादिति ।

निर्वाणादिपदाख्येयमपवर्गे तु सौगताः ।
सन्तत्युच्छेदमिच्छन्ति स्वच्छां वा ज्ञानसंततिम् ॥

एतद् द्वितयमप्युक्तं पूर्वमेव तद् ध्वस्तं च ज्ञानसंततिर्नित्यत्वात्मा समर्थितः ।

संतत्युच्छेदपक्षस्तु नैयायिकमतादपि ।
घोराच्च यथाक्रमकल्पो ऽपि न कश्चिदवशिष्यते ॥
आर्हत्यके ऽपि यद्रूपमन्यसापेक्षमात्मनः ।
न केवलस्य तद्रूपमित्यसन्मतमुन्नता ॥
विकारित्वं तु जीवानामत्यन्तमसमञ्जसम् ।
यच्च पुद्गलपर्येतत्वं त्याज्येयमसंभवात् ॥

तस्मान्न वेदान्तविदो वदन्ति मोक्षं न सांख्या न च सौगताद्याः ।
इत्यक्षपादाभिहितो ऽपवर्गः श्रेयांस्तदत्यन्तविमोक्ष एव ॥

आह भवत्वयमीदृगपवर्गः स तु कथमधिगम्यत इत्युच्यताम् । उक्तमेव भगवता सूत्रकारेण ।

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादिति* ॥

दुःखोच्छेदस्तावदपवर्ग इति कथितम् । कार्यत्वाच्च दुःखस्य कारणोच्छेदात्तदुच्छेदः । कारणं चास्य जन्म जन्मनि हि सति दुःखं भवति । जायते इति जन्म देहेन्द्रियादिसंबन्ध आत्मनः । तदपि जन्मकारणोच्छेदादेवोच्छेद्यमतस्तत्कारणं प्रवृत्तिरुच्छेद्या । तस्या अपि हेतूच्छेदादिति तद्धेतवो दोषा उच्छेद्याः । तेषां तु निमित्तं मिथ्याज्ञानं तस्मिन्नुच्छिन्ने दोषा उच्छिन्ना भवन्तीति मिथ्याज्ञानमुच्छेत्तव्यम् । तदुच्छित्तये च तत्त्वज्ञानमुपायः । प्रसिद्धो ह्ययमर्थः समर्थितश्च पूर्वं विस्तरतस्तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानस्य बाधकमिति तस्मान्मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखनिवृत्तिक्रमेणापवर्ग इति । यद्यपि च मिथ्याज्ञानमपि जन्मकार्यमशरीरस्यात्मनो मिथ्याज्ञानानुपपत्तेः इतरेतरकार्यकारणभावेन बीजाङ्कुरवदनादिप्रबन्धप्रवृत्तेन प्रवर्तमाना मिथ्याज्ञानादयो भावाः संसार इत्युच्यते तथा ऽपि तत्कारणोच्छेदचिन्तायां कुतः प्रभृति च्छेद उपक्रम्यतामिति विचार्यमाणे विशेषनियमाभावाद्यतः कुतश्चिदिति प्राप्ते मिथ्याज्ञानस्य प्रतिकूलमुच्छेदकारणं तत्त्वज्ञानमुपलब्धमिति विशेषे प्रमाणभावादुच्छेद एवोपक्रम्यते । अत एव मिथ्याज्ञानमूलः संसार उच्यते तस्मिन्नुच्छिन्ने तदुच्छेदसंभवान्न ततः प्रभृति संसारः प्रवृत्त इति निपुणमतिभिरपि निर्धारयितुं शक्यमनादित्वात्तस्येति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये तत्कार्यदोषापायः दोषापाये प्रवृत्त्यपायः प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः जन्मापाये दुःखापायः स चापवर्ग इति । तदिदमुक्तमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादिति । आह विदितो ऽयं सूत्रार्थः किं त्वघटमानमनोरथविडम्बनामात्रमिदमलीकश्रद्धानताप्रकटनं वा दुरधिगमस्तु संकटो मोक्षमार्गः ।

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २ तदनन्तरापायादपवर्ग इति सूत्रपाठः ।

साध्यस्त्रिवर्ग एवैष धर्मकामार्थलक्षणः ।
चतुर्थः पुरुषार्थस्तु कथास्वेव विराजते ॥
यदा प्रियवियोगादि भवत्युद्वेगकारणम् ।
तदा मोक्षकथाः कामं क्रियन्तां शोकशान्तये ॥

न खल्वपवर्गसमये तदधिगमसमर्थमुपलभामहे सर्वाणिमृणक्रियाप्रवृत्त्यनुबन्धस्य दुस्तरत्वात् । ऋणानुबन्धस्तावज्जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । इदं हि वेदे पठ्यते तत्र प्रथममृषीणामनृणः स्यामिति ब्रह्मचर्यमाचरति ततः पितॄणामनृणः स्यामिति कृतदारसंग्रहः प्रजोत्पादनाय व्यवहरति तदनु गृहस्थ एव दर्शपूर्णमासादिषु सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु कर्मस्वधिकृतः क्रतूननुतिष्ठतीति देवानामनृणः स्यामिति को ऽस्य मोक्षव्यवसायावसरः । ननु च ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति मन्वादिस्मरणादन्त्ये एव तदवसरः । न श्रुतिवाक्यविरोधात् । एवं हि श्रूयते जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ च जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वेति । न च कर्मयोगाशक्तया कर्मभ्यो विरन्तुं लभ्यते स्वयमशक्तस्य बाह्यान्युपदेशात् । अन्तेवासीजुहुयाद् ब्रह्मणा हि स परिक्रीतः क्षीरहोता जुहुयाद् घृतेन हि स परिक्रीतः । अशक्तस्य च मोक्षोपायानुष्ठाने ऽप्यस्य कथं शक्तिः । क्रियानुबन्धादपि अपवर्गाभावः ।

ये हि रागादयो दोषा आत्मनश्चिरसंभृताः ।
कस्तान्वञ्चयितुं शक्तः पुनरावृत्तिधर्मकान् ॥
कामं चिरं विजित्यापि क्रोधं वा लोभमेव वा ।
पुनर्गच्छन्वशे तेषां लोकः प्रायेण दृश्यते ॥

तथा हि । चिरमपि तपसि नियमितमतिरवजितविषमशरविकृतिरपि मनुपवनापनीतघनकामिनीस्तनजघनदर्शनादेव सद्यः विश्वामित्रः कुसुमधन्वनो गत इति श्रूयते किल ह्याख्यायिकया । अद्यान्ये ऽप्येवं वशगा दृश्यते इति दुरुच्छेदा दोषाः । वीतरागजन्मादर्शनादिति च विचारितमात्मपरीक्षायामवियुक्त एव दोषैर्जन्तुर्जायते इति दोषविवृद्धिहेतवश्च रूपादयो विपन्याम्ने कथमिव स्वकर्मण्युदासते ।

ताम्बूलं कुसुमसुगन्धयस्समीरास्सौधेषु प्रतिफलिताः शशाङ्कभासः ।
वाचश्च प्रणयनवामृतद्रवार्द्रा दूतीनां दधति न कस्य रागवृद्धिम् ॥

अपि च ।

मुग्धस्मितसुधाधौतमधुरालापशालिना ।
मुखेन पद्मलाक्षीणां कस्य नाक्षिप्यते मनः ॥

इत्येवं निदानानुपशमादपि स्थित एव क्लेशानुबन्धः । प्रवृत्त्यनुबन्धः खल्वपि ।

रागादिप्रेर्यमाणो हि कर्माण्यारभते नरः ।
दीर्घदीर्घाः प्रतायन्ते यैर्धर्माधर्मवासनाः ॥
स प्रवृत्त्यनुबन्धश्च हेतुरन्यस्य जन्मनः ॥
एकमेवेदृशं कर्म कर्तुमापतति क्व चित् ।
जन्मायुतशतेनापि यत्फलं भुज्यते न वा ॥
क्लेशकर्मानुबन्धोत्थजन्मदुःखादिशृङ्खला ।
पुनरावर्तमानैषा केनोपायेन भज्यताम् ॥
विना फलोपभोगेन न हि नाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
तेषां ज्ञानाग्निना दाह इति श्रद्धाविजृम्भितम् ॥
कार्यकारणभावो हि शास्त्रादेवावधारितः ।
कर्मणां च फलानां च स कथं वा निवर्तताम् ॥
न चास्य ज्ञानवापेक्षं कर्मेष्टं बन्धकारणम् ।
येनात्मज्ञानयुक्तानां तदुदासीन तं प्रति ॥

अज्ञानेनैरपेक्ष्येण कर्मणां स्वभाव एवैष यत्फलाविनाभावित्वमिति ।

तस्मादित्यमृणक्लेशप्रवृत्त्यभ्यनुबन्धतः ।
न मोक्षसिद्धिरस्तीति तदर्थो विफलः श्रमः ॥
अशक्ये ऽर्थे वृथा ऽऽयासं परित्यज्य मनस्विभिः ।
मोक्षचर्चाः परित्यज्य स्वे गृहे सुखमास्यताम् ॥

अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तमृणानुबन्धादिति । तदयुक्तम् । विधिप्रकरणपाठादौपचारिकमृणशब्दं जायमानशब्दं च प्रयुज्य कर्मस्तुतिरियं क्रियते जायमानो ह वै ब्राह्मण इति । न तद्व्यतिरिक्तपुरुषार्थविषयप्रयत्नप्रतिषेधो

विधीयते । तथा हि ऋणशब्दो ऽयं विषयान्तरे मुख्यार्थः प्रसिद्धो यथोत्तमर्णः सलाभममुतः प्रतिग्रहीष्यामीति धनमधमर्णाय प्रयच्छत्यधमर्णोऽपि सलाभमस्मै प्रदास्यामीति मत्वा गृह्णाति सो ऽयमृणशब्दस्य मुख्यो विषय इह नास्त्येव । जायमानो ऽपि मुख्य उत्पद्यमानो ऽपि मातुः कुक्षिकुहरान्निस्सरन्नभिधीयते न चासौ बालकः कर्मभिरभिसंबध्यते । तस्माद् ब्रह्मचर्यमपत्योत्पादनमध्वरप्रयोग इति चर्यमिदमवश्यकर्तव्यमिति कर्मस्तुतिरियमौपचारिकपदप्रयोगाद्गम्यते । न चैतावता मोक्षव्यवसायावसरविरह इति परिशङ्कनीयमाश्रमान्तरस्य तदौपयिकस्य दर्शनात् । ननु मरणावधिदर्शपूर्णमासकर्मोपदेशात्कथमाश्रमान्तरग्रहणं न जरामर्यवादस्याप्यपरित्यागप्रतिपादनाय कर्मप्रशंसार्थत्वात् । ये चत्वारः पथयो देवयाना इत्यादयो हि चतुर्थाश्रमवर्णिनो भूयांसः सन्ति मन्त्रार्थवादाः । मन्वादिस्मृतिवचनानि चतुर्थाश्रमोपदेशीनि चतुर्थाश्रमोचितशौचाचारादीतिकर्तव्यतावितानविधानपराणि च ग्रन्थेनैव दृश्यन्ते ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।
वने वसेत्तु नियतो भैक्षभुग्विजितेन्द्रियः* ॥

इत्युपक्रम्य चतुर्थाश्रमोचितमोक्षोपायानुष्ठानोपदेशाय षष्ठोऽध्यायः समस्त एव मनुना ऽनुक्रान्तः । जाबालश्रुतौ च विधायकेनैव ब्राह्मणवाक्येन प्रतिपदमाश्रमचतुष्टयमुपदिष्टम् । ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति । अग्निसमारोपणविधानोपदेशश्च प्रत्यक्षश्रुतः कथमपह्नूयेत । आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति† । अपि च उपनिषदामध्ययनमर्हति मोक्षोपयोगसमर्थं चतुर्थाश्रमे निरर्थकमेव प्राप्नोति । क्रियाकाण्डानुष्ठाननिष्ठत्वे हि वेदस्य ज्ञानकाण्डोपदेशः किंप्रयोजनः स्यात् । तदेवं पर्यायदाश्रमाणामपि चतुर्णां प्रत्यक्षोपदेशसिद्धत्वाच्चतुर्थाश्रमिणां च मोक्षाधिगमोपायतत्त्वज्ञानभावनाभ्यासावसरसम्भवात्सो ऽयं जरामर्यवादः प्रशंसामात्रपरः यथाश्रुते जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वेति च वचनाज्जरसा कर्मत्यागानुज्ञानात्स एव चतुर्थाश्रमावसर इति गम्यते । तदुक्तम्‡ ।

* मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० १ । † मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ३८ । ‡ मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० २ ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥

इतरथा हि मृत्युनैव च तस्मान्मुच्यते इत्यवक्ष्यत न त्वेवमब्रवीत्। तस्माद्वार्धकदशोचितं चतुर्थमाश्रममनुमन्यते। तिष्ठतु वा वार्धकदशा यतो ऽपि परिपक्वकषायस्याश्रमचतुष्टयक्रममनपेक्ष्यैव मोक्षाधिकार आख्यातः यथोक्तं ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति। अत एव द्विविधो ब्रह्मचारी भवत्युपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च। तत्रोपकुर्वाणको यो ब्रह्मचर्यमनुभूय गृहस्थाश्रममनुभवति स चापरिपक्वकषायो ऽनुपशान्तगार्हस्थ्यरागः तमेव प्रतीदमुच्यते अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य च संततिम् अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः* इति। यस्तु परिपक्वकषायः स नैष्ठिक एव ब्रह्मचारी भवति न गृहस्थाश्रमं प्रतिपद्यते गृहस्थो ऽपि परिपक्वकषायो वानप्रस्थाश्रममुल्लङ्घ्य यतित्वे ऽधिक्रियते यथोक्तम्। गृहाद्वनाद्वा प्रव्रजेदिति। के चित्तु कर्मफलाभिसन्धिरहितस्य कर्तव्यमिति कर्म कुर्वतः वीतरागस्यात्मविदो गृहस्थस्यापि यो ऽतिथिप्रियः श्राद्धकृद्वेदविद्याविद्गृहस्थो ऽपि विमुच्यते इति। तस्मादृणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्ययुक्तम्। यत्तु क्लेशानुबन्धादिति तदप्यनध्यवसायमात्रम्। प्रतिपक्षभावनादिना क्लेशोपशमस्य सुशकत्वे ऽपि यद्दोषा नित्यो हेतुर्भवेत्कार्यो वा यद्यसौ न शक्येत घातोऽपि वा ऽनुष्ठातुमसौ न शक्येत तदा क एवैनमुच्छिन्द्यात् किं तु।

नाकस्मिका न नित्यास्ते न नित्याज्ञातहेतुकाः।
नाज्ञातशमनोपाया न चाशक्यप्रतिक्रियाः ॥

न हि दोषाणामात्मस्वरूपवन्नित्यत्वमुपजननापायधर्मकत्वेन ग्रहणात्। मिथ्याज्ञानं च प्रभवकारणमेषामवधृतमिति नाकस्मिकत्वमविनाशिहेतुकत्वमज्ञातहेतुकत्वं वा। मिथ्याज्ञानस्य च सम्यग्ज्ञानं प्रतिपक्षः प्रतिपक्षभावनाभ्यासेन च समूलमुन्मूलयितुं शक्यन्ते दोषा इति नाज्ञातप्रतीकारत्वं तेषामुक्तं च केन चित्।

सर्वेषां सविपक्षत्वान्निर्ह्रासातिशयाश्रिताः।
सात्मीभावात्तदभ्यासाद्धीयेरन्नामुना क्व चिदिति ॥

विषयदोषदर्शनेन हि तेषु सक्तिलक्षणो रागः शाम्यति यदा ह्येवं चिन्तयति विवेकी।

---

*. मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ३७।

एषा तरलताराक्षी पीनोत्तुङ्गघनस्तनी ।
विलुप्यमाना कान्तारे विहगैरद्य दृश्यते ॥
विभाति बहिरेवास्याः पद्मगन्धनिभं वपुः ।
अन्तर्मज्जास्थिविण्मूत्रमेदःक्रिमिकुलाकुलम् ॥
अस्थीनि पित्तमुच्चाराः क्लिन्नान्यन्त्राणि शोणितम् ।
इति चर्मावनद्धं सत्कामिनीति विधीयते ॥
मेदोग्रन्थी स्तनौ नाम तौ स्वर्णकलशौ कथम् ।
विष्ठादृतौ नितम्बे च को ऽयं हेमशिलाभ्रमः ॥
मूत्रास्त्रद्वारमशुचि छिद्रं क्लेदि जुगुप्सितम् ।
तदेव हि रतिस्थानमहो पुंसां विडम्बना ॥
प्रीतिर्यथा निजास्योत्थं लिहतः शोणितं शुनः ।
शुष्के ऽस्थनि तथा पुंसः स्वधातुस्यन्दिनः स्त्रियाम् ॥
व्यात्तानना विवृत्ताक्षी विवर्णा श्वासघुर्घुरा ।
कथमद्य न रागाय म्रियमाणा तपस्विनी ॥
अहो बत वराको ऽयमकाले तृषितः फणी ।
प्रसारितमुखो ऽप्यास्ते शोणितं पातुमागतः ॥
किमनेनापराद्धं नः स्वभावो वस्तुनः स्वयम् ।
स्पृश्यमानो दहत्यग्निरिति को ऽस्मै प्रकुप्यति ॥
नानुकूलः प्रिये हेतुः प्रतिकूलो न विप्रिये ।
स्वकर्मफलमश्नामि कः सुहृत्कश्च मे रिपुः ॥

एवमहर्निशं चिन्त्यमानं विभाव्यमानं च भावनया सर्वे एव समुद्भवन्तोऽपि विलीयन्ते दोषपन्नगाः ।

अत एवोपदिश्यन्ते मोक्षशास्त्रेष्वनेकधा ।
तस्य तस्योपघाताय तास्ताः प्रत्यूहभावनाः ॥

ननु च प्रतिपक्षभावने ऽपि न सर्वात्मना दोषपक्षः क्षयमुपयाति निम्बाभ्युपयोगे इव क्रियमाणे कफधातुरिति । नैतदेवं तत्र निम्बोपयोगव-सदनुकूलस्याम्लरसादेरुपयोगदर्शनात् । अपि च ।

धर्मलोपभयात्तच नेष्टः सर्वात्मना क्षयः।
कफाधिक्यं तु हन्तव्यं धातुसाम्यस्य सिद्धये॥
इह सर्वात्मनोच्छेद्याः क्लेशाः संसारकारिणः।
छेदश्चैकान्ततस्तेषां प्रतिपक्षोपसेवनात्॥

न च प्रतिपक्षभावनाभ्यासमेकमस्त्वमपास्य तदुपशमे निमित्तान्तरं किमपि क्रमते न हि विषयाभिलाषस्तदुपभोगेन विरंस्यति यथा ऽऽह*।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते॥

अन्यत्राप्युक्तम्। भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते कौशलानि चेन्द्रियाणामिति। पाराशर्यो ऽपि।

तृष्णाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते।
या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव खन्यते इति॥

तस्मात्प्रतिपक्षभावनेव भगवती भीमभ्रान्तिरन्तःकरणकान्तारे निरन्तरमभिज्वलन्ती दावदहनदीधितिरिव दहति दोषविटपकानिति। तदेवं दोषानुबन्धविध्वंसोपायसम्भवान्न तत्कृतो मोक्षमार्गरोधो ऽभिधातव्यः। अत एव के चन चेतनस्य प्रकृत्या निर्मलत्वान्मलानामागन्तुकत्वान्मलनिबर्हणहेतोश्च यथोक्तस्य सम्भवात्तदावरणापाये सति स्वतः सकलपदार्थदर्शनसामर्थ्यस्वभावचितत्वावस्थानात्सर्वज्ञत्वसिद्धिमनुवर्तिनीमेव मन्यन्ते। यदप्युच्यते क्लेशशून्यत्वमात्मनो न कदा चिदपि दृष्टमनुबन्धशीलत्वात् क्लेशानामिति तदप्यसत्यम्। सुषुप्तावस्थायामस्पृष्टस्य दोषैरात्मनः प्रत्यक्षमुपलम्भात्। जाग्रतो ऽपि का चन तादृशी दशा दृश्यतएव यस्यामेतत्सम्भवतु व यथात्मा निर्मलो ऽवतिष्ठते यथोक्तम्। अहरहर्ब्रह्मलोकं यान्तीति तदलमनेन दोषानुबन्धकथानुबन्धेन। यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति। तदपि सूत्रकृता समाहितम्। न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्येति†। दोषेषु बन्धहेतुषु विगलितेषु प्रवृत्तिरपि न देहेन्द्रियादिजन्मने प्रभवतीति।

---

* महाभारते आदिपर्वणि अ॰ ८५ श्लो॰ १२।
† गौतमसूत्रम् अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ६४।

ननु दोषक्षयान्मा भूदुत्तरः कर्मसंग्रहः ।
कथं फलमदत्त्वा तु प्राक्तनं कर्म शाम्यति ॥

अत्र के चिदाहुः। ददत्येव कर्माणि फलं दत्त्वा शाम्यन्ति तथापि न बन्धहेतवो भवन्ति। यतः शमसंतोषादिजनितं योगिनः सुखमुपपाद्य धर्मो विनङ्क्ष्यति अधर्मश्च शीतातपक्लेशादिद्वारकं दुःखं दत्त्वेति। नन्वमुष्मात्कर्मण इदं फलं भवतीति कर्मफलानां कार्यकारणभावनियमात्कथमियता धर्मफलोपभोगो भवेदित्यन्यथा तदुपभोगमपरे वर्णयन्ति। योगी हि योगर्द्धिसिद्ध्या विदितनिखिलनिजधर्माधर्मकर्मा निर्माय तदुपभोगयोग्यानि तेषु तेषूपपत्तिस्थानेषु तानि तानि सेन्द्रियाणि शरीराणि स्वस्वान्तःकरणानि च मुक्तैरात्मभिरुपेक्षितानि गृहीत्वा सकलकर्मफलमनुभवति प्राप्नोत्यपवर्गं इतीत्थमुपभोगेन कर्मणां क्षयः। अन्ये त्वाचक्षते किमनेन भोगप्रयासेन अदत्तफलान्येव कर्माणि योगिनो नङ्क्ष्यन्ति तत्त्वज्ञानस्यैव भगवतः इयान् प्रभावो यदस्मिन्नुत्पन्ने चिरसंभृतान्यपि कर्माणि सहसैव प्रलयमुपयान्ति भोगादपि तेषां प्रक्षयः शास्त्रप्रामाण्यादेवावगतः तथा तत्प्रामाण्यादेव तत्त्वज्ञानादपि तत्प्रक्षयं प्रतिपत्स्यामहे तथा चाह* ।

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति ॥

न चेदं श्रद्धामात्रं वेदविदामग्रण्या व्यासमुनिनैव समभिधानादवेदार्थं हि नासावभिदधीतेति तमन्ये न मन्यन्ते। न सर्वात्मना कर्मणां दाहः किं तु स्वरूपेण सतामपि सहकारिवैकल्यात्स्वकार्यकरणौदासीनता तेषां भवति भृष्टानामिव बीजानामङ्कुरकरणकौशलहानिः। यतः सामग्री कार्यस्य जनिका न केवलं कारकमतो न कर्माण्येव केवलानि फलोपभोगयोग्यशरीरेन्द्रियादिजन्मनिमित्ततामुपयान्ति किं तु मिथ्याज्ञानेन दोषैश्च सहितानि तदुक्तम्। अविद्यातृष्णे धर्माधर्मौ च जन्मकारणमिति। तत्त्वविदश्च तत्त्ववित्त्वादेव नाविद्या मिथ्याज्ञानात्मिका भवति। दोषाणां तु प्रशमे दर्शित एव क्रमः। तदभावे भवन्तावपि धर्माधर्मौ न बन्धाय कल्पेते न हि स्वकार्यमङ्कुरादि

* भगवद्गीता अ० ४ श्लो० ३७ ।

कुसूलवर्तीनि बीजानि जनयितुमुत्सहन्ते । भृष्टबीजानामपि स्वरूपशक्तिरपि तानवं गता तद्वत्कर्मणां स्वरूपशक्तिशैथिल्यं मा नाम भूत्तथापि कुसूलवर्तिबीजवत्सहकारिवैधुर्यात्कार्यानारम्भ इति । तदिदमुक्तम् न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्येति* । ननु स्वरूपसत्तायां धर्माधर्मयोः कथमिदमुक्तं नवानामात्मगुणानां निर्मूलोच्छेदो ऽपवर्ग इति । नैष दोषः मनःसंयोगवदकिञ्चित्करयोरवस्थानमप्युच्छेदान्न विशिष्यते । उक्तस्यात्मनो विभुत्वादपरिहार्यो मनःसंयोगः न च तदानीमसौ सन्नपि सुखदुःखज्ञानादिजन्मनि व्याप्रियते एवं धर्माधर्मौ सन्तावपि फलमाक्षिपन्तौ किं करिष्यत इति फलत उच्छिन्नावेव भवतः । तस्मान्नवानामात्मगुणानामुच्छेदो ऽपवर्ग इत्यविरुद्धम् । एवं प्रवृत्त्यनुबन्धस्यापि बन्धहेतोरभावान्न दुर्गमो ऽपवर्गः । अपरे पुनराहुः कर्मफलानां शास्त्रतः कार्यकारणभावनियमावगतेः शमसंतोषशीतातपादिद्वारकसुखदुःखमात्रोपपादनेन कर्मपरिक्षयानुपपत्तेः योगर्द्धौ च दीर्घकालावधिसुखदुःखोपभोगस्य सकृदेव संपादयितुमशक्यत्वात् ज्ञानाग्निना च दाहे तत्कर्मोपदेशिवैदिकवचनार्थानर्थक्यप्रसङ्गाद्दत्तफलस्य कर्मणो ऽनुपरमादवस्थानपक्षे चिरमप्युषित्वा कुसूलावस्थितबीजवत्कालान्तरेणापि तत्फलाक्षेपप्रसङ्गादवश्यं स्वफलोपभोगद्वारक एव कर्मक्षयो वाच्यः । न चाग्निर्मोक्ष आवहनीयश्वरादपि तत्सिद्धिसंभवात् । तथा च मुमुक्षुर्नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यमनुतिष्ठेदननुतिष्ठन्प्रत्यवेयादिति तत्कुतो ऽस्य बन्धः स्यात् । काम्यं निषिद्धं च कर्म स्वर्गनरककारि विस्पष्टमेव बन्धसाधनमिति तत्परिहरेदेवेत्येवं तावदुत्तरो ऽस्य न कर्मसञ्चयः प्रवर्तते तदाह ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोरिति ॥

प्राक्तनस्य तु कर्मसंचयस्य भोगादेव क्षयः आत्मविदश्च मुमुक्षोरयमनुष्ठानक्रमो भवति नेतरस्येति स एवेत्यमपवर्ज्यतेति । आह च ।

आत्मज्ञे चेतदस्तीति तज्ज्ञानमुपयुज्यते ।

तत्र ज्ञातात्मतत्त्वानां भोगात्पूर्वक्रियाक्षये ॥

उत्तरप्रचयासत्त्वाद्देहो नोत्पद्यते पुनः ।

---

* गौतमसूत्रम् अ. ४ आ. १ सू. ६४ ।

तत्पूर्वोत्तप्रमेयापवर्गप्राप्तेस्तत्त्वज्ञानमेवाभ्युपायः ।
कर्म त्वङ्गं तत्र शौचादि किं चित्किञ्चित्तत्स्यादात्मसंस्कारपूर्वम् ॥

आह तत्त्वज्ञानमिदानीं चिन्त्यतां किंविषयं तदपवर्गाय कल्पते कुतो वा तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमिति । नन्वात्मज्ञानमपवर्गहेतुरिति बहुशः कथितमेवैतदिति को ऽयं प्रश्नः । न विप्रतिपत्तेः । विप्रवदन्ते ह्यत्र वादिनः एक एवायमविद्यापरिकल्पितजीवात्मविभागः परमात्मा तत्त्वज्ञानादविद्यापाये मोक्ष इति ब्रह्मवादिनः । शब्दाद्वैतनिश्चयादिति वैयाकरणाः । विज्ञानाद्वैतदर्शनादिति शाक्यभिक्षवः । प्रकृतिपुरुषविवेकविज्ञानादिति पारमार्षाः । ईश्वरप्रणिधानादिति चान्ये । तदेवं कस्मै तत्त्वज्ञानाय स्पृहयन्तु मुमुक्षव इति वाच्यम् । उच्यते । भिन्नास्तावदात्मान इति गृह्यतामात्मज्ञानमेव च निःश्रेयसाङ्गमिति । यत्तु कुतस्तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमित्युपपादवचनादिति ब्रूमः । अक्षपादस्तावदिदमुपदिष्टवान् आत्मज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । न च निष्प्रमाणकमर्थमेष ऋषिरुपदिशति इति मन्तव्यम् च प्रमाणेन तत्तु वैदिकविधिवाक्यमात्मा ज्ञातव्य इति । स एष तावन्निरधिकारो विधिरधिकाररहितस्य च विधेः प्रयोगयोग्यत्वाभावादधिकारान्वेषणमुपक्रमणीयम् । परप्रकरणपरिपठनविरहाच्च नास्य सम्पदादिविधिवत्प्रधानाधिकारनिवेशित्वमतो विश्वजिदधिकरणन्यायेन स्वर्गकाममधिकारिणमिह यावदुपात्तमध्यवस्यामस्तावदेव च न पुनरावर्तते इत्यर्थवादसमर्पितेयमपुनरावृत्तिरेव हृदयपथमवतरति रात्रिसत्रवच्च प्रतिष्ठेति तामेवास्य फलत्वेन प्रतिपद्यामहे ।

सा चेयं साध्यमानापि कृपादेव हि शाश्वती ।
चकास्त्यपुनरावृत्तिर्न स्वर्गवदपायिनी ॥

ननु दृष्टप्रयोजनालाभे त्वदृष्टप्रयोजनपरिकल्पनावसरः इह च दृष्टमेव प्रयोजनमात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमुपलभ्यते नित्येनात्मना विना भूतेष्वेव चेतनेषु श्मशानावधिषु बहुवित्तव्ययायाससाध्यानि को नाम ज्योतिष्टोमादिकर्माण्यनुतिष्ठेदिति नित्य आत्मा परलोकी ज्ञातव्यः एवं हि निर्विशङ्कः कर्मसु प्रवर्ततेति । तदिदमनुपपन्नम् । अन्यत एव सिद्धत्वात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रत्ययेन जैमिनीयैरनुमानमहिम्ना च नैयायिकादिभिरात्मा नित्य इति निश्चित एव किमत्र विधिः करिष्यतीति कर्तव्यताकलापोपदे-

शश्च तदानीमत्यन्तनिष्प्रयोजनः स्यात् । अमी च तथ्या नाम तिमहान्तो वेदयन्या इयत्येव पर्यवसिता इति तदिदमुपनतं सेयं महती वंशस्तम्बाल्लट्वा निष्कृष्यते इति । तस्मादर्थवादसमर्पितमपुनरावृत्तिरूपमेव फलमात्मज्ञानविधिरवलम्बत इत्येवं के चित् । सूक्ष्मतरदर्शिनस्त्वाहुः इयमपि महती दुर्गतिर्यदर्थवादमुखप्रेक्षित्वमस्योत्तमाधिकारविधेर्विश्वजिति रात्रिसत्रे वा किमन्यत्क्रियतां न हि विधिस्वरूपपर्यालोचनातः कश्चिदधिकारी लभ्यते इति बलात्स्वर्गकामादिः कल्प्यते वा अर्थवादसमर्पितो वा ऽवलम्ब्यते । यत्र तु विधिस्वरूपमहिम्नैव तदुपलम्भः तत्र किं कल्पनया किमर्थवादवदनावलोकनदैन्येन वा । इह च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इतिवदानीनादधीतेतिवद्वा कृत्येन द्वितीयया वेप्सिततमनिर्देशात्तन्निष्ठत्वमेवावतिष्ठते । तत्र यथा ऽनन्यर्थतया ऽऽधारविधिरवगम्यमानो ऽग्नीनामनेकविधिपुरुषार्थोपयिककर्मकलापोपयोगात्तद्वलेनैव कृतार्थत्वमुपगत इति न फलान्तरमपेक्षते यथा वा स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यक्षरग्रहणार्थत्वादस्य विधेरक्षरग्रहणस्य च फलवत्कर्मावबोधद्वारेण परपुरुषार्थोपायत्वावधारणान्न तदतिरिक्तघृतमधुकुल्यादिफलान्तरापेक्षित्वं न चाध्ययनविध्यङ्गत्वं स्वमहिम्नैवेप्सिततमसंस्काराद्वारकाधिकारलाभात् । एवमिहाप्यपहतपाप्मत्वाद्यात्मस्वरूपपरिज्ञानमेव तस्य परपुरुषार्थतामवबोधयन्नास्य विधेरन्यप्रयोजनतामापादयति । कश्चित्किल संस्कारविधिः संस्क्रियमाणप्रयोजनापेक्षया परमुखप्रेक्षी भवति व्रीहीन्प्रोक्षतीतिवत् । कश्चित्तु संक्रियमाणप्रयोजनमलभमानस्तदीप्सिततमत्वानिर्वाहणात्संस्कारविधित्वमेव जहाति सक्तून् जुहोतीतिवत् । यथोक्तम् ।

भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यसंस्कारमिष्यते ।
सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्व चिद् इति ॥

संस्कार्यमनर्घमिव रत्नमपर्युषितमिवामृतमनस्तमिव चन्द्रबिम्बमपरिम्लानमिव शतपत्रमस्ति कस्तर्हि प्रकरणपाठापेक्षायामर्थवादमुखप्रेक्षणे फलकल्पनायां वा ऽभिलाषः । अत एव न कामश्रुतप्रयुक्तत्वमाधानस्य न वाचार्थकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्येति । तस्मात्स्वाध्यायाध्ययनाग्न्याधानविधिसमानयोगक्षेमत्वादात्मज्ञानविधेस्तत एवात्मज्ञानमपवर्गार्थमवगम्यते । तथाविधस्वरूप आत्मैव परोपाधिजनितधर्मरहितो ऽपवर्ग इत्युच्यते । यतः

तदिदमित्थमात्मज्ञानमेव निःश्रेयससाधनमनन्यलभ्यमिति तमेवोपदिदिक्षुरा-
चार्यो ऽक्षपादः । यत्तु विज्ञानघनात्मशब्दाद्वैतदर्शनं तन्मिथ्याज्ञानमेवेति
न निःश्रेयससाधनम् । ननु कथमद्वैतदर्शनं मिथ्या कथ्यते तत्प्रत्युत द्वैतदर्श-
नमविद्या मायापि मिथ्याज्ञानमिति युक्तम् । तथा हि प्रत्यक्षमेव तावन्निपुणं
निरूपयतु भवान् । तत्र हि यदन्यानपेक्षतया झगिति पदार्थस्वरूपमवभासते*
तत्पारमार्थिकमितरत्काल्पनिकमिति गम्यते । सद्रूपमेव च तत्राभिन्नमन्यनि-
रपेक्षमवभाति भेदस्त्वन्यापेक्षयेति नाक्षविज्ञानविषयतामुपयाति । तत्र यथा
मृद्रूपतातः प्रवृत्तं यावत्कुम्भावस्थेत्यस्मिन्नन्तराले आविर्भवतां च घटकपाल-
शकलशर्कराकणादीनां रूपमपरमार्थसदेव व्यवहारपदवीमवतरति परमार्थ-
सत्तु मृत्तिकैव । यथा ऽऽहुः मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एवं तदपि मृत्तिकारूपं
सत्तापेक्षया न परमार्थे सदिति सत्तैव सर्वत्र परमार्थो तदेव सल्लक्षणं
ब्रह्मेत्याहुः । आगमश्च एकमेवाद्वितीयमित्यादिरभेदमेव दर्शयति नेह नाना
ऽस्ति किञ्चन मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति च । वेदस्य
च सिद्धे ऽप्यर्थे प्रामाण्यमुपवर्णितमेव भवद्भिः । न च प्रत्यक्षविरुद्धत्वमभे-
दर्शिनो वक्तुं शक्यमागमस्य न ह्यन्यनिषेधे प्रत्यक्षं प्रभवति स्वरूपमात्र-
ग्रहणपरिसमाप्तव्यापारत्वात् । पररूपमन्तरेण च भेदस्य दुरुपपादत्वाद्भेदे
कुण्ठमेव प्रत्यक्षमिति कथमभेदग्राहिणमागमं विरुन्ध्यात्तदुक्तम् ।

आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेध्यं विपश्चितः ।
नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

नन्वेकमेव ब्रह्म न द्वितीयं किंचिदस्ति तर्हि तद् ब्रह्म नित्यशुद्धबु-
द्धस्वभावत्वान्मुक्तमेवास्ते केन तद्बद्धमिति किमर्थो ऽयं मुमुक्षूणां प्रयत्नः
कुतस्त्यो वा ऽयं विविधो जगदवभासकः । अविद्योच्छेदार्थो मुमुक्षुप्रयत्न इति
ब्रूमः । ततस्त्य एवायं विचित्रजगदवभासः । केयमविद्या नाम । ब्रह्मणो व्यति-
रिक्ता चेन्नाद्वैतमव्यतिरेके तु ब्रह्मैव सा ततो नान्यस्त्येवेति कथमुच्छेद्यते ।
नैवं वस्तुनीदृशि तार्किकचोद्यानि क्रमन्ते । अविद्या त्वियमवस्तुरूपा माया
मिथ्यावभासस्वभावा ऽभिधीयते । तत्त्वाग्रहणमविद्या अग्रहणं च नाम कथं
वस्तुधर्मे विकल्प्यते । ननु तत्त्वाग्रहणरूपापि कस्येयमविद्या न हि ब्रह्मणो
नित्यप्रबुद्धस्वभावत्वादविद्या भवति अन्यस्तु नास्त्येव तदाश्रयो न च

निरधिकरणमेव मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हति। उच्यते। जीवात्मनामविद्या न ब्रह्मणः। ननु के ते जीवात्मानस्ते ऽपि ब्रह्मणो ऽन्यानन्यतया चिन्त्या एव। आः क्षुद्रतार्किक सर्वेषामभिन्नो ऽसि ब्रह्मैव जीवात्मानो न ततो ऽन्ये न हि दहनपिण्डाद्विदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा न भवन्ति। तत्किं ब्रह्मण एवाविद्या न च ब्रह्मणो ऽविद्या। यथा चैकमेव घटाद्यावरणोपहितभेदतया भिन्नमिव विभाति नभः घटाकाशं घटाकाशमिति तदावरणवशादेव च रजोधूमादिकलुषितमपि भवति तदावरणविरतौ तु गलितकालुष्यमले तथैव परमे व्योम्नि लीयते। तथैव चात्मानो ऽप्यविद्यापरिकल्पितभेदास्तत्कृतमनेकप्रकारकालुष्यमनुभवन्ति तदुपरमे च परब्रह्मणि लीयन्ते इति च। नन्वेवमप्यविद्यापरिकल्पित एव ब्रह्मजीवात्मविभागः सा च जीवात्मनामविद्येत्युच्यते तदेतदितरेतराश्रयमापद्यते अविद्याकल्पनायां सत्यां जीवात्मानो जीवात्मसु च सत्स्वविद्येति। भवत्वितरेतराश्रयम् अविद्याप्रपञ्च एवायमशेषः। कस्येष दोषः यदि चानादित्वमस्य परिहारो बीजाङ्कुरवद्भविष्यति। भवद्भिरपि चायमनादिरेव संसारो ऽभ्युपगतः अविद्येव च संसार इत्युच्यते। नन्वनादेरविद्यायाः कथमुच्छेदः। किमनादेरुच्छेदो न भवति भूमे रूपस्य भवद्भिर्वा कथमनादिस्संसार उच्छेद्यते। ननूपाये सत्यनादिरप्युच्छेद्यते अद्वैतवादिनां तु कस्तदुच्छेदोपायः। अविद्येयेति ब्रूमः। श्रवणमननध्यानादिरप्यविद्यैव सा त्वभ्यस्यमाना सत्यविद्यान्तरमुत्पादयति स्वयमप्युत्सीदति यथा पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति विषं विषान्तरं शमयति स्वयं च शाम्यति यथा वा द्रव्यान्तररजःक्षिप्तं रजःकलुषिते ऽम्भसि तद्गात्मानं संहृत्य स्वच्छमम्बु करोति तदेवमियमविद्याविद्यान्तरमाच्छिन्दन्ती विद्योपायतां प्रतिपद्यते। ननु स्वरूपेणासत्येवेयमविद्या कथं सत्यकार्यं कुर्यात्। उच्यते।

> असत्याअपि सत्यार्थसम्पत्तिरुपपत्स्यते।
> मायासर्पादयो दृष्टाः सत्यभयहेतवः॥

रेखागकारादयश्चासत्याः सत्यार्थप्रतीत्युपाया दृश्यन्ते स्वरूपेण सत्यास्ते इति चेत्किं तेन क्रियते। गकारादित्वेन हि ते प्रतिपादकास्तच्चैषामसत्यमिति। ननु ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वाज्जीवानां च ततो ऽन्यत्वात्कथं

सेऽप्यविद्यावकाशं लभेत । परिहृतमेतद् घटाकाशदृष्टान्तोपवर्णनेनैव । अपि च यथा विशुद्धमपि वदनबिम्बमम्बुमणिकृपाणदर्पणाद्युपाधिवशेन श्यामदीर्घस्थूलादिरूपमपारमार्थिकमेव दर्शयति तथा ब्रह्मणस्तद्भावे ऽपि जीवेषु तदवकाश इति । ननु परमात्मनो नित्यत्वाज्जीवानामप्यन्योन्यमप्यनन्यत्वमित्येकस्मिन्बद्धे मुक्ते वा सर्वे बद्धाः मुक्ता वा स्युः । अयि कुतर्ककलुषितमते कथं बोध्यमानो ऽपि न बुध्यसे घटाकाशे ऽपि घटभङ्गात्परमाकाशप्रतिष्ठे जाते पटाकाशो ऽपि तथा भवति । एकस्यापि जीवात्मन उपाधिभेदात्सुखदुःखानुभवभेदो दृश्यते पादे मे वेदना शिरसि मे सुखं वेदनेति तीव्रतरतरणितापोपनतातनुक्लमस्य च यथैव शरीरावयवैः शिशिरहरिचन्दनपङ्कस्पर्शसुखमुपरचयति परिम्लानस्तथैव तद्दुःखोपरमानुभवो नेतरैः एवमेकस्मिन्नपि परमात्मनि कल्पनामात्रप्रतिष्ठेष्वपि जीवात्मसु बद्धमुक्तव्यवस्था सिध्यतीत्येकात्मवाद एवायमागमानुगुण उपयुक्तो नानन्त्यमात्मनाम् ।

ब्रह्मदर्शनमेवातो निःश्रेयसनिबन्धनम् ।
भेददर्शनमूढानां संसारविरतिः कुत इति ॥

अत्राभिधीयते । कपटनाटकरहस्यप्रक्रियाकूर्चोपरचने तदनुगुणदृष्टान्तपरम्परोपपादने च किमुच्यते परं कौशले भवताम् । प्रमाणपूतनिरूपणे तु तपस्विन एव भवन्तः । तथा हि भेदस्य प्रमाणबाधितत्वात्किमयमभेदाभ्युपगमो भवतामुत स्विदभेदस्यैव प्रमाणसिद्धत्वादिति । द्वयमपि नास्ति प्रत्यक्षादीनि हि सर्वाण्येव भेदप्रतिष्ठानि प्रमाणानि । यत्तावद्भेदस्य परापेक्षत्वान्मृत्पिण्डात्प्रभृति घटकर्परचूर्णपर्यन्तकार्यपरम्परापरिच्छेदो तदनुगतमृद्रूपताप्रत्यये च सति मृदस्तदभिन्नरूपत्वमवतार्यते नान्यथा । भिन्नत्वस्यावयते चाक्षुषं व्यावृत्तस्वलक्षणग्राहि नाभेदविषयमभेदस्य परापेक्षत्वादिति । अयमस्मादन्य इतीयं परापेक्षा प्रतीतिरिति चेदयमस्मिन्ननुस्यूत इतीयमपि परापेक्षैव । तदत्र भवांश्च भिक्षुश्च द्वावपि दुर्ग्रहोपहतौ भेदाभेदपक्षनिपुणमवजमिति परीक्षितमेतद्विस्तरतः सामान्यचिन्तायाम् । अङ्गुलिचतुष्टयं हि प्रतिभासमानमितरेतरविभक्तरूपमप्यनुगतरूपमपि प्रकाशते इत्युक्तम् ।

व्यावृत्तिरनुवृत्तिर्वा परापेक्षास्तु वस्तुषु ।
असंकीर्णस्वभावा हि भावा भान्त्यक्षबुद्धिषु ॥

यदप्युक्तम् आहुर्विधातृ प्रत्यक्षमिति तदप्यसाधु । विधातृ इति कोऽर्थः इदमपि वस्तु स्वरूपं गृह्णाति नान्यरूपं निषेधति । प्रत्यक्षमिति चेन्नैवम् अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसम्पत्तेः । पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति नेतरथा । तथा चाह तत्परिच्छिन्नं त्वन्यद्व्यवच्छिनत्तीति । मानवदभावमपि ग्रहीतुं प्रभवति प्रत्यक्षमिति च साधितमस्माभिरेवैतत् । तस्मादितरेतरविविक्तपदार्थस्वरूपग्राहित्वान्नाभेदविषयं प्रत्यक्षम् । शब्दानुमानयोस्तु संबन्धग्रहणाधीनस्वविषयव्यापारयोर्भेदमन्तरेण स्वरूपमेव नावकल्पते इति तावुभावपि भेदविषयावेव । विशेषविषयत्वाभावे ऽपि लिङ्गसामान्यस्य तदितरविलक्षणस्य परिच्छेदादि वाग्रूपस्य तु परस्परोपरक्तपदार्थपुञ्जस्वभावः इतरपदार्थविशेषितान्यतमपदार्थरूपो वा वाक्यार्थो विषय इति पूर्वमेव निरूपितमतः सर्वथा न भेदस्य प्रमाणबाधितत्वम् । नाप्यभेदग्राहि किञ्चन प्रमाणमस्ति यथोक्तेनैव न्यायेन । यस्त्वागमः पठितः एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि तस्यार्थवादत्वान्न यथाश्रुत एवार्थो ग्रहीतव्यः । ननु सिद्धे ऽप्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यमभ्युपगतमेव भवद्भिः । बाढमभ्युपगतं किं तु धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिरित्येवमादीनां प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थाभिधायिनामर्थवादानां मुख्यां वृत्तिमपहाय गौण्यापि वृत्त्या व्याख्यानमाश्रितम् । एवमिदमपि वचनमितरप्रमाणविरुद्धमर्थमभिदधदपरथा व्याख्यायते । ये तु प्रमाणान्तरविरुद्धार्थानुवादिनो न भवन्त्यर्थवादास्तेषामस्तु स्वरूपे प्रामाण्यं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादीनाम् । तस्मात्सुखदुःखाद्यवस्थाभेदे ऽपि नावस्थातुरात्मनो भेदो देहेन्द्रियादिनानात्वे वा न तस्य नानात्वमित्येवं यथा कथं चिदयमर्थवादो योजनीयः । अभेदोपदेशी [illegible] तत्परः शब्दो विधिरूप इह नास्त्येवमागमबलादपि नाद्वैतसिद्धिः । यत्पुनरविद्यादिभेदचोद्यमाशङ्क्याशङ्क्य परिहृतं तथाशङ्का साधीयसी समाधानं तु न पेशलं तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेयमविद्येति कोऽर्थः ।

अनादिना प्रबन्धेन प्रभुना ऽऽवरणक्षमा ।
यदोच्छेद्या ऽप्यविद्येयमसती कथ्यते कथम् ॥

अस्तित्वे क एनामुच्छिन्द्यादिति चेत्कातरसन्त्रासो ऽयं सतामेव हि घटादीनामुच्छेदो दृश्यते नासतां शशविषाणादीनाम्। तदियमुच्छेद्य-त्वादविद्या नित्या मा भूत्सती तु भवत्येव।

नित्यं न शक्यमुच्छेत्तुं सदनित्यं तु शक्यते।
असत्त्वमन्यदन्या च पदार्थानामनित्यता॥

न च तत्त्वाग्रहणमात्रमविद्या संशयविपर्ययावप्यविद्यैव तौ च भाव-स्वभावत्वात्कथमसन्तौ भवेताम्। ग्रहणप्रागभावो ऽपि नासन्निति शक्यते वक्तुमभावस्याप्यस्तित्वसमर्थनादिति सर्वथा नासत्यविद्या।

असत्त्वे च निषिद्धे ऽस्याः सत्त्वमेव बलाद्भवेत्।
सदसद्व्यतिरिक्तो हि राशिरत्यन्तदुर्लभः॥

सत्त्वे च द्वितीयाया अविद्याया भावान्नाद्वैतम्। यत्तु ब्रह्मणः सततप्र-बुद्धत्वादविद्यासेवता नेति जीवानामविद्यास्पदत्वमभिहितमविद्योपरमे ब्रह्मणि परमे तएव घटाकाशवल्लीयन्ते इति तदपि न चतुरस्रमाकाशाव-च्छेदहेतोर्घटमानत्वादविद्यायास्त्वसत्त्वात्कुतः परमात्मनो ऽवच्छेद इति विषमो दृष्टान्तः। अवच्छेदकत्वाभावाच्च जीवविभागकल्पनापि निरवकाशैव। यच्चेतरेतराश्रयत्वं परिहर्तुमनादित्वमावेदितमविद्यायास्तत्र बीजाङ्कुरवद्द्र-व्यान्तरोपगतसंघातवच्च तस्याः सत्यत्वमेव स्यादनादिप्रबन्धप्रवृत्तत्वे चास्याः प्रतिकूलहेत्वन्तरोपनिपातकृतमपाकरणमुचितम्। एकात्म्यवादिनां तु तदति-दुर्घटमित्यनिर्मोक्ष एव स्याद्यथाह भट्टः*।

स्वाभाविकीमविद्यां च नोच्छेत्तुं कश्चिदर्हति।
विलक्षणोपपाते हि नश्येत्स्वाभाविकं क्वचित्॥
न त्वेकात्म्याभ्युपायीनां हेतुरस्ति विलक्षणः इति।

यत्पुनरविद्यैव विद्योपाय इत्यत्र दृष्टान्तपरम्परोद्घाटनं कृतं तदपि क्लेशाय नार्थसिद्धये। सर्वत्रोपायस्य स्वरूपेण सत्त्वादसतः खपु-ष्पादेरुपायत्वाभावात्। रेखागकारादीनां तु यथोक्तरूपतया सत्त्वं यद्यपि नास्ति तथापि स्वरूपतो विद्यत एव। ननु गकारो ऽयमिति गृह्यमाणः स रेखासन्निवेशो ऽर्थप्रत्यायको भवति न चासौ तेन रूपेणास्ति। मैवं स्वरूपे-

* श्लोकवार्तिके सम्बन्धाक्षेपपरिहारे। श्लो० ८४।

यासतो ऽर्थस्य रूपान्तरेणापि गृह्यमाणस्य कूटकार्षापणादेरिव व्यवहारहेतुता दृश्यते च युक्ता च । यत्तु स्वरूपत एव नास्ति तस्य स्वात्मना परमात्मना वा व्यवहाराङ्गता समस्ति । रेखासन्निवेशश्च स्वरूपेण सन्निति यथार्थत्वेना-सन्नपि तत्कार्येण पर्यनुयान्न त्वयमविद्यायां न्यायः स्वरूपासत्त्वात्तस्याः । सर्पादौ तु सर्पादिस्वरूपवत्तज्ज्ञानस्यापि तत्कार्यत्वमवगतमत एव शङ्का-विषस्यापि स्वशास्त्रेषु चिकित्सामुपदिशन्ति । एवं नवगुहाकुहरादेव निःसृतः केसरी सत्योऽयमिति यथाभिधत्ते तद्वदसत्ये ऽप्युक्ते यद्भीरूणां भयपलायनादि शूराणां च सोत्साहमायुधोद्यमनादि सत्यं कार्यमुपलभ्यते तत्र सिंहज्ञानस्य तत्कार्यत्वात्तस्य च स्वरूपसत्त्वान्नासत एवोपायत्वम् । एते न प्रतिबिम्बदृ-ष्टान्तो ऽपि प्रत्याख्यातः । खड्गादेर्मुखादिकालुष्यकल्पनाकारणस्य तत्र सद्भावादिह तदसद्भावादिति । यदपि बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्धये पादवेदनाद्यु-दाहृतं तदप्येवमणाकृतमवच्छेदकस्य पादादेस्तत्र तात्त्विकत्वाद् इह तु भेदकल्पनाबीजमद्वैतवादिनो दुर्घटमिति बहुशः प्रदर्शितम् । तदेवमत्र वस्तु-संक्षेपः । अविद्यायामसत्यां सर्वे यथायं यथोदाहृतो व्यवहारप्रकारस्तत्कृत इति नावतिष्ठते सत्यां तु तस्यां नाद्वैतमिति । अत एवाह सूत्रकारः* संख्यै-कान्तासिद्धिः प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामिति । यदि तावदद्वैतसिद्धौ प्रमाणमस्ति तर्हि तदेव द्वितीयमिति नाद्वैतम् अथ नास्ति प्रमाणं तथापि सुतरामद्वै-तमप्रमाणिकायाः सिद्धेरभावादिति ।

मन्त्रार्थवादोत्थविकल्पमूलमद्वैतवादं परिहृत्य तस्मात् ।
उपेयतामेव पदार्थभेदः प्रत्यक्षलिङ्गागमगम्यमानः ॥

एतेन शब्दाद्वैतवादो ऽपि प्रत्युक्तः ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः †इति ॥

उच्यते । तत्रानादिनिधनपदनिवेदिता पूर्वापरान्तरहिता वस्तुसत्ता नित्यत्वं ब्रह्मपदप्रतिपादितं च व्यापित्वमित्युभयमपि शब्दस्य प्रागेव निर-स्तम् । निरवयवश्च स्फोटात्मा शब्दः प्रतिक्षिप्त एव । यत्तु नित्यं वा किञ्चिद्वि-वर्तते तच्छब्दतत्त्वमित्यत्र का युक्तिः । आह शब्दोपग्राहकतया च शब्दतत्त्वम् ।

---

* गौतमसूत्रम् । अ० ४ आ० १ सू० ४१ । † वाक्यपदीयम् । का० १ श्लो० १ ।

तथा हि सर्वप्रत्यय उपजायमानो नानुल्लिखितशब्दक उपजायते तदुल्लेख-
विरहिणोऽनासादितप्रकाशस्वभावस्य प्रत्ययस्यानुत्पन्ननिर्विशेषत्वात्। इदमी-
दृशमित्यादिपरामर्शमुषितवपुषि वेदने वेदनात्मकतैव न भवेत्। येऽपि
वृद्धव्यवहारोपयोगिषेधुर्यानवाप्तशब्दार्थसंबन्धविशेषव्युत्पत्तयो बालदारकप्रा-
याः प्रमातारस्तेऽपि नूनं यतत्सत्किमित्यादि शब्दजातमनुल्लिखन्तो न प्रतिय-
न्ति किमपि प्रमेयमतः शब्दोन्मेषप्रभावप्राप्तप्रकाशस्वभावत्वात्सर्वप्रत्ययानाम्।

*न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते इति॥

एवमनभ्युपगमे तु संविदः प्रकाशशून्यतया ऽनधिगतविषयः सर्व एवान्धमूकप्रायो लोकः स्यात्। आह च†।

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनीति॥

अतः क्रमेण तावदेवं बोध्यसे शब्दाख्यविशेषणानुवेधविशेषानुभ-
वात्सर्वं निर्विकल्पकमिन्द्रियजमविकल्पकं वा ज्ञानं शब्दविशिष्टमर्थमवद्यो-
तयति गौः शुक्लो गच्छतीति जातिगुणक्रियावच्छिन्नविषयावभासिनि प्रत्यये
शब्दविशिष्ट एवार्थः प्रस्फुरतीति बुद्ध्यस्व। एवं चेद्बोद्धुमवगतोऽसि शब्दा-
ख्यविशेषणानुरक्तस्य तस्य विशेष्यस्य स्वरूपं पुनः शब्देनैव दर्शयसि शब्दा-
परित्यागलब्धप्रकाशस्वरूपमेव वा ऽनुभूत्यानुभवसीति सोऽपि विशेष्यः
शब्दरूप एवेति जानीहि तदेवं शब्द एवार्थोपारूढः प्रतिभातीति व्यवतिष्ठते।
इत्थमियन्तमध्वानं चेत्प्राप्तोऽसि तदधुना यदुपारूढः शब्दः प्रकाशते
तस्य पृथक् प्रदर्शयितुमनुभवितुं वाशक्यत्वाच्छब्द एव तथा प्रतिभातीति
शब्दविवर्त एवायमर्थो नान्यः कश्चिदिति प्रतिपत्तुमर्हसि। यथा वायमिन्द्रि-
यजेषु प्रतिभासेषु प्रक्रमस्तथा शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु शब्दविशिष्टो वार्थः प्रति-
भाति शब्दो वार्थारूढः स्फुट एवार्थरूपेण विवर्ततइति गृह्यताम्। अतश्च
शब्दब्रह्मेदमेकमविद्योपाधिदर्शितविचित्रभेदमविद्योपरमे यथावस्थितरूपं
प्रकाशतइति युक्तम्। तदभिधीयते। न खलु प्रकारद्वयमपीदमुपपद्यते पदप-
दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिविरहिणामनवाप्तशब्दयोजनाविरूप्यमाणरूप्यमाणप्रतिपत्तृ-

* वाक्यपदीयम्। का॰ १ श्लो॰ १२४ † वाक्यपदीयम्। का॰ १ श्लो॰ १२५।

वस्तुग्रहणप्रवणेन्द्रियजप्रत्ययदर्शनात् । वृद्धव्यवहारपरिचयाधिगतशब्दार्थसंबन्धसंस्थाधियामपि शब्दस्मरणसंस्कारप्रबोधहेतुभूतप्रथमोद्भूतविशुद्धवस्त्ववभासस्यापरिहार्यत्वात् । यत्र हि वस्तुनि निर्दिश्यमानः शब्दः शब्दविद्व्यवहारेषु यो ऽवधृतस्तद्दर्शने तत्संस्कारप्रबोधात्स्मृतिपथमेति नान्यथेति । सामान्यशब्देष्वपि यतत्स्वत्किमित्यादिषु विशेषशब्देष्विव सैव वार्ता तेषामपि व्युत्पत्त्युपयोगविरहे विविधवनविहारिविहङ्गकूजितादिवार्थप्रतीतिहेतुत्वानुपपत्तेः । सविकल्पकदशायामपि न वाचकविशिष्टं वाच्यं मेचकगुणखचितमिव कुवलयमवलोकयति इति विस्तरतः प्रत्यक्षलक्षणे परीक्षितमेतत् । आह च* ।

न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते ।

प्राक् शब्दाद्यादृशी बुद्धिः शब्दादपि हि तादृशीति ॥

संवित्स्वमात्रमधिकमधुना ध्वनिसन्निधाने बुद्धिमधिरोहति न तद्विशिष्टो ऽर्थः । तस्य हि श्रोत्रेण नेत्रेणोभाभ्यां न केवलेन मनसा वा ग्रहणमुपपद्यते ऽतिप्रसङ्गात् । शब्दो ह्यनेकधर्मके धर्मिण्येकतरधर्मावधारणाभ्युपायो भवति न स्वात्मानमारोपयति न हि दीपेन्द्रियप्रभृतयः प्रतीत्युपायास्तदुपेये रूपादावात्मानमारोपयन्त्यत एव तदुपायत्वभ्रमकृतस्तदभेदवादो ऽपि न युक्तः ।

न ह्युपायादभिन्नत्वं तदुपेयस्य युज्यते ।

रूपस्य न ह्यभिन्नत्वं दीपाद्वा चक्षुषो ऽपि वा ॥

अपि च । यदि शब्दादभिन्नो ऽर्थः प्रतिभात्येव को ऽध्यासार्थः अध्यासभ्रमस्तु वैयाकरणानामेकाकारनिर्देशदोषनिर्मितो यथा गौरित्येव हि निर्देशो वाच्यतद्बुद्धिवाचिनाम् । कस्त्वया दृष्टो ऽर्थ इति पृष्टो गौरिति कीदृशं ते ज्ञानमुत्पन्नं गौरिति कीदृशं शब्दं प्रयुक्तवानसि गौरिति तत्र यथा भ्रान्तिः । वस्तुतस्तु विविक्ता एवैते शब्दज्ञानार्थाः । तदुक्तम्† ।

यदि शब्दादिरूपा मतिरूपा ऽभिधायके ।

निराकारोभयज्ञाने संवित्तिः परमार्थत इति ॥

एवमिन्द्रियजेष्विव शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु न शब्दः स्वरूपमध्यस्यतीति युक्तम् । यदि च शब्दः स्वरूपेणार्थं प्रतिपादयति तदा ऽग्निशब्दस्येक्षणाद्दीपनविभीतकरणादिषु तुल्या प्रतीतिः स्यान्न वाच्यशब्दा भिन्ना इति वक्तव्यं

* श्लोकवार्तिके शब्दसूत्रे । श्लो० १७८ । † श्लोकवार्तिके प्रत्यक्षसूत्रे । श्लो० १८५ ।

रूपप्रत्यभिज्ञाऽनपायात्तद्भ्रान्तौ वार्थबुद्ध्यां संशयदर्शनात् । भवतिशब्दयोश्च सुप्तिङन्तयोस्तुल्यरूपत्वादध्यासपक्षे तुल्यार्थप्रतीतिहेतुत्वं प्राप्नोति । तथा च सिद्धसाध्यबुद्धिः संवेद्यमाना ऽपि निह्नूयेत । एवमगादित्यत्र इत्यजापय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । शब्दस्य सिद्धरूपत्वात्तदध्यासेनार्थबुद्धाविष्यमाणायां यजेत दद्याज्जुहुयादित्यादौ न क्व चित्साध्यबुद्धिर्भवेत्सिद्धाध्यासेन साध्यबुद्धेरननुरूपत्वात् । जातिगुणक्रियाशब्दाश्च गौः शुक्लो गच्छतीत्यादयः केन कारणेन नियतमध्यासमनुरुन्धत इति नावगच्छामः । शब्दस्यार्थानपेक्षनिसर्गशुद्धवैश्वरूप्यकल्पनाबीजाभावात् । प्रतिनियतशब्दवृत्तेश्च कस्य चिल्लक्षणो ऽनुपलक्षणात् । वृक्षपक्षशब्दयोश्च घटपटशब्दयोरिव स्वरूपभेदाविशेषादर्थानपेक्षित्वाच्च विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्ये शब्दाध्यासवादिनो न भवेताम् । न ह्येकत्र वस्तुनि वाच्ये क्व चिदनयोः शब्दयोर्वृत्तिः । एतेन नीलोत्पलमपि प्रत्याख्यातम् । तत्रैतत्स्यात् । न नीलगुणविशेषितमुत्पलं नाम किंचिदस्ति विशेष्यमपि तु तन्निरस्तावयवार्थमश्वकर्णादिवदर्थान्तरमेवेदं व्युत्पत्तिप्रकारमात्रं तु विशेषणविशेष्यभाववर्णनमिति तदेतदसमीचीनम् । अनुभूयमानावयवार्थप्रतीतिनिह्नवनिमित्तानुपलम्भात् । अश्वकर्णादौ हि युक्तमर्थान्तरत्वं तत्र हि नाश्वार्थो न कर्णार्थः । निरवयववाक्यार्थवादश्च प्रागेव विस्तरेण निरस्त इत्यलं पुनरुक्तालापेन । अथ शब्दाद्वयाध्यासनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यं वृक्षः वृक्ष इत्युच्यते तदपि न चारु । वृक्षस्तरुरिति पर्याययोरपि तत्संभवे सति सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । अपि च पर्यायेषु हस्तः करः पाणिरित्यादिषु शब्दरूपभेदाध्यासपक्षे ऽर्थबुद्धिभेदः प्राप्नोति न चासावस्तीति नाध्यासः । किं च संबन्धग्रहणनिरपेक्षो ऽपि शब्दः स्वसामर्थ्यमनुरुध्यमानः स्वाध्यासेन बुद्धिं विदध्यात् तदपेक्षायां कस्य केन संबन्ध इति न बुध्यामहे । शब्दादर्थस्य पृथग्व्यवस्थितात्मनस्तन्मते दुर्लभत्वात् । शब्दव्यतिरिक्तार्थोपगमे वा किमनेन शब्दाध्याससमर्थनाडम्बरेण विरम्यतामतो मृगतृष्णानुसरणरणरणकात् । अपि चाध्यासः क्व चित्सादृश्याद्भवति शुक्ताविव रजतस्य क्व चिदनुरागाद्भवति लाक्षाया इव स्फटिके शब्दार्थयोर्मूर्तामूर्तत्वादतिदूरभिन्नस्वरूपयोः सादृश्यं तावदनुपपन्नम् । अनुरागो ऽपि तत एव दुर्घटः पृथग्देशत्वाद्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च । प्रतिबिम्बवर्णनमपि न सुन्द-

रम् । दूरदेशत्वेन शब्दार्थयोः प्राप्तेरभावादप्राप्तयोश्च प्रतिबिम्बोदये द्वारकोद्यानतिवासिना सुदेवसुन्दरीवदनतामरसानि सागरतरङ्गपवनपरिचयचलदलकलतिकालाञ्छितानि स्वच्छेषु ज्योत्स्नावदातद्युतिषु तुषारगिरिगह्वरगततुहिनशिलाकर्पूरदर्पणेषु प्रतिबिम्बितानि दृश्येरन् । अथ सर्वगतत्वेन शब्दानामर्थदेशे प्राप्तिरभिधीयते तर्हि सकलशब्दसार्थसाधारण्यादत्यन्तमव्यासक्तांकर्ममनवधार्यमाणविशेषनियमकारणमापद्यतेत्यलमतिप्रसङ्गेन । सर्वथा न संगतः शब्दाध्यासवादः विवर्तवादोऽपि न समञ्जसः । तथा हि विवर्ते क्षीरमिव दधिरूपेण परिणामित्वेन विकारितया वा क्षीरादेरिवानित्यत्वप्रसङ्गात् । तथाभावेऽपि च नाद्वैतसिद्धिर्दध्न इव क्षीरविकारस्य शब्दविकारस्यार्थस्य ततोऽन्यत्वात् । अन्यत्वाच्च बाधकारणकालुष्याद्युपप्लवविरहितनिश्चलप्रतीतिसमर्पितभेदत्वात् । अथार्थप्रतिभासमसत्यमपीन्द्रजालवद्दर्शयति शब्द इत्ययं विवर्तार्थः सोऽपि न युक्तः । बाह्यस्य वस्तुनः पदाभिधेयस्य जातिद्रव्यादेर्बाध्यत्वाभावस्यापि भावनादेः पूर्वप्रसाधितत्वात् । अवयव्यादेश्चादूरस्यापि समर्थनायामिह किमपि कारणत्वात् । न चेन्द्रजालमायादिवदयथार्थतायामिह किमपि कारणमुत्पश्यामः । अथार्थरूपेण शब्दः शुक्तिरिव रजताकारतया ऽवभासत इतीयं विवर्तवादोयुक्तिः इयमपि न साधीयसी । शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशत इति शक्यं वक्तुं शुक्तेराकारसारूप्येण तथाऽवभाससंभवात् । इह तु शब्दार्थयोरत्यन्तविसदृशवपुषोराकारसमारोपकारणानवधारणात्कथमितररूपेणेतरस्यावभासः । शुक्तिकारजतादिप्रतीतिषु च बाधकवशात्तयात्वमवगतमिह तु धर्मं सदसत्त्वामसत्त्वां वा ऽर्थबुद्धिमादधाति शब्द इत्ययं विवर्तार्थः । एषोऽपि समस्त्येव प्रतिक्षिप्तः शब्दानुवेधविरहिणीनां प्राचुर्येण प्रतिपत्तीनां प्रदर्शितत्वात् । न चान्यः कश्चिद्विपश्चिच्चेतसि विपरिवर्तते विवर्तप्रकार इत्यवाचकमुच्यते विवर्तते ऽर्थभावेनेति । अथ शब्दब्रह्मैव सृजति जगन्तीत्ययं विवर्तप्रकार उच्यते सोऽपि न सम्यगचेतनत्वेन शब्दस्येश्वरस्येव स्रष्टृत्वानुपपत्तेः । न च परमाणुवदस्य कारणत्वमवयवसमवायित्वेन पृथिव्यादेः कार्यस्य ग्रहणात् । अथ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यागमवचनमनुसरता विभुत्वमिव चेतनत्वमपि शब्दब्रह्मणो वर्ण्यते तर्हीश्वरस्येव शब्दब्रह्मेति नाम कृतं स्यात् । यदप्युच्यते

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥

तदपि ब्रह्मसुभिक्षमत्यन्तमलौकिकमेकतरस्य ब्रह्मणः काल्पनिकत्वादकाल्पनिकत्वे वा कथमद्वैतवादः । तस्मात्कृतमनेन शब्दब्रह्मणा स्वस्ति परस्मै ब्रह्मणे भूयात् । अविद्यामायाविनिर्मितविविधप्रथनकल्पश्च सत्ताद्वैतदूषणावसरएव निवारित इति शब्दाद्वैतमपि तद्वदसमञ्जसमसिद्धम् । एतेन परमात्मोपादानत्वमपि प्रत्युक्तम् । परमात्मनो निसर्गनिर्मलस्यैवंप्रायकलुषविकारकारणत्वानुपपत्तेः । असत्यमेव विकारजातमविद्यातः परमात्मनि विभातीत्येतदपि दूषितमतः सर्वथा नाद्वैतपक्षः कश्चिदनवद्यः । अथ सर्वप्राणिनामेक एवात्मा नाना नात्मान इतीदृशमद्वैतमुच्यते तदप्यप्रमाणकमेकस्मिन् सुखिनि न सर्वे सुखिनः एकस्मिन्दुःखिते न सर्वे दुःखिता इति व्यवस्थादर्शनात् । आत्मपरव्यवहारस्य च सर्वजनप्रतीतिसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । अन्यदृष्टे च सुखसाधने वस्तुनि स्मरणानुसंधानपूर्वकेच्छाद्वेषादिकार्यजातस्यान्यत्रानुपलम्भात् । एकस्मिंश्च वीतरागे मोक्षमासादितवति संसारिणामन्येषामानन्त्यदर्शनात् । अहंप्रत्ययस्य प्रत्यगात्मवृत्तेः परत्रासम्भवात् । जगद्वैचित्र्यस्य च पुरुषभेदनियतधर्माधर्मनिबन्धनस्यान्यथाऽनुपपत्तेः । आत्मभेदस्य विस्पष्टसिद्धत्वात् । तप्तलोहस्फुलिङ्गकघटाकाशपादवेदनादिदृष्टान्तकदम्बस्य च निषेधः कृत एवेति एकात्मवादोऽपि न युक्तिमानित्यलं विस्तरेण ।

शब्दस्यायं विवर्तः कथमखिलमिति प्रस्फुरद्विवित्त-
स्याकारोऽर्थप्रपञ्चः कथमिव विकृतिर्ब्रह्मणो वेदृशी स्यात् ।
तस्मान्नानात्मतत्त्वे परिचितसदसत्कर्मपाकानुसार-
प्रादुर्भूतेश्वरेच्छावशविचलदणुप्रोद्भवो भूतसर्गः ॥

एवं स्थितेषु सर्वेषु तूष्णीमद्वैतवादिषु ।
विज्ञानाद्वैतवादी तु पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥

सत्यमनुपपन्नमनपायमेकमपरिमितमद्वयं ब्रह्म न युक्तिमदिति युक्त एव तदनभ्युपगमः । विज्ञानमेव तु क्षणिकमुपजनापायधर्मकमनादिवासनाप्रबन्धप्रवृत्तमिदं तथा तथाऽवभातीति न ततोऽद्वितीयमर्थरूपं नाम किंचि-

दस्तीति पश्यामः । ननु प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन परस्परविसदृशपदार्थरूपसंवेद-
नस्य दर्शितत्वात्कथं विज्ञानस्यायमवभासः । अर्थाभावे तत्स्वरूपानुपपत्तेः ।
ग्राह्यग्रहणं हि विज्ञानं नाम भवति नाग्रहणमिति । उच्यते इदं तावत्प-
रीक्ष्यतां यदेतत्प्रत्यक्षविज्ञानं नीलमिदं पीतमिदमुत्पद्यते तत्र किमेक
आकारः प्रकाशते उत द्वितीयमिति । यदि द्वितीयमवभाति अयमर्थो नील-
मिदं तज्ज्ञानमिति तत्किमत्र विचार्यते जितं भवद्भिर्जितस्य यदापद्यते
तदस्मासु विधीयताम् । अथैक एवमाकारः प्रथते तर्ह्यस्ति विचारावसरः ।
कस्यायमाकारः किमर्थस्य किं ज्ञानस्येति स चेदं विचार्यमाण आकारो यद्यर्थ-
स्येति स्थास्यति तद्भवन्तो जेष्यन्ति ज्ञानाकारपक्षे तु वयं जेष्याम इति । किं
तावदत्र युक्तम् । ज्ञानस्यायमाकार इति । कुतः कल्पना भवति ह्यल्पीयसीति ।
अर्थाकारपक्षे ह्यर्थस्य जडात्मनः प्रकाशायोगात्तस्य ग्राह्यत्वमन्यथा न
स्यादिति ग्राहकान्तरपरिकल्पनावश्यंभाविनीति कल्पनाद्वैगुण्यम् । अथार्थ एव
ग्राह्यात्मा यः स एव ग्राहक इति कथ्यते स तर्हि प्रकाश एवेति संज्ञाया-
मेव विवादः स्यात् । ग्राह्यान्तरकृतो विशेष इति चेदहो विशेषज्ञो देवानां-
प्रियः । ग्राहकाद्विच्छिन्नता हि ग्राह्यस्य बाह्यता न शरीरापेक्षिणी बाह्यता
भवति । यदा च ग्राह्यादर्थादव्यतिरिक्त एव ग्राहक इष्यते तदा ऽस्य सतो
विच्छिन्नतेत्यबाह्यत्वाज्ज्ञानमेव तदिति कथं न नास्ति विवादः । उभय-
सिद्धत्वाज्ज्ञानस्य तस्यायमाकारो भवितुमर्हति ज्ञाने हि न के चन विप्र-
वदन्ते अतस्तस्यैवायमाकार इति युक्तमनेककल्पनातो ह्येकार्थकल्पना ज्याय-
सीति । अतश्च ज्ञानस्यायमाकारः । ज्ञानं हि प्रकाशकमप्रकाशस्यार्थस्य भव-
द्भिरभ्युपगम्यते ततश्चार्थात्प्रथमतरस्य ग्रहणेन भवितव्यमगृहीतस्य दीपादेः
प्रकाशस्य प्रकाशकत्वादर्शनात् । उत्पन्नेष्वपि च घटादिष्वर्थेषु प्रकाशवैकल्याद्वा
प्रतिबन्धविशेषाद्वा भवत्यग्रहणं ज्ञानस्य । उत्पन्नस्य सतो न कश्चिद्ग्रहणे
प्रतिबन्धको न च प्रकाशान्तरापेक्षणं स्वत एव दीपवत्प्रकाशस्वभावात् । अतो
यदैव तस्योत्पादस्तदैव ग्रहणमवश्यं भवेत् । न चेत्कालान्तरेऽपि न स्यात्
किं हि तस्य कालान्तरे भविष्यति किं वा तदा नाभूद्येन तत्कालान्तरे
गृहीष्यते तदा च न गृह्यते इति । ज्ञानान्तरेण कालान्तरे तद्गृहीष्यते इति
चेत्तदपि केन गृहीष्यते । अन्येनेति चेत्तदप्यन्येनेति को ऽवधिः । यम इति

चेत्क्रामं श्रान्तो विरंस्यति भवानर्थं तु न गृहीतवानेव । प्रकाशग्रहणे तत्प्रकाश्यपरिच्छेदायोगादित्येवं न कदाचिदर्थग्रहणं स्यात् । तस्मादर्थग्रहणवादिना ऽपि पूर्वं ज्ञानग्रहणमवश्याऽऽश्रयणीयम् । यथोक्तम् अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति । अतश्चैतदेवं ज्ञानपृष्ठेन चोत्तरकालमवमर्शदर्शनात् । ज्ञातो मया ऽयमर्थ इति हि प्रत्यवमृशन्तः प्रमातारः प्रथमं ज्ञानग्रहणमनुमोदन्ते । न ह्यगृहीतविशेषणा विशेष्यबुद्धिर्भवति । तस्मादपि पूर्वं ज्ञानग्रहणमिति सिद्धम् । ज्ञानं च ग्राह्यमाणमाकाररहितं ग्रहीतुमशक्यमिति बलात्साकारमेव तद्ग्रहीतव्यम् । साकारे च ज्ञाने गृहीते सति द्वितीयकारणाभावात्कुतो ज्ञानातिरिक्तो ग्राह्यो ऽर्थः । अतश्च साकारं ज्ञानमाकारवत्तामन्तरेणास्य प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेः । कल्पयित्वा ऽपि ग्राह्यमर्थमवश्यमाकारवत्ता विज्ञानस्य विषयनियमसिद्धये वक्तव्या नीलज्ञानं हीदमनेकसन्निधाने समुपजायमानं कथमखिलतदितरपदार्थपरिहारेण केवलनीलानुलग्नतामवलम्बेत बोधस्वभावतायाः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । प्रवृत्तिरपि प्रेक्षापूर्वकारिणां कथं तदेकविषयैव स्यात् । न च नीलजनितत्वेनार्थत एव तदधिगतिनियम इति कथयितुमुचितमालोकलोचनादिकारकान्तरजनितत्वस्यापि भावे तद्विषयत्वप्रसङ्गात् । अतो नीलाकारतैव नीलविषयत्वव्यवस्थाहेतुर्न निमित्तान्तरम् । आह च ।

तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।
भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥

तत्र ग्राह्याकारग्रहणमेवातिशयमाश्रित्य तमवबोधसमर्पणे सति साधकतमं ज्ञानमेव प्रमाणं भविष्यत्यपरथा कारकातिशयदर्शनाभावे तत्साधकतमत्वस्य दुरुपपादत्वात् । साकारज्ञानसाक्षी च लौकिको ऽपि दृश्यते व्यवहारः । एवं च वक्तारो भवन्ति लौकिकाः नीलो ऽर्थो ऽयं यतो ऽत्र तदाकारं ज्ञानमुत्पन्नमिति तेन प्रतिकर्मनियमान्यथाऽनुपपत्तेरवश्यं साकारमेव ज्ञानम् ।

इत्थं सत्यपि बाह्यार्थे ज्ञानस्याकारकल्पना ।
भवेदेवेति तत्रैव संतोष्य स्थीयतां वरम् ॥

ये तु ज्ञानस्य स्वतः स्वच्छस्वभावत्वेन नीलपीताद्यवभासः परोपाधिरेव भवितुमर्हति स्फटिकस्येव लाक्षादिना ऽरुणिमाद्यनुवेधः । अतः

पृथगननुभूयमानो ऽपि बाह्यो ऽर्थः साकारज्ञानावभासाऽन्यथाऽनुपपत्त्या ऽनुमीयते । यथोक्तं बाह्यसिद्धिः स्याद् व्यतिरेकत इति । तदिदमनुपपन्नम् । अन्वयानुपलब्धेः ।

अर्थो ज्ञानं हि साकारं निराकारं तदत्यये ।
नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् ॥

लाक्षास्फटिकादौ तु तथा युक्तं तदनुरक्तस्फटिकावलोकनाद् इह पुनः ।

अर्थेन रज्यमानं हि निराकारं निसर्गतः ।
ज्ञानं न खलु पश्यामो लाक्षया स्फटिकं यथा ॥

आकारद्वयप्रतीतिर्हि नास्तीत्युक्तमभ्युपगमे वा दुरुत्तरमनवस्थादूषणम् । अर्थाकारश्च प्रत्यक्षस्तत्कृतश्च ज्ञानाकारः प्रत्यक्ष इत्युच्यमाने ऽर्थाकारस्तावत्साकारेण ज्ञानेन गृहीतः स इदानीं ज्ञानाकारो ऽपि ग्राह्यत्वात्साकारज्ञानान्तरग्राह्य एव स्यादित्यनिष्ठम् । अथ स्वप्रकाशं तत्साकारं ज्ञानमिष्यते तेन ज्ञानान्तरापेक्षयाऽनवस्थेति तर्हि स्वप्रकाशसाकारज्ञानव्यतिरिक्तार्थाकारानवभासात्तदेवास्तु कुतो द्वितीय इदानीमर्थाकारः । न चान्यथाऽनुपपत्त्यापि तत्कल्पना युक्तिमती । न हि रागवासनमिदमर्थेनाकारवत्ता भवितव्यमिति । ज्ञानमेव नीलाद्याकारं यदि भवेत्को दोषः स्यादिति । नीलाद्याकारयोगादर्थस्य इति चेत्संज्ञायां विवाद इत्युक्तम् । द्वितीयस्याभावात्तु स्वच्छत्वाज्ज्ञानस्य कालुष्यमन्यकृतमिति चेदविद्यावासनाकृतं तद्भविष्यति । अतःस्वच्छमपि ज्ञानमनाद्यविद्यावासनाविभवेन ततदनेकाकारकालुष्यकलुषितवपुरिव प्रकाशते । ज्ञानवासनाभेदसंतानयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नास्य पर्यनुयोगस्यावसरः कुतो वासना प्रवृत्ता इति । तस्मादनादिवासनावैचित्र्यरचितज्ञानवैचित्र्योपपत्तेः कृतमनुमेयेनापि बाह्येनार्थेनेति ज्ञानस्यायमेवाकार इति सिद्धम् । अतश्च ज्ञानमर्थरहितमपि गन्धर्वनगरमायादिषु विस्पष्टमुपलभ्यते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि ज्ञानाकारत्वमवगच्छामः । यदि च ज्ञानादर्थः पृथगवस्थितात्मा भवेज्ज्ञानान्तरेणाप्यसावुपलभ्येत न चैवमस्ति । तस्मादभेद एव ज्ञानार्थयोः । तथा ऽऽह सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति । न च ज्ञानार्थसंसर्गधर्म आकारो भवितुमर्हति यदि हि पृथगर्थमनाकारं पृथक्च ज्ञानमनाकारमुपलभ्य संसृष्टयोर्ज्ञानार्थयोराकारवत्तामुपल-

भेमहि तत क्रममाकारं संसर्गधर्मं प्रतिपद्येमहि। न त्वयमस्ति क्रमः अर्थरहितत्वे ऽपि च स्मरणस्वप्नादिज्ञानानामाकारवत्त्वमस्तीत्युक्तम् । अतः कथं संसर्गधर्म आकारः । अपि च नक्षत्रं तारका तिष्य इति कथमेकस्मिन्नर्थे परस्परविरुद्धलिङ्गसमावेशः । परिव्राजककामुककौलेयकानां च कथमेक एव वनिताख्यो ऽर्थः कुणप इति कामिनीति भक्ष्य इति च प्रतिभासवितयविषयतामनुभवेत् । दारा इति कथमेकैव स्त्रीव्यक्तिः पुंवचनबहुवचनविषयतां यायात् । षण्णगरीति च कथं बहूनामन्यलिङ्गानामेकता स्त्रीलिङ्गता च भवेत् । ह्रस्वदीर्घयोश्च कथं परस्परविरुद्धयोरुभयोरेकतर आकारः पारमार्थिकः स्यात् । ज्ञानानां तु भिन्नत्वाद्विविधवासनाभेदसहकारिरूपानुविधानेन जायमानानां न कश्चिदपि विरोधः । तस्माज्ज्ञानमेवेदं सर्वथ तथा तथा प्रतिभाति न तद्व्यतिरिक्तो ऽर्थो नाम कश्चिदिति ज्ञानस्य चैकरूपत्वे प्रमाणप्रमेयप्रमितिव्यवहारः परिसमाप्यते । तस्य हि विषयाकारता प्रमेयं ग्राहकाकारता प्रमाणं स्वसंवित्तिश्च फलमिति । यथोक्तम् ।

> यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।
> ग्राहकाकारसंवित्त्योस्त्रयं नातः पृथक् कृतमिति ॥

तदिदमनाद्यविद्यावासनाविलासविपर्यासितत्त्वदर्शनतया ज्ञानमेव ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवदिव लक्ष्यते। अविद्याविरतौ तु स्वच्छमेव तत्सम्पद्यते न किञ्चिद्वेत्ति । तदुक्तम् ।

> नान्यो ऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवो ऽपरः ।
> ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयमेव प्रकाशते ॥
> अविभागो ऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
> ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥
> इत्यर्थरूपरहितं संविन्मात्रं किलेदमिति पश्यन् ।
> परिहृत्य दुःखसंततिमभयं निर्वाणमाप्नोति ॥

अत्राभिधीयते । न खल्वेक एव बोधात्मा ग्राह्यग्राहकोभयस्वभावो भवितुमर्हति ग्राह्यग्राहकरूपयोरितरेतरविरुद्धत्वेनैकत्र समावेशानुपपत्तेः । तथा हि नीलज्ञानं पीतज्ञानं शुक्लज्ञानमिति नीलपीताद्युपजनापाये ऽप्यनुवृत्तेः

मानबोधद्रूपता नीलादिविलक्षणान्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । अपि च ज्ञान-मर्हकारास्पदमानन्दादिस्वभावं स्वकर्मणि च सव्यापारमिव भवद्भिरभ्युपग-तमर्थस्तु नैवमात्मक इति कथमनयोरभेदः । यद्यपि ज्ञानमिदमयमर्थ इत्येव-माकारद्वयप्रतिभासो नास्ति तथाऽप्ययमेको ऽप्याकारः प्रतिभासमानः प्रकाश्य एव प्रतिभाति न प्रकाशकः । इदं नीलमिति ग्राहकाद्विच्छिन्न एव ग्राह्याकारो ऽवभासते न त्वहं नीलमिति तदैक्येनावभासो ऽस्ति इति । अपि च प्रका-श्यस्य नीलादेः प्रकाशकबोधाधीनं युक्तं नाम ग्रहणं बोधस्य तु तद्ग्राहकस्य तदा किंकृतं ग्रहणमिति चिन्त्यम् । न बोधान्तरनिबन्धनमनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि स्वप्रकाशं ज्ञानमहं नीलमित्यप्रतिभासात् । ननु नैव ग्राह्यग्राहकयोर-न्यत्वमिति यो ऽयं ग्राह्यावभास इति भवता ऽभ्युपगतस्स एव ग्राहकाव-भासः । ग्राहकादन्यो हि ग्राह्यो जडात्मा भवेत् । ग्राहकस्तु प्रकाशस्वभावो ग्राहकत्वादेव द्वयप्रतिभासश्च नास्तीत्युक्तम् । ततोन्यतरस्य प्रकाशने जडप्र-काशयोः कतरस्यावभासितुं युक्तमिति चिन्तायां बलात्प्रकाश एव प्रकाशते न जडः । निराकारश्च न प्रकाशः प्रकाशतइति तस्मिन्नाकारे प्रकाशमाने कुतो जडात्मा तदतिरिक्तो ऽर्थः स्यात् । तदिदमपेशलम् । उपायेनोपेय-निह्नवस्याशक्यकरणीयत्वात् । रूपस्य हि प्रकाशकं चक्षुर्न चक्षुरेव प्रकाशता-मित्युक्त्वा रूपमपह्नोतुं शक्यते । तदिदमर्थस्य मूर्तिद्रवत्वकाठिन्यादिधर्मविशे-षितात्मनस्तद्विपरीतस्वच्छस्वभावं ज्ञानं प्रकाशकं स्वभावत्वात् । चक्षुर्जन्यो हि प्रकाशो नाम ज्ञानमुच्यते न चागृहीतः प्रकाशः प्रकाश्यं प्रकाशयतीति । चक्षुर्जन्यः प्रकाशो ज्ञानमुच्यते स तु प्रकाशो रूपादिविषयप्रकाशो न प्रकाशप्रकाशः । न हि चक्षुषः प्रकाशः प्रकाश्यते ऽपि तु रूपं प्रकाश्यते । तत्र यद्रूपमित्युच्यते स विषयो ग्राह्यः यत्तत्प्रकाशते इत्युच्यते स प्रकाशो ज्ञानं ग्राहकं तदुत्पत्तिमात्रेण च रूपं प्रकाशितं भवतीति न प्रकाशो ग्रहणमपेक्षते । ननूक्तमत्र नानुपलब्धायां बुद्धावर्थः प्रकाशते ऽप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति तदयुक्तम् । अप्रत्यक्षोपलम्भस्य च प्रत्युतार्थदृष्टिः सिद्ध्यति । उपलम्भोत्पाद एवार्थदृष्टिर्न पुनरुपलम्भदृष्टिः । ननूपलब्धेरग्रहणे तदुत्पाद-इत्यत्रोपलम्भस्याप्ययं प्रत्यक्षः स्यादिति सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गः । तदिदमतिसु-भाषितम् । अर्थप्रकाशात्मैव खलूपलम्भः । स कथमनुत्पन्नादुत्पन्नेन विशेष्यते ।

तस्मादर्थप्रत्यक्षीकरणात्मकत्वाज्ज्ञानस्य उत्पाद एवार्थप्रत्यक्षता न तद्ग्रह-णमित्यगृहीतमेव ज्ञानमर्थप्रकाशकमिति युक्तम् । यत्त्वरूपत्वाज्ज्ञानस्य पूर्वं ग्रहणमुच्यते तच्चक्षुरादिभिरनैकान्तिकमित्युक्तम् ।

गृहीतं यदि च ज्ञानं भवेदर्थप्रकाशकम् ।
धूमवद्दीपवच्चेति वक्तव्यं यदि धूमवत् ॥
भवेदर्थानुमेयत्वं यत्त्वयैव च दूषितम् ।
आकारद्वयसंवित्तिविरहान्न च दीपवत् ॥
घटं दीपं च पश्यामीत्यस्ति द्वितयवेदनम् ।
न तु ज्ञानेन विषयं जानामीति द्वयग्रहः ॥

यदपि प्रकाशत्वाज्ज्ञानस्य दीपवत्पूर्वग्रहणमुक्तं तदपि व्याख्येयम् । प्रकाशत्वादिति कोऽर्थः प्रकाशयतीति प्रकाशत्वमिति तच्चक्षुरादिभिरनै-कान्तिकमुक्तमेव । अथ प्रकाशनं प्रकाशः तर्हि प्रकाशत्वादित्यसिद्धो हेतुः । न ह्यर्थग्रहणकाले बुद्धेः प्रकाशनमस्ति । अथ प्रकाशशब्दो बोधपर्याय एव प्रकाशत्वाद्बोधरूपत्वादित्यर्थस्तदा साधनविकलो दृष्टान्तः प्रदीपस्य बोधरूपत्वाभावात् । अतश्च स्वसंवेदनपक्षो न युक्तियुक्तः स्वप्रकाशस्य कस्य चिदप्यदृष्टत्वात् । ननु ज्ञानशब्ददीपास्त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा इत्याहुः । तदयुक्तं शब्ददीपयोः स्वग्रहणे ऽर्थप्रकाशने च सामग्र्यन्तरसव्य-पेक्षत्वात् । शब्दो ऽर्थप्रकाशने समयग्रहणमपेक्षते । स्वप्रकाशने च श्रोत्रादि दीपो ऽपि चक्षुराद्यपेक्ष एव गृह्यते ग्राहयति चार्थम् । इयांस्तु विशेषो घटादिग्र-हणे आलोकसापेक्षं चक्षुः प्रवर्तते आलोकग्रहणे तु निरपेक्षमिति नैतावता दीपस्य स्वप्रकाशता स्यात् । इत्थं च मार्जारादिनक्तंचरचक्षुरपेक्षया सर्व एव घटादयः स्वप्रकाशाः स्युः । ज्ञानस्य तु परप्रकाशत्वमेव दृश्यते न स्वप्रका-शत्वमर्थप्रकाशकाले तदप्रकाशस्य दर्शितत्वात् ।

मुधैव तस्माद्गुणितास्त्वयैते त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशाः । आत्मप्र-त्यक्षवादिनां स्वरूपस्याभेदेन ग्राह्यग्राहकांशयोर्भेदो विद्यते यदीति सर्वथा न स्वप्रकाशं विज्ञानम् । यदप्यभिहितमुत्पद्यमानमेव ज्ञानमनपेक्षत्वादप्रतिब-न्धत्वाच्च तदेव गृह्यते न वा कदा चिदिति तन्न साम्प्रतम् । तदानीं तद्ग्रहणसामग्र्यभावात् ।

न चाविनाभावेन प्रतीतिरवगम्यते ।
उपायविरहेणापि तदा ज्ञानस्य न ग्रहः ॥

न च जैमिनीया इव वयं ज्ञानं नित्यपरोक्षमाचक्ष्महे ज्ञातो मया ऽयमर्थ इति कालान्तरे तद्विशिष्टार्थग्रहणदर्शनात् ।

शुक्लः पट इति ज्ञाने यथाऽसौ भाति तद्गुणः ।
तथा ज्ञातो ऽर्थ इत्यत्र भात्यर्थो धीविशेषणः ॥
न विशेष्ये च संवित्तिरगृहीतविशेषणा ।
नानुमार्थधियं चेत्थं प्रतीयेत भ्रमाग्रहात् ॥

न च नित्यपरोक्षा बुद्धिरनुमातुमपि शक्यते इति च विचारितमेव । तदलमनया कथया किमिति वाक्यमुत्सृज्य औचित्यमिदानीमभियुञ्ज्महे । अतएव यदुक्तं ज्ञानपृष्ठागमर्थदर्शनाज्ज्ञानग्रहणपूर्वकमर्थग्रहणमिति तत्र सार्वत्रिकमपि तु क्व चिदेव ज्ञानविशिष्टार्थसंवेदनात्तथा ऽभ्युपगम्यते । तस्मादर्थग्रहणात्पूर्वं ज्ञानस्यानवभासान्निराकारत्वादुपायविरहाच्च ज्ञानस्यैवायमाकार इति कदाशाप्रलपितमेतदरण्यरुदितम् । यत्पुनरन्यथापि ज्ञानाकारपक्षे कल्पना ऽल्पीयसीति तत्र यथोक्तनीत्या प्रत्यक्षगम्ये ग्राह्ये बाह्ये ऽर्थाकारे कल्पनोक्तिः कीदृशी कीदृशं वा तदल्पत्वं महत्त्वमित्युभयसिद्धमपि यदवादि ज्ञानस्य तत्र यदि प्रमाणायत्ता वस्तुस्थितिः अर्थो ऽप्युभयसिद्ध एव । इच्छाद्वैतनिबन्धनायां तु वस्तुस्थितौ ज्ञानमपि कथमुभयसिद्धं स्यादिति यत्किं चिदेतत् । यत्पुनरिदमभिहितमभ्युपगम्यापि बाह्यमर्थमप्रत्याख्येयः प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धये ज्ञानस्याकारयोग इति तदपि न साम्प्रतम् । प्रतिकर्मव्यवस्थायाः प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेः । यद्यप्यनेकसन्निधाने नीलज्ञानमुपजायते यद्यपि बोधरूपत्वमशेषसाधारणं तथा ऽपि नीलेनैव कर्मकारकेण तदुपजनितमिति नीलनिष्ठमेवावतिष्ठते । चक्षुरादिना ऽपि तज्जनितमिति चेत्सत्यं जनितं न तु कर्मभूतेन तदुत्पाद्यते इति तदेकविषयमेव भवति । कुत एष नियम इति चेद्वस्तुस्वभाव एव । आकारपक्षे ऽपि समानो ऽयं पर्यनुयोगः । यदुच्यते किमिति नीलमेव कर्म कारकं किमिति वा कर्मविषयमेव ज्ञानमिति तत्र वस्तुस्वभावेतरत् वाच्यम् । आकारमपि च ज्ञान-

मुपाददानमर्थस्यैव कथमुपाददीत न कारकान्तरस्येत्यत्रापि वस्तुस्वभाव एव शरणमिति । अर्थस्य च ज्ञानजनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते ।

यदा हि देवदत्तार्थी कश्चिद्व्रजति तद्गृहम् ।
तत्रासन्निहितं चैनं गत्वाऽपि न स पश्यति ॥
क्षणान्तरे स आयान्तं देवदत्तं निरीक्षते ।
तत्र तत्सदसत्त्वेन तथात्वं वेत्ति तद्धियः ॥

अनागते देवदत्ते न देवदत्तज्ञानमुदपादि तस्मिन्नागते तदुत्पन्नमिति तद्भावभावित्वात्तज्जन्यं तदवसीयते । इत्थं च तज्जन्यत्वेन तत्र नियमसिद्धेरलमाकारकल्पनया । एतेन पुरुषप्रवृत्तिरपि नियतविषया व्याख्याता । साधकतमत्वं तु सामग्र्याः प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतमेव । यस्तु लौकिकव्यपदेश उदाहृतः सोऽपि व्यभिचरति नीलोऽयं घटस्तद्विषयं ज्ञानमुत्पन्नमित्यपि च तद् व्यपदिशन्ति लौकिकाः । तस्मादर्थे सत्यपि साकारं ज्ञानमेषितव्यम् इति यदुक्तं तदनुपपन्नम् । यदप्यभाणि सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति तदपि बालभाषितमिव नः प्रतिभात्यभेदे सहार्थानुपपत्तेः । अर्थैकोपलम्भनियमादिति हेत्वर्थो विवक्षितः तदयमसिद्धो हेतुर्नीलादिग्राह्यग्रहणसमये तद्ग्राहकानुपलम्भात् । ग्राहकाकारानुवेधरहितस्तद्बुद्धिच्छिन्नो ग्राह्यग्राह्यमात्रप्रतिभास यथायं नीलमिदमित्यादि दर्शितः । क्वचित्तु ग्राह्याकारानुपश्लिष्टकेवलग्राहकाकारसंवेदनमपि दृश्यते न स्मरामि मया कोऽपि गृहीतोऽर्थस्तदेति हीति । तदेवमितरेतरविभक्तज्ञानार्थाकारसंवेदनात्कथमेकोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरित्युच्यते । नीलतद्धियोरिति च वदता भवताऽप्येव भेद एव निर्दिश्यते । पासनानुवादमात्रमेतदिति चेन्नाभेदे पृथङ्निर्देशस्याप्यघटमानत्वात् । तस्मादपि न ज्ञानस्यायमाकारः । यदप्युक्तम् असत्यपि ग्राह्येऽर्थे स्वप्नगन्धर्वनगरमायादिषु ज्ञानस्याकारवत्ता दृश्यते इति तस्यैवायमाकारो युक्त इति तदपि दुराग्रहमात्रं तत्रैव ज्ञानाद्विच्छिन्नस्य ग्राह्याकारस्य प्रतिभासनात् । तथा हि भ्रमज्ञानेषु चतुष्टयी गतिरात्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिर्विपरीतख्यातिर्वा । तत्र रजतमिदमिति सामानाधिकरण्येनैकार्थप्रतिभासानन्तरं च संविदितेऽपरोक्षत्वाद्रजताधिगमाभिधानेन तदर्थिनश्च प्रवृत्तेर्बाधकप्रत्ययस्य तथाविधबोधनिषेधपरत्वेन

प्रादुर्भावान्न तावदख्यातिरिति प्रागेव प्रसाधितमेतत् । असत्ख्यातिरपि नास्ति एकान्तासतः खपुष्पादेः प्रतिभासायोगात् । देशकालव्यवहितानुभूतपूर्वपदार्थविषय एव भ्रान्तो ऽपि प्रत्ययः प्रायभूतां भवति न त्वत्यन्तासदर्थविषयः । तथा हि द्विविधा भ्रान्तिर्बाह्येन्द्रियजा मानसी च । तत्र बाह्येन्द्रियजे भ्रमज्ञाने विषयदोषादिन्द्रियदोषाद्वा समुत्पद्यमाने न क्व चिन्निरालम्बनता दृश्यते । भास्वररूपसादृश्येन हि विषयदोषेण शुक्तिका रजतमिति परिस्फुरति । मरुस्थलपतितोत्फलितं सावित्रं तेजस्तरलतरङ्गबाहुल्येन पय इति चकास्ति । इन्द्रियदोषादपि पित्तोपहतरसनस्य तिक्ततया शर्करा ऽवभासते । तिमिरपीमन्नितनयनवृत्तेश्चन्द्रमण्डलमेकमपि द्विधा प्रतिभाति तिमिरकणनिकरविवरविरचितप्रसृताश्च नयनरश्मयः सूर्यांशुसंवलिताः सन्तः सूक्ष्मतया केशकूर्चकाकाराः प्रतिभान्तीति ॥

अन्तःकरणदोषेण विभ्रमो यस्तु जायते ।
असत्यपि महेलादौ पुष्पेषुषुपितात्मनाम् ॥
सो ऽपि कश्चिद्विषयदोषजो भवति कुत्र चित् ।
कोमलानिलकल्लोलवेल्लिते बालपल्लवे ॥
अन्येषितत्तुल्यपदार्थस्यैव या पुनः ।
मानसी मन्मथोन्मादमहिम्ना मानिनीमतिः ॥

तस्यामपि रागादिवासनावलोपप्लवमानसंस्कृत्याद्युपस्थापितदेशकालव्यवहितोपलब्धपूर्ववस्त्वधिरूपः समुल्लेखो न त्वेकान्तासतः खरविषाणादेरिव । प्रतिभानिद्रादिमनोदोषजन्मनि स्वप्ने ऽपि दृष्टपूर्वस्यैव वस्त्वाकारस्योल्लेखः ।

ज्वलज्ज्वलगलद्वृष्टिद्रवदद्र्यादिदर्शने ।
रूपमन्यस्यमन्यत्र वेत्ति न त्वसदेव तत् ॥
तदेवं भ्रान्तबोधेषु नास्त्यत्यन्तासतां प्रथा ।
देशकालान्यथात्वं तु केवलं भाति वस्तुनः ॥

ननु तथा सतो ऽर्थस्य प्रतिभासे देशान्तरादिषु सत्यं क्षीरपुष्पत्वे देशान्तरे हि तत्सम्बन्धा तत्र तावन्नास्त्येव सोऽर्थः । न च द्वयोरसत्ययोः

कश्चिद्विशेषः देशकालावपि किं सन्तावसन्तौ वा प्रतिभासेते इति विकल्पनायां तथा तयोरपि तुल्यो दोषः । मैवम् भवतोऽप्यसत्ख्यातिवादिनः किं सर्वथैव तदर्थासत्त्वं सम्मतमुत तद्देशस्य । तथासन्निधानमात्रेण तावत्क इव तव स्वार्थः । सर्वथासतस्त्ववभासे कुतस्त्य एष नियमो यदसत्त्वाविशेषेऽपि रजतादि संप्रति न खरविषाणादीति । अयं च द्वयोरसत्त्वयोर्विशेषः देशान्तरादिषु सतोऽर्थस्य स्मरणाद्युपारोहेण प्रतिभासमानता दृश्यते न त्वेकान्तासत इति । एवं देशकालयोरपि सदसद्विकल्पचोद्यं परिहर्तव्यम् । अतश्च किं चिदपि नात्यन्तासदर्थग्राहि ज्ञानमस्तीति किं दृष्टान्तबलेन सर्वथार्थशून्यता कल्प्येत तस्मान्नासत्ख्यातिः । आत्मख्यातेस्तु निराकरणाय सोऽयमियान्कालिवर्तते तत्र च बहुशः कथितं ग्राहकाद्विच्छिन्नमेव ग्राह्यमवभासते नीलमिदमिति न तु तदभेदेन नीलमहमिति । भ्रान्तिज्ञानेषु तदर्थसन्निधानाद् भ्रान्तात्वमस्तु नात्मतत्त्वग्रहणमिति यच्चोद्यते तदन्तर्थरूपं हि बहिर्वेद्यभासते इति सेयं विपरीतख्यातिरेवाङ्गीकृता स्यात् । तद्वरमेव तपस्विनी साधीयसी । अथ कथ्यते ग्राहकात्सत्यं विच्छिन्नं ग्राह्यं तत्त्वज्ञानरूपमेवेति तत्र विच्छिन्नमिति प्रियमावेदितं ज्ञानत्वे तु तस्य का युक्तिः । न च ज्ञानयोर्युगपदुत्पन्नयोर्वा क्रमभाविनोर्वा ग्राह्यग्राहकभाव उपपद्यते यौगपद्ये सव्येतरगोविषाणवद्ग्राह्यग्राहकनियमाभावात् । क्रमपक्षे ऽपि पूर्वमुत्तरस्य ग्राहकानुत्पत्तिस्तद्ग्रहणकालप्रतीक्षणात् क्षणिकतां जह्यात् । उत्तरमपि यदि पूर्वस्य ग्राहकं तथा ऽपि सैव वार्ता । तावत्कालस्थितिमन्तरेण तद्ग्राह्यताऽनुपपत्तेः । न च ज्ञानत्वं नाम सामान्यं ग्राह्यग्राहकयोरनुगतं गोत्वमिव शाबलेयादौ भाति । अतो विच्छिन्नत्वे ग्राहकाद्ग्राह्यः सोऽन्य एव भवेदिति न ज्ञानस्यायमाकारः । यत्तु संसर्गधर्मे आकारो न भवति इति स्थितं तदुक्तमेव ।

न कुण्डदधिवत्कश्चित्संसर्गोऽस्त्यर्थबोधयोः ।
तत्कृताकारवत्ता वा प्रागनाकारयोस्तयोः ॥

तदेवं बाह्योक्तयुक्तिकोशानदौर्बल्यात्सर्वत्र विच्छेदप्रतिभासात्स्वच्छात्मनश्च ज्ञानस्य स्वतो विविधत्वानुपपत्तेः अर्थस्यैवायमाकार इति सिद्धम् । यत्त्वाकारपक्षे चोदितमेकत्रार्थे नवर्षं तारका तिष्य इति परस्परविरुद्धाका-

रसमावेशो न युक्त इति तत्रोच्यते । अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्र प्रमाणेनावगतं विरुद्धमपि तद् बुध्यामहे यदेकत्र निविशमानं न पश्यामः । तदिह यद्यबाधितेन ज्ञानेन विस्पष्टमाकारद्वयमेकत्र गृह्यते तत्कथमनुपपन्नं स्याद्विरुद्धमिति । अथैकं सम्यक्प्रमाणपरिनिश्चितरूपमितरत्काल्पनिकमिति प्रतीयते तदेवमस्तु को दोषः । दृष्टश्च विषादावनेकबलसमावेशः । न चैकत्र विरोधमविरोधं वा दृष्ट्वा सर्वत्र तत्कल्पनमुचितमबाधितावगतिनिबन्धना हि वस्तुस्थितयो भवन्ति न कल्पनानिर्मिताः ।

अपि वा वस्तुताद्रूप्यसदसत्तानपेक्षया ।
शब्दप्रयोगसाधुत्वमन्वाख्यायेत केवलम् ॥

दारा इति नैकस्याः स्त्रीव्यक्तेः पुंस्त्वं बहुत्वं वा विद्यते शब्दस्त्वेव तत्र प्रयुज्यमानः साधुर्भवति ।

नार्थासंस्पर्शिता चास्य तावता व्यवतिष्ठते ।
असौ तदात्मकं वस्तु तथा शक्नोति भाषितुम् ॥
परिव्राट्प्रभृतीनां च कुणपादिप्रतीतयः ।
अर्थस्यानेकशक्तित्वान्नावहन्त्यर्थशून्यताम् ॥
किं न भक्षयितुं शक्या नारी कौलेयकेन सा ।
किं वा न शमयत्येषा कामिनो मदनज्वरम् ॥
ध्यात्वा केन रूपेण वा विविच्येत योगिनः ।
धीत्रयं तु न सर्वेषामभावात्सहकारिणः ॥

प्रतिप्राणिनियतानेकविधवासनासहकारिसापेक्षो हि तस्य ज्ञानस्यात्मलाभ इति सर्वेषां सर्वैकरूप्येण ज्ञानम् । अतोऽयं वासनाभेद एव विविधप्रतिभोद्भवहेतुर्भवति किमर्थकल्पनया । अयि साधो किमद्यापि न परिहरसि सुचिरं गुणितां कल्पनावाचोयुक्तिं न ह्यर्थः कल्प्यते ऽपि [illegible] प्रतिभासते एव । बहुरूपस्य [illegible] तस्यैकतमरूपपरिच्छेदनियमे किमपि वासनादि कारणं क्व चित्कल्प्यते कल्पयता ऽर्थनिष्ठत्वस्यापकारः । यत्त्वयं वासनाभेद एव ज्ञानवैचित्र्यकारणमितरेतरकार्यकारणभावानुबन्धश्च बीजाङ्कुरवदनादिर्ज्ञानवासनयोरिति तदप्यघटमानम् । कथं वासना नाम ज्ञानाद्व्य-

तिरिक्ता चेत्सा ऽपि स्वच्छरूपत्वान्न ज्ञानकालुष्यकारणं भवेत् । ज्ञानव्यतिरिक्ता चेद्वासना तद्वैचित्र्यहेतुश्च सो ऽर्थ एव पर्यायान्तरेणोक्तः स्यात् । अपि च वासना विषयानुभवसमाहितः संस्कार इति लोके प्रसिद्धिः । संस्कारश्च *यदनुभावघटितः तथैव क्व चिदवसरे स्मरणमनुभवति न पुनरपदेव वैचित्र्यमिदमीदृशमावहति । किं च भिक्षुपक्षे क्षणिकत्वेन ज्ञानानां ग्राह्यग्राहकभाव इव वास्यवासकभावोऽपि निराकर्तव्यः । स्थायिनो हि भावास्तिलादयः स्थायिभिरेव चम्पकादिभिर्वास्यन्ते न तूत्पद्य सपद्येव नश्यद्भिः ज्ञानैस्तादृश्यैव ज्ञानानीति ।

निरन्वयविनाशाच्च न तदंशो ऽनुवर्तते ।
अतः कथं चिद्वास्येत पूर्वेण ज्ञानमुत्तरम् ॥

अपि चैकत्र देवदत्तसंताने वासना यतः सहस्राणि ज्ञानवैचित्र्यकारीणि भवेयुः । न हि गोवासनातो हस्तिज्ञानमुदेति ।

अनन्तत्वे ऽपि खल्वासामारम्भे नियमः कुतः ।
असमञ्जसकारित्वे व्यवहारस्य विप्लवः ॥
धूमज्ञानसमुत्पादे धूमवासनया कृते ।
किं तदा न जलज्ञानं जनयेज्जलवासना ॥

वासनाश्च स्वसदृशवासनासंतानारम्भहेतव एव भवेयुः न पुनरनुभवज्ञानमाधातुमुत्सहेयुः । सदृशात्सदृशोत्पत्तिरिति हि भवतां दर्शनम् । अपि च न निराधारा वासना भवति न च भवत्पक्षे तदाधारः कश्चन संभवति भङ्गुरत्वेन ज्ञानस्य तदाश्रयत्वानुपपत्तेः । एकज्ञानाश्रितत्वे सर्वासां वासनानां तद्विनाशे नाशः स्यात् । प्रतिवासनमाश्रयभेदे तदानन्त्यमनियमश्च वासनानाम् । न चालयविज्ञानं नाम किं चिदस्ति । सत्यपि तस्मिन्नशेषवासनाश्रयत्वसमाश्रये तस्यापि क्षणिकत्वात्प्रकृतैव तथाविधवासनाकुलमूलाभावप्रसङ्गः स्यात् । पुनरुत्पादे तथाविधमेव तज्ज्ञानमुत्पद्यते न तु गवाश्वादिक्रमनियमो भवेदिति सर्वथा संकटो ऽयं पन्थाः । तस्मान्मृगतृष्णेव तपस्विनां वासनात एव लोकयात्रासिद्धेः किं बाह्येनार्थेनेति ।

कृतमतिवाचालतया चिरमपि नियुज्यैर्निरूप्यमाणो ऽतः ।
अर्थस्यैव न बुद्धेः सिध्यति नीलादिराकारः ॥

एकश्च बोधः प्रमितिप्रमाणप्रमेयरूपाणि कथं बिभर्ति ।
भिन्नप्रमाणात्फलमभ्यधायि प्रत्यक्षचिन्तावसरे पुरस्तात् ॥

ये तु ब्रुवते तिष्ठतु तावत्प्रमाणमात्रं प्रमेयमेव विकल्पयन्तो न बाह्यमर्थं कंचन निरपवादं प्रतिपद्यामहे । तथा हि न तावदयमवयवी घटादिरवकल्पते अवयवव्यतिरेकेणावयविनो ऽनुपलम्भात् । यो हि यस्माद्व्यतिरिक्तः स तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठान उपलभ्यते घटादिव पटो न चैवमवयवेभ्यः पृथग्देशो दृश्यते । न चावयवानुपलब्धावयवीति कथमेतेभ्यो भिद्यते । अवयवग्रहणानुपपत्तेश्च । न हि सर्वे तदवयवाः शक्यन्ते ग्रहीतुमर्वाग्भागवर्तिन एव गृह्येरन्न मध्यपरभागगता इति बुद्ध्या विविनक्ति एष तन्तुरेष तन्तुरिति तदा प्राच्यादङ्गुलात्प्रभृति प्रतीचीनमङ्गुलं यावद्विविञ्चानो तन्तुसंततिमेव केवलामुपलभते न ततो ऽतिरिक्तपटावयविनम् । वृत्त्यनुपपत्तेश्च नैकत्रावयवे कार्त्स्न्येनावयवी वर्तते । तेष्वपि कथं वर्तते अन्यैरेकदेशैस्तेष्वपि अन्यैरिति नास्त्यन्तः । असंबद्धस्त्वेकदेशैरवयवेष्वस्तीति कथं तद्द्वारकोऽपि संबध्येत । तस्मादुभयथापि नास्य वृत्तिरवयवेष्वस्तीति । धारणाकर्षणादि स्वनारब्धकार्ये काष्ठमूलककार्पासादावपि दृश्यते इत्यनैकान्तिकम् । एकाकारा तु प्रतीतिर्विकल्पमात्रम् एकदेशावस्थानादिनिमित्तमाश्रित्य करितुरगपदातिष्विव सेनेति धवखदिरपलाशादिष्विव वनमिति संचितेष्ववयवेष्वेव घट इत्यादिप्रतीतिर्भविष्यतीत्येवमवयव्यवयवावयवशः पर्यालोचनया ऽणुसंचयमात्रमेवावशिष्यते नान्यत् । संचयो ऽपि च व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ततया चिन्त्यमानो नास्त्येवेत्यणव एवावशिष्यन्ते । परमाणवो ऽपि षट्केन युगपद्योगात्परमाणोष्षडंशतेत्येवं विकल्प्यमाना विशीर्यन्त एव । न च तैरतिसूक्ष्मैरेव व्यवहारो ऽभिनिर्वर्तितुमर्हति । तस्माद्बाह्यस्य प्रमेयस्यैव निरूप्यमाणस्यानुपपत्तेर्विज्ञानमात्रमेवेदमित्यभ्युपगमनीयम् । तेप्येवं वदन्तः प्राकृतेभ्यो ऽपि भिक्षुभ्यः कृपणतरा इव लक्ष्यन्ते । अपूर्व एष तर्कमार्गो यत्र प्रतीतिमुत्सृज्य तर्जनीविस्फोटनेन वस्तुव्यवस्थाः क्रियन्ते ।

दृष्टेन चेत्प्रमाणेन बाधादिरहितात्मना ।
गृहीत एवावयवी किमेभिर्बालवल्गितैः ॥

अथ नास्ति प्रमाणेन केन चित्तदुपग्रहः ।
एतदेवोच्यतां वृत्तिविकल्पैः किं प्रयोजनम् ॥

न च शक्नुमः पदे पदे वयमेभिरभिनवमल्पमपि किं चिदपश्यद्भि-स्तदेव पुनः पुनः प्रकुर्वद्भिः शाक्यनर्तकैः सह कलहमतिमात्रं कर्तुम् । अवि-कल्पं प्रत्यक्षं प्रमाणमिति साधितम् । निर्विकल्पकेनापि शब्दोल्लेखमात्ररहित-मविकल्पकग्राह्यमेव वस्तु गृह्यत इति दर्शितम् । एकाकारविषयव्यतिरेकेण च तद्बुद्धेरेककार्यत्वैकदेशव्यवस्थानाद्यन्यथासिद्धिनिबन्धनमपि न किं चिद्वक्तुं शक्यत इत्युपवर्णितम् । क्व चिद्वा धूतनादौ बाधकोपनिपातादेवा-वगतिमिथ्यात्वान्न सर्वत्रैव मिथ्यात्वकल्पना युक्तेत्यप्युक्तम् । किं वा तदस्ति यत्सामान्यसमर्थनावसरे न कथितम् । तस्मात्तयैव नीत्या ऽवयव्यपि सिद्ध एव तद्ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य निरपवादत्वात् । यत्तु देशभेदेनाग्रहणात्तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तथावयवाश्रितत्वमेव निमित्तं नान्यत्वम् ।

देशभेदेन हि ज्ञाने तत्त्वे तस्य कथं भवेत् ।
न हि कश्चित्स्वतन्त्रो ऽसावपि त्ववयवाश्रितः ॥
यावतां ग्रहणे चास्मिन् बुद्धिर्भवति तावताम् ।
अपेक्षते ऽसौ ग्रहणं न सर्वेषामिति स्थितिः ॥
विच्छिद्यमानेष्वंशेषु युक्तस्तदनुपग्रहः ।
तदावयविनाशो हि बुद्धौ विपरिवर्तते ॥

अवयवविभागो ह्यवयविनो विभागहेतुस्तस्मिन् बुद्ध्या समुल्लिख्यमा-ने ऽवयविविनाशो ऽपि नानुल्लिखितो भवेदिति कथमवयवी तदानीं गम्यते ।

वृत्तिरवयवेष्वस्य व्यासज्यैवेति गम्यते ।
न प्रत्यवयवं तस्य समाप्तिर्व्यक्तिजातिवत् ॥
व्यासज्य वर्तमानो ऽपि न खल्ववयवान्तरैः ।
वर्तते तदसंवित्तेः किं नु वर्तत एव सः ॥

तथा चाहुः वर्तत एव ब्रूमः अनाश्रितस्यानुपलम्भात् ।

वृत्तिरेवंविधा ऽन्यत्र क्व दृष्टेति यदुच्यते ।
प्रत्यक्षदृष्टपदार्थे दृष्टान्तान्वेषणेन किम् ॥

तस्मात्प्रत्यक्षत एवावयववृत्तेरवयविन उपलब्धेर्न तद्वृत्तौ विकल्पानामवसरः । वक्रत्वादिवृत्तिरपि तथा दर्शनादभ्युपगता तदियमवयविवृत्तिरपीदृशी दृश्यमाना किमिति निह्नूयते न बाध्यविधाहिताः प्रत्यक्षस्य कश्चिदपवादः समस्ति ।

अदुष्टकारकोद्भूतमनाविर्भूतबाधकम् ।
असंदिग्धं च विज्ञानं कथं मिथ्येति कथ्यते ॥

न च सेनावनवदवयविग्रहणमभिधातुमुचितम् अबाधितत्वात्सेनादौ च बाधकसंभवात् । अपि च गजवाजिपदातिपीलुपलाशशिंशपादिद्रव्ये-नस्य तत्र घटमानत्वात्तत्समवाये सेनावनादिप्रतीतिरुपपद्येतापि इह तु किंसमुदायविषयः पटप्रत्यय इति चिन्त्यम् । तन्तुसमुदायालम्बन इति चेत्तन्तुप्रत्यय इदानीं किमालम्बनः । सो ऽपि स्वावयवालम्बन इत्येवमवयवावयवनिरूपणे परमाणवः पत्त्यश्वगजखदिरशिंशपादिस्थानीया वक्तव्यास्तेषां च तद्वद् ग्रहणमनुपपन्नमतीन्द्रियत्वादिति न तदालम्बनो ऽवयविप्रत्ययः । तस्मादवयवी प्रत्यक्षग्राह्यो ऽस्तीति सिद्धम् । परमाणवो ऽपि कार्यानुमानपरिनिश्चितनित्यनिरवयवस्वरूपाः सन्तीति पूर्वमेव समर्थितम् । अतो न षट्कयोगादिना सावयवत्वमेषामुपपादयितुं पार्यते । मूर्तत्वमप्यनित्यतायामप्रयोजकमिति दर्शयिष्यते ऽतः प्रमेयपर्यालोचनवर्त्मना ऽपि शून्यवादसमर्थनं न सुशकं प्रमेयविचारो ऽपि निष्प्रमाणमूलमेव निरूप्यते ततश्च प्रमाणचर्चातो बिभ्यद्भिः पलाय्य या प्रमेयकथावीथी तथागतैरवलम्बिता तस्यामपि सैव भीषणमुखी प्रमाणचर्चोपनता ।

सर्वतो विपदां मार्गमादेशयितुमुद्यते ।
विधौ विधुरतां याते प्रपलाय्य क्व गम्यते ॥
तस्मात्प्रमाणतो ऽशक्ये यत्ने वा वस्तुनिर्णये ।
स्वयंप्रायमयुक्तं यत्कुयुक्त्याश्रयावलम्बनम् ॥
तेन निष्फलमुत्सृज्य शून्यवादकदर्थनम् ।
बाह्येनैवार्थजातेन व्यवहारो विधीयताम् ॥

अथास्थाशैथिल्यजननाय सर्वं शून्यं क्षणिकं सर्वं निरात्मकमित्युपदिश्यते तर्हि को ऽयमनेन मृषावादेन सत्यप्यात्मनि सत्स्वपि स्थिरेषु पदार्थेषु

विषयदोषदर्शनद्वारेण भवत्येव विवेकवतां वैराग्यमिति तदुपजननाय शून्यवादादिवर्णनं वक्रः पन्थाः । प्रत्युत प्राज्ञो मुमुक्षुः क्षणिकनैरात्म्यशून्यवादिवचनं युक्तिबाधितमवबुध्यमानो वञ्चनामयमिव तदुपदेशमाशङ्कते ।

स एष बुद्धिशून्यानां शून्यवादपरिग्रहः ।
प्रतारणपराणां वा न तु सत्यार्थदर्शिनाम् ॥
तस्मात्परीक्ष्यमाणो ऽयं शब्दाद्वैतपक्षवत् ।
विज्ञानाद्वैतपक्षो ऽपि गन्धर्वनगरायते ॥

तदेवमद्वैतदृशा न दृश्यते जनस्य निःश्रेयससम्पदागमः ।
अतो यथोक्तात्मगतत्त्वचिन्तया कृती व्यवस्येदपवर्गसिद्धये
सांख्यैर्यस्त्वपवर्गसाधनविधावुक्तः प्रकृत्यात्मनो-
रन्यत्वाधिगमो ऽभ्युपाय इति स प्रागेव निर्वासितः ।
अत्ता शक्तिमती विकारबहुला बध्नात्यकिंचित्करं
भूयो न प्रकृतिः पुमांसमिति वा कस्तां नियन्तुं क्षमः

पुंसा न किं चिदपि बन्धनिधानभूत-
मत्यल्पमात्रमपि कर्म कृतं कदा चित् ।
बध्नाति तं प्रकृतिरेव निरङ्कुशैषा
मत्ता करेणुरिव पद्मवनानि भूयः ॥

कपिलमुनिदिवष्टधारणावितिपराक्रमवत्क्रमपूर्वकम् ।
क्षपणकास्त्वपवर्गमुशन्त्यमी अतितरां परमार्थविदस्तु ते ॥
लोम्नां नित्यमवेक्षणात् प्रलपतो मौनं वयात्मप्रभु-
स्त्वसारोपरमो दिगम्बरतया सदास्तितरवर्ता भवेत् ।
मुक्ताः स्युर्गिरिशृङ्गयायिन इमे शश्वत्सदारोहणा-
ज्जन्तूनामपवर्गवर्त्म निकटं केनेदृशं दर्शितम् ॥
तस्मादात्मज्ञानं सन्तो मोक्षप्राप्तौ हेतुं प्राहुः ।
तीर्थं तीर्थं तच्चाचार्यैस्तैस्तैरुक्तं संज्ञाभेदैः ॥

यदपीह के चिदविकल्पमीश्वरप्रणिधानमाहुरपवर्गसाधनम् ।
इदमात्मदर्शनमवादि तैरपि प्रथितो हि पुरुषविशेष ईश्वरः ॥

दृष्ट्वा बाह्यान्तराणां गतिरियमियती नापवर्गस्य मार्गं
स्रष्टुं द्रष्टुं समर्थास्तरदति चिरमिह श्वभ्रएव भ्रमन्ति ।
नेदीयानेष तस्माद्भवमरुपतितैरक्षपादोपदिष्टः
पन्थाः क्षेमाय मोक्षाधिगमसमुचितः क्षिप्रमालम्बनीयः ॥

प्रमेयपदार्थः ।

इति भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां नवममाह्निकम् ।

संशयादेः पदार्थगणस्य प्रमाणप्रमेयपदसंगृहीतस्यापि न्यायप्रवृत्तिप्रयोजनतया पृथगुपपादनीयत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्प्रथमसूत्रे च प्रमेयानन्तरं संशयोद्देशादुद्देशानुक्रमेण तस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥*

ननु संशयस्य समानधर्मोपपत्त्यादिकारणभेदेन पञ्चविधत्वात्सामान्यलक्षणं विभागो विशेषलक्षणानि च वक्तव्यानि । तत्र सामान्यलक्षणे विभागे च सूत्रद्वयं विशेषलक्षणार्थे च पञ्चानां तत्प्रभेदानां सूत्रपञ्चकमित्येवं सप्त सूत्राणि प्रणेतुं युक्तानि एकं चेदं सूत्रं सूत्र्यते तत्कथमेतद्भविष्यति । उच्यते । सत्यमाह भवान् । किं त्वेकमेवेदं सूत्रमावृत्तिन्यायमाश्रित्य सप्तधा कल्पयिष्यते । तथाचार्यास्तावदेवमाचक्षते समानधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः व्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः इतीयत्सूत्रं सामान्यलक्षणप्रतिपादकं समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इयदस्य विशेषलक्षणप्रतिपादकमिति । नन्वेतदेव सूत्रं सामान्यलक्षणार्थमियदेव चेदमन्यूनानतिरिक्तं विशेषलक्षणार्थमिति कथमेतत् । उच्यते विशेषस्मरणकारणभूतसाधारणधर्मग्रहणाद्विशेषाग्रहणाद्विशेषस्मृतेश्च संशयो भवतीति प्रत्यात्मवेदनीयं तावदेतत् । तत्र विशेषापेक्ष इत्यनेन पदेन विशेषस्मरणमुपदिष्टमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदेन च विशेषाग्रहणमितीयता च द्वयोरपि समानविशेषसामान्यलक्षणयोः समानशब्दस्याविशेषसामान्यवचनः सन्सामान्यवचनमाह अनुगतसामान्यवचनस्तु विशेषलक्षणमिति । कथं पुनरयमेवाविशेषसामान्यवचनः कथं वा ऽनुगतसामान्यवचन इति । उच्यते संशयोत्पत्त्यैव सामानधर्ममात्रमाक्षिप्यते यद्गृह्यमाणं विशेषस्मरणबीजसंस्कारोद्बोधनिमित्ततां प्रतिपद्यते तद्व्यतिरेकेण संशयानुत्पादात् । तथा हि विरुद्धविशेषावमर्शस्वभावस्तावत्संशयः । न च विरुद्धविशेषाणां पुरो ऽवस्थिते धर्मिणि सन्निहितानामवमर्शनं विरुद्धतयैवैकत्र सन्निधानाभावादतः स्मृत्युपारूढानामवमर्शनं स्मृतिश्च नाका-

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० सू० २३ ।

स्माद्भवतीति यत्सहचरितानां तेषां विशेषाणां पूर्वं पर्यायेण ग्रहणं वृत्तं तद्दर्शनसंस्कारप्रबोधद्वारेण स्मरणकारणमवश्यमेवाश्रयणीयम् । तच्चानुगतं वा भवतु व्यावृत्तं विप्रतिपत्त्यात्मकं वा आन्तरमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थारूपं वेत्येवमादिप्रसामान्यवाचिनि समानशब्दे पञ्चसाधारणरूपावगमात्सामान्य-लक्षणार्थता । यदा त्वनुगतमेव धर्ममारोहपरिणाहादिस्वभावमाचष्टे समान-शब्दस्तदा विशेषलक्षणार्थ इति । तत्र चेत्थं सूत्रयोजना । समानो धर्मः परि-णाहादिः तस्य गुणत्वेन प्रसिद्धस्यमन्यत्वे ऽपि तुल्यरूपावगतिविषयीकृत-त्वात्समानत्वमुच्यते तस्योपलब्धिरुपपत्तिः । अथापि सतोपपत्तिशब्देनोच्यते सा ऽप्युपलब्ध्यधीनस्थितिरेव भवतीति सर्वथा समानधर्मोपलब्धेः संशय इत्युक्तं भवति । ननु समानधर्मोऽर्थान्तर धर्मिणो न चाऽर्थान्तरे दृष्टे ऽन्यत्र संशयो भवितुमर्हति । नार्थान्तरविशेषत्वात् । अर्थान्तरविशेषस्तु धर्म्यैवोच्यते ऽर्थान्तरेण परिणाहादिना विशेष्यत इति तस्मिन्नेव साधारणधर्माध्यासितव-पुषि धर्मिणि नयनपथवर्तिनि तद्गतविशेषावमर्शात्मा तत्रैव संशयो जायते यो ऽयमूर्ध्वत्वविशिष्टधर्मा दृश्यते स स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति नार्थान्तर-स्वरूपणम् । तथा ऽपि वक्रकोटरत्वकरणादिविशेषदर्शिनो न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इत्यनेन विशेषाग्रहणमुच्यते । इत्यमुच्यते इदन्तया ऽनिदन्तया वा तत्रोपलब्धिर्न व्यवतिष्ठते अनुपलब्धिर्वेति विशेषग्रहणे सति तद्व्यवस्थानं संभवति स्थाणुरयं न पुरुष इति वक्रकोटरादि-विशेषग्रहणे । शिरःपाण्यादिपरिच्छेदे तु पुरुषो ऽयं न स्थाणुरिति । एवमनेन पदेन विशेषग्रहणमुक्तं तथा ऽपि गृहारूढस्य साधारणधर्मदर्शिनो विशेषान-नुपलभमानस्यापि न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते विशेषापेक्ष इति विशेषस्मृत्यपेक्ष इत्यर्थः । ननु विशेषापेक्ष इति श्रूयते न विशेषस्मृत्यपेक्ष इति । सत्यमश्रूयमाणमपि तत्स्मरणं संशयप्रस्तावादवगम्यते । स्मर्यमाणत्वेन हि विशेषाणां संशयोत्पत्तावपेक्षा नानुभूयमानतया ऽनुभूमानेषु हि तेषु संशयच्छेदो भवति न संशयः । अपेक्षाशब्दार्थनिरूपणादेव वा स्मृतिर्लभ्यते विशेषाणामपेक्षा आकाङ्क्षा ते चानुपलभ्यमानाः पूर्वानुभूताश्चाकाङ्क्षन्त इतीयं सा तेषां स्मृतिः । संप्रत्युपलभ्यमानेष्वेकान्ताननुभूतेषु वा तेष्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः । ननु समानधर्मोप-पत्तेर्विशेषस्मृतेश्चेति कारणद्वयमेवास्तु किं विशेषाग्रहणेन । अपि च ।

विशेषस्मरणादेव नन्वाशिप्रस्तद्ग्रहः ।
ग्रहणं स्मरणं चैव भवेतां युगपत्कथम् ॥

किं तु नातिदूरगतायां निजप्रमदायामनुरागवतः कामिनः समानधर्मदर्शने तद्गतविशेषादर्शने तदनुस्मरणे च सत्यपि न भवत्येव संशयो ऽतः संशयोत्पत्त्यव्यभिचारे देशकालव्यवहितविशेषाग्रहणसिद्धये यदान्तरमुपादीयते देशान्तरे कालान्तरे वा चिरदृष्टानां विशेषाणामिदानीमग्रहणं संशयकारणं न विशेषाग्रहणमात्रम् । एवममुना पदत्रयेण संशयलक्षणमिदमुक्तम् । ननु च संभूय कारकैः कार्यमारभ्यते इति न्यायात्समानधर्मोपलब्धिविशेषानुपलब्धितत्स्मृतिलक्षणकारणत्रयजन्ये संशये ज्ञानयौगपद्यमापद्यते । क्रमभावित्वे हि बुद्धीनां नैककार्योत्पत्तौ युगपद् व्यापारः समस्ति । विशेषाश्च बहवो ऽपि संभवन्तीति तत्स्मरणान्यपि युगपद्भूयांसि भवेयुः । नैतदेवं समानधर्मग्रहणानन्तरं पूर्वोपजातविविधविशेषानुभवपरम्परोपचितपीवरसंस्कारजमेव तद्विषयं स्मरणं भविष्यति यथा वर्णानामर्थप्रतीतौ वर्णितम् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदसूचिता च विशेषानुपलब्धिरनुपलब्धिरेव न सा ज्ञानात्मिका किं तु ज्ञानाऽनुत्पाद इति तत्तृतीयं कारणमपि भवन्न ज्ञानात्मकम् । ज्ञानात्मके कारणसमानधर्मग्रहणे च तयोः प्रथमं समानधर्मग्रहणमविनश्यदवस्थं विशेषस्मरणं च द्वितीयमविनश्यदवस्थं संशयमुपजनयतः । ईदृशोश्च ज्ञानयोर्यौगपद्यमविरुद्धमिति शास्त्रे स्थितम् । एवं समानधर्मग्रहणाद्विशेषाग्रहणाद्विशेषस्मृतेश्च संशय इति पदत्रयेण संशयलक्षणमनवद्यमुच्यते इति । तदेतदाचार्यव्याख्यानमरोचयन्तः परे ऽपरथा व्याचक्षते । सामान्यलक्षणं तावद्विमर्शपदेनैव प्रतिपाद्यते न हि पर्यायोच्चारणमात्रमिदं विमर्शः संशय इति किं तु संशय इति लक्ष्यपदं विमर्श इति लक्षणप्रकाशपदम् । प्रमाणपदवच्च निर्वचनसव्यपेक्षमेतत्पदं लक्षणप्रतिपादनक्षमं भवति । विरुद्धार्थावमर्शो विमर्शः स्थाणुर्वा पुरुषो वेतीयता च सजातीयसंशयपञ्चकानुगतं विजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छिन्नं सामान्यलक्षणमुक्तं भवति । संशयोत्पादककारणपरिगणनं पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नग्रहणवदिहापि नोपयुज्यते कारणान्तराणामप्यात्ममनःसन्निकर्षादीनामपरिहार्यत्वात् । अथाप्यसाधारणकारणनिर्देशश्चिकीर्षितस्तथापि को ऽर्थः सामान्यलक्षणस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्तस्य च विम-

र्पपदादेव सिद्धत्वात् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदप्रतिपाद्यमानविशेषापह-पर्यसनं चातीव क्लिष्टमिति पुनश्च विशेषलक्षणप्रसङ्गे यथाश्रुतमेव तद्व्याख्येय-मित्यभिप्रायः । एवं विमर्शपदेन विजातीयव्यवच्छेदकारिणि सामान्यलक्षणे वर्णिते समानधर्मोपपत्तेरित्येकमेव पदं सजातीयसंशयान्तरव्यवच्छेदकारि विशेषलक्षणलक्ष्यं भवतीति तथापि पदत्रययोजनं नोपयुज्यते इति । अत्र व्याख्यानद्वये ऽपि कतरत्साध्वीति तद्विदः प्रमाणम् । अनेकधर्मोपपत्तेरित्य-त्रापि त्रिपदपरिग्रहणेनैव लक्षणमाचार्या वर्णयन्ति । अनेकधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्य-नुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इत्यसाधारणधर्मग्रहणाद्विशेषापेक्षणाद्विशेषस्मृ-तेश्च संशय इत्यर्थः । एकैकपदोपादानफलं च पूर्ववदत्रापि दर्शयितव्यम् । न चेन्द्रियमनःसंयोगादिकारणान्तरपरिगणनचोदनं युक्तं तेषां सर्वबुद्धिजन्मसु तुल्यत्वादिहासाधारणसंशयज्ञानकारणोपदेशप्रस्तावादिति । अन्ये तु सामान्य-लक्षणसमुत्पादिते विजातीयव्यवच्छेदे केवलसजातीयव्यवच्छिन्नलक्षणप्रतिपाद-ननिपुणमनेकधर्मोपपत्तिरूपमेव पूर्ववद्वर्णयांचक्रुः । नन्वनेकधर्मशब्देन कथम-साधारणो धर्म उच्यते समानजातीयमसमानजातीयमनेकं तस्मात्परावृत्तो धर्मोनेकधर्म इति । यद्वा किमनया क्लिष्टकल्पनया अस्त्ययमेकशब्दः समानप-र्यायस्तत्र स्पष्ट एव नञ्समासेनासमानधर्मो ऽनेकधर्मः साधारणधर्म उच्यते एवेति । भवत्वेवमसाधारणधर्मस्य तु कथं संशयकारणत्वमिति चिन्त्यम् । विरु-द्धविशेषानुस्मरणकारणकं हि संशयमाहुः । विशेषाणां च स्मरणहेतोः संस्कारस्य तदुद्बोधकं भवति येन सहैते पूर्वपर्यायेणोपलब्धाः । असाधारणधर्मस्य त्वसाधार-णधर्मत्वादेव न केन चित्सह पूर्वं दर्शनमभवदन्यथा त्वसाधारणधर्मतैव हीयेते-त्यतः कथमसौ तत्स्मृतिहेतुः । व्यावृत्ततयैव तु स्मृतिहेतुत्वे ऽन्य येनोऽन्यस्म-रणनिमित्ततया प्रसज्येत ततो ऽपि व्यावृत्तत्वादिति । नैष दोषः प्रकारान्तरेणास्य स्मृतिहेतुत्वात् । इह हि केषु चित्केषु चिदसाधारणधर्मा धर्मान्तरसहचरिता भवन्ति यथा पृथ्वीत्वगन्धवत्त्वादयो धर्माः पृथिव्यामसाधारणास्तथा स्नेहवत्त्वादिधर्मास्तथैवाप्सु द्रव्यत्वसहचारिणो दृष्टाः । रूपादिषु रूपत्वादि-धर्मा गुणत्वसहचारिणः उत्क्षेपणादिषु उत्क्षेपणत्वादिधर्माः कर्मत्वसहचारि-णः । एवं प्रकृते ऽपि धर्मिणि कश्चित्कश्चिदसाधारणो धर्म उपलभ्यमानः केनापि साधारणधर्मान्तरेण सहचरितो भवेदिति भवति विशेषानुस्मृतिद्वारेण

संशयसाधनम् । नन्वेवं तर्हि व्यावृत्तत्वादेव समानधर्मादेव संशयो नानेकध-
र्मादिति नैवम् । अनेकधर्मे यदासौ तेन धर्मेण विशेषान्स्मारयन्संशयजन्मने
कल्पते । सति हि तस्मिन्किमालम्बनं व्यावृत्तत्वं स्यादित्यलमतिसूक्ष्मेक्षिकया ।
तस्योदाहरणं भाष्यकारेण दर्शितं शब्दे विभागजत्वम् । यथा हि पृथिव्यादौ
पृथिवीत्वादिः व्यावृत्तो धर्मो द्रव्यत्वाद्यनुगतधर्मसहचारी दृष्ट एव शब्दे विभा-
गजत्वं धर्मः केन द्रव्यत्वादीनामन्यतमेन धर्मेण सहचरितः स्यादिति संशयः ।
ननु विभागजत्वमसाधारणं न भवत्येव शब्दधर्मो विभागे ऽपि भावात् तथा च
प्रयोगः गुणः शब्दो विभागजत्वाद्विभागजविभागवद् इति । तत्र के चिदाहुः ।
सत्यमस्ति विभागे ऽपि विभागजत्वं शब्दे तु विशेषो विवक्षितः द्विविधो
हि विभागजो विभागः कारणविभागपूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्च
कारणं समवायिकारणमत्राभिप्रेतं कारणविभागपूर्वकस्तावत्तन्तुविभागात्तन्त्वा-
काशविभागः । कारणाकारणविभागपूर्वकस्त्वङ्गुल्याकाशविभागाद्धस्ताकाशवि-
भागो हस्ताकाशविभागादपि शरीराकाशविभाग इति । शब्दस्तु नियमेनैव
कारणविभागपूर्वकविभागप्रभवः यथा दलविभागाद्दलाकाशविभागो दलाकाश-
विभागाच्च समवायिकारणाच्छब्दो निष्पद्यते इत्यनेन विशेषेणास्येदृशविभा-
गजत्वस्यासाधारणत्वं शब्दधर्मस्योच्यते इति । अन्ये तु विभागजं विभागं
मृष्यमाणा यथाश्रुतस्यैव शब्दे विभागजत्वस्यासाधारणधर्मतामाचक्षते । ननु
किमिति विभागजं ते विभागं न मृष्यन्ति । अस्ति ह्ययं तत्सिद्धौ न्यायः
यदा ह्यवयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति न तदाकाशादिदेशात्
यदा त्वाकाशादिदेशात् न तदा ऽवयवान्तरादिति स्थितिः । किङ्कृता
पुनरियं स्थितिरिति चेदुच्यते या ह्यवयवक्रिया नभोभागविभागकारिणी नासौ
द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिपक्षभूतं विभागमारभमाणा दृश्यते दिनकरकिरणपराम-
र्शोपजनितकमलदलविकासकारिक्रियावत् । तदेव कथमिति चेत्कमलस्य मुकु-
लविकासदशयोः प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाविनाशनिश्चयात् । इह तु पाट्यमान-
वंशदलक्रिया द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभूतविभागारम्भिकोपलभ्यते इति
नासौ नभसो विभागमारभेतेत्यत एषा स्थितिरस्तीति विभागजविभागक-
ल्पना क्रियते । संयोगान्तं कर्मेति तावत्स्थितम् । अन्यथा हि तस्य कालान्त-
रस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वं स्यात् । तस्मात्कर्मणो ऽचिरजी-

वित्वात्तद्विनाशकेन संयोगेन भवितव्यम् । उत्तरश्च संयोगः पूर्वसंयोगोपरमे सति जायते नान्यथा न च विभागव्यतिरिक्तः कश्चन संयोगस्य हन्ता समस्ति ।

कर्म तूत्तरसंयोगजन्मनिर्वाहकौशलम् ।
न हि प्राक्तनसंयोगविनाशाय प्रकल्पते ॥

तस्माद्विभागेनैव संयोगनाशकारिणा भाव्यं स च यदधिकरणो विभागस्तदधिकरणमेव संयोगमुपशमयति न त्वङ्गुलिविभागः कुण्डबदरसंयोगोपमर्दाय प्रभवतीत्यतो न वंशदलाङ्गुलिविभागो दलाकाशसंयोगमपहन्तुमलमिति नूनं दलाकाशसंयोगेन भवितव्यम् । तदिदानीं तस्योत्पत्तिकारणचिन्तायां क्रियाया वंशदलविभागमात्रोपजनने चरितार्थत्वात्तं निर्माय विभागान्तरनिर्माणे विरम्य व्यापारासंवेदनादवश्यं वंशदलविभाग एव प्रत्यासन्नतया दलाकाशविभागारम्भको ऽभ्युपगमनीयः । एवमनभ्युपगमे कर्मनित्यत्वप्रसङ्गादिति । अथ यदन्ति न कर्मनित्यत्वमनभ्युपगम्यमाने ऽपि विभागजे विभागे भविष्यत्युत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशहेतोरस्तित्वात् । पूर्वसंयोगानुपरमे कथं तदुत्पाद इति चेद्वाढमुपरत एव पूर्वसंयोगः । कस्तस्योपरमहेतुरिति चेत् ।

कर्म ह्युत्तरसंयोगनिमित्तं यदुपेयते ।
तदेव पूर्वसंयोगध्वंसकारि भविष्यति ॥
न च यज्जनने शक्तमशक्तं तद्विनाशने ।
हेतुर्देहनसंयोगः पाकोत्पादनाशयोः ॥

यथा च विभागे ऽधिकरणनियमो यदाधारो विभागस्तदाधारमेव संयोगं निरुणद्धि तथा कर्मण्यपि नियमः कर्मापि स्वाश्रयस्य यदन्यदिक्कर्मबन्धनिबन्धनं तत्तद्दिग्बुद्धिस्मृतेः संयोगस्योपमर्दकमिति नातिप्रसङ्गः । एवं कर्माविष्टस्योत्तरसंयोगदर्शनमनूद्य दिगन्तरसंयोगस्य तेनोपमर्दनात् । यदि च यदेव कर्म वंशदलविभागकारि कथ्यते तदेव दलाकाशविभागकारि भविष्यति को दोषः । ननु व्योमादिविभागकारि कर्म न द्रव्यारम्भकसंयोगप्रत्यनीकभूतविभागारम्भकमम्बरादयस्तवकर्मवदित्युक्तम् । सत्यमुक्तम् अयुक्तं तु गगनपवनकर्मणो ऽपि द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिकूलविभागारम्भकत्वाननुकृतमनकमपाद्विकलकमसंख्यान्यथानिरूपणाद्विशेषम् । ननु तदेवेदमाश्रित्य- मिति सन्देहविषयीकरणमात्रमभिधानमात्रकृतं संशयविशेषप्रश्न-

मात्रभेदात्तदन्यत्वमिति । कृतमनया दुराशया शरीरे ऽपि सुस्पष्टोपलभ्यमानयोर्बालयौवनवार्धकादिदशाभेदभिन्नस्वरूपे प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् । न च शरीरकुसुमयोर्विशेषलेशमपि पश्याम इति कुतस्तदेकत्वम् । भवतु वा पुण्डरीकस्याविनाशो निदर्शनमात्रमिदं तु वर्णितं न तु प्रतिबन्धः कश्चन हेतुरभ्यधायि येन पत्रदलकर्मणः कोकनदपल्लवकर्मसाम्यं कल्प्येत । क्रियात्वं त्वप्रयोजकमेव कर्मणां विचित्रकार्यहेतुत्वात् । यदि वा नान्यो पत्रदलविभागो नान्यश्च तत्कार्यो दलाकाशविभागः किं तु ।

> एक एव विभागो ऽयं भेदो ऽस्याश्रयभेदतः ।
> एकत्र देशे ऽवस्थानाद्व्योम्नो पत्रदलस्य च ॥
> समानदेशे मूर्तित्वं मूर्तानां हि विरुध्यते ।
> व्योम्नः सर्वगतत्वात्तु विद्यते तत्र सन्निधिः ॥
> एकदेशाश्रयत्वे तु यदेकस्माद्विभागकृत् ।
> तदेवान्यत इत्यस्ति न विभागो विभागजः ॥

अपरे पुनर्विभागजविभागपराकरणोपारूढरभसाः संगिरन्ते तिष्ठतु तावद् दूरत एव विभागजो विभागः कर्मजो ऽपि न विभागो नाम कश्चिदस्ति संयोगविरोधिनि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने मुद्गरादिवत्पूर्वसिद्धता ऽवश्यं भाविनी ततश्च पूर्वसिद्धो विभागः संयोगमुन्मूलयतीति घटमुद्गरयोरिव संयोगविभागयोरेकत्र युगपदुपलब्धिर्भवेन्न चैवमस्ति । तस्मात्संयोगाभावविषय एव विभक्तप्रत्यय इति न विभागालम्बनतां प्रतिपद्यते । सत्यपि विभागे तस्मिन्क्षणे संयोगस्य विनाशान्न भवति विभक्तप्रतिभासः । क्षणान्तरे च संयोगविनाशे सति भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां संयोगाभावविषय एवावसीयते न प्रत्यवगम्यता विभागस्य । संयोगसद्भलिङ्गेन च तत्परिकल्पनक्रियैव तं हिनस्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितम् । कथं तर्हि विभागजत्वं शब्दस्य भाष्यकार उदाहृतवान् । उच्यते त्रिविधं कारणं कार्योत्पत्तिं विधत्ते समवायिकारणम् असमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति । तत्र समवायिकारणं तदुच्यते यत्राश्रितं कार्यमुपलभ्यते यथा पटस्य तन्तवः । असमवायिकारणं तु द्विविधं कार्यैकार्थसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नं कार-

येकार्थसमवायलक्षणया वा । तत्र कार्यैकार्थसमवायेन प्रत्यासत्तिर्यथा पटस्य तन्तुसंयोगः । कारणैकार्थसमवायेन तु प्रत्यासत्तं यथा पटरूपस्य तन्तुरूपमिति । अवधृतसामर्थ्ये च तदसमवायिकारणमाश्रयणीयमतो बुद्धिजन्मनि सत्यप्येकार्थसमवाये नान्येषामात्मगुणानामिच्छादीनामसमवायिकारणत्वमपि त्ववधृतसामर्थ्यस्यात्ममनःसंयोगस्यैवेति । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं तु कार्योत्पत्तौ निर्ज्ञातसामर्थ्यं यत्कारणं तन्निमित्तकारणमुच्यते इत्येवं स्थिते शब्दस्य नित्यत्वे निरस्ते कार्यत्वे च साधिते तदुत्पत्तौ आकाशं समवायिकारणं निमित्तकारणानि तु भूयांसि सन्त्येवासमवायिकारणं तु चिन्त्यं तच्चाकाशाश्रितमवश्यमन्यथा प्रत्यासत्त्यभावात् तद्गुणान्तराणां च विभुत्वादीनामनवधृतशक्तित्वाद्वंशदलपाटनसमनन्तरं च शब्दोत्पाददर्शनादेवं मन्यामहे ।

क्रिया यदैव संयोगं हन्ति वंशदलाश्रितम् ।
तदैव गगने कञ्चित्करोत्यतिशयं ध्रुवम् ॥
आकाशातिशयो यश्च क्रियाजः शब्दकारणम् ।
असौ विभागनामेति शब्दे तज्जन्यतोच्यते ॥

तदेवमेतद्व्याख्यातममाचार्यमतमभिहितमस्माभिः । एतच्च मतिमद्भिर्विचारणीयं किमाकाशातिशयमात्रमसमवायिकारणमुत यथा भेरीदण्डसंयोगकार्ये शब्दे भेरीगगनसंयोगस्यासमवायिकारणत्वमेवं वंशदलविभागकार्ये तस्मिन्दलगगनविभागस्येति । दलाकाशविभागो ऽपि किं दलविभागज उत कर्मज एवेति । सर्वथा कश्चिदसाधारणो धर्मः संशयहेतुरुदाहर्तव्य इतीयता नः प्रयोजनम् । विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः अस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे सेयं विप्रतिपत्तिरुपलभ्यमाना विशेषस्मरणद्वारेण संशयमावहति । न चेह कश्चिदनुगतो व्यावृत्तो वा धर्मः संशयकारणमपि तु विप्रतिपत्तिरेवेति । अथापि चिह्नपरिग्रहेण लक्षणवर्णनमेकेनैव वा पदेनेति पूर्ववदाचार्यद्वयमतमनुसरणीयम् । उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वयं भवति संशयः सच्चोदकमुपलभ्यते यथा ह्रदादिषु क्वचिच्चासच्च भास्करकरनिकरप्रतिफलनतरलितासु मरुस्थलीषु । तदेवमुपलब्धेरव्यवस्थितत्वात् क्वचिदुपलभ्यमाने भवति संशयः किमिदं सदुपलभ्यते किमसदिति । अनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च भवति संशयः किं चिदसदेव नोपलभ्यते नभःकुसुमादि किं चित्सदपि नोपलभ्यते मृदन्तरितशङ्कुमूलकादि

तदन्यथानुपलभ्यमाने संशेते पुमान्किमिदमसदेव नोपलभ्येत उत सदिति । अव्यवस्थाशब्देनात्र पूर्वे पर्यायेण पुनसदसदाश्रितविशेषादर्शनं सूचितम् । इदानीं पुनरर्थक्रियासमर्थतादिविशेषदर्शनशून्यचेतसामुपलब्ध्यनुपलब्धिदर्शनमाक्षिपतस्संशयो वर्ण्यते । न चैवं सति सर्वत्रानाश्वास इति शङ्कनीयं यथानुभवं संशयाभ्युपगमात् । सर्वत्र च तदन्यादृशविशेषग्रहणतत्स्मरणादिकारणसान्निध्यासंभवादिति । अत्रापि पदद्वयैकैकेन वा पदेन लक्षणोपपादनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । ननु चोपलब्ध्यनुपलब्धी सदसतोः समान एव धर्म इति पूर्वेण गतार्थत्वम् । नैतत् पूर्वनिर्दिष्टस्योर्ध्वत्वादेर्धर्मस्य ज्ञेयस्थत्वादुपलब्ध्यनुपलब्ध्योश्च ज्ञातृस्थत्वात् । अत एव च मानसमिमं संशयमाचक्षते न बाह्यधर्मिसंबद्धसाधारणोर्ध्वतादिधर्माधिगमाधीनसंशयवद्बाह्येन्द्रियजम् । ननु चोपलब्धित्वमनुपलब्धित्वं चात्र संशयकारणं तद्धि न ज्ञातरि वर्तते किं तु बुद्धाविति कथमयं विशेषः । सत्यमेवं किं तु समानधर्मोऽप्युपलब्धितादिको यदाश्रितो तद्धि बोद्धरि वर्तते अतो विशेषात्पृथगेव कथ्यते । यथा ह्यसाधारणतासमाश्रयः सर्वप्रकारमेव च विशेषमाश्रित्य किं विस्पष्टविधत्वं विपद्यते परमार्थतस्तु सर्वत्रानुगतसंबन्धो दुष्परिहरः विशेषस्मरणजन्यत्वात्संशयस्य विशेषाणां च येन सह पूर्वं दर्शनमभूत्तस्मिन्ननुपलभ्यमाने स्मरणासंभवात् । अतस्तस्यानेकविशेषानुगामित्वात्समानत्वमपरिहार्यम् । अत एवाविप्रसामान्यवाचिसमानशब्दं सामान्यलक्षणे व्याचख्युराचार्या इत्यलमतिविस्तरेण ॥

इति पञ्चविधः प्रपञ्चितो मुनिना दर्शित एष संशयः ।
फलवद्व्यवहारहेतुतामनुमानाङ्गतया बिभर्ति यः ॥
अनुमानिरपेक्ष एष वा किल दृष्टे विषये ऽर्थसंशयः ।
वहति व्यवहारवर्तिनीमिति पूर्वैश्च विचारितं बुधैः ॥

संशयपदार्थः ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥*

यमित्यत्र देशकालपुरुषदशाभेदभिन्नप्रयोजनविशेषव्याप्तये वीप्सा द्रष्टव्या । अर्थो ऽर्थ्यमान उच्यते न पन्नरूप एव प्रमाणस्यापि प्रयोजनत्वप्रसङ्गात् ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २४ ।

अधिकारो ऽर्थस्य व्यवसायः यं यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाधिकृत्य व्यवसाये प्रवर्तते तत्प्राप्तये परिहाराय वा चेष्टते पुरुषस्तत्प्रयोजनमिति । तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम् । मुख्यं सुखप्राप्तिर्दुःखपरिहारश्च तत्साधनं गौणम् । सुखसाधनमपि चन्दनघनसारमहिलादि प्राप्यत्वान्मुख्यत्वेन यदा विवक्षितं भवति तदा तदवाप्त्युपाये गौणता द्रष्टव्या । तच्च प्रयोजनं देशकालपुरुषदशाभेदादव्यवस्थितं तद्यथा ग्रीष्मे मरुस्थले निशातमलातनिकरमिव किरति किरणनिचयं पूषणि तृषातुरस्य तुषारकणोत्करदन्तुरमम्बु परमं सुखसाधनं तदेव शिशिरे सकलजगत्कम्पकारिणि दारुणसमीरणशिथिलीकृतनीरेषु कश्मीरेषु श्लेष्मोपचयजनितजठरशिखिनः खेदाय जायते तस्मादनियतः पदार्थं सुखदुःखसाधनभावो भावानाम् । यद्यपि च यदेकदा सुखसाधनमिति विदितमुपयुक्तमतिक्रान्तं वस्तु तथापि तज्जातीयत्वलिङ्गावधृतसुखसाधनभावे भावान्तरे ऽपि प्रवर्तन्तएव तदर्थिनः । ननु प्रयोजनस्य प्रवर्तकत्वमयुक्तं सदसद्विकल्पानुपपत्तेः सत्त्वे कर्णेनासादिवन्न तदर्था प्रवृत्तिरसत्त्वे तु खपुष्पादिवन्नतराम् । नैष दोषः ईप्साजिहासाविषयीकृतस्य प्रवर्तकत्वात् । न हि तत्खपुष्पादिवदसाध्यं नापि शिरःपाण्यादिवत्सिद्धमेव अपि तु साध्यत्वेन बुद्ध्युपारूढं तत्प्रवर्तकमिति युक्तं तदेव च वाक्यार्थं इति पूर्वमुक्तम् ।

इत्थं प्रवर्तकत्वे प्रयोजनस्योपपादिते मुनिना ।
भग्ना भवन्ति सर्वे प्रेरकपक्षाः पराभिहिताः ॥

प्रयोजनमतो ऽखिलैर्विधिवचोभिरादिश्यते
प्रयोजननिबन्धनास्तनुभृतामशेषाः क्रियाः ।

कृमेरपि यथा तथा किमपि जीवितं बिभ्रतः
प्रयोजनबहिष्कृतं न खलु चेष्टितं दृश्यते ॥

वैतण्डिकः प्रयतते निजपक्षसिद्ध्यै
तां चैष वेद परपक्षनिषेधलभ्याम् ।

तस्मादियं स्वमतसाधनवर्जिता ऽपि
युक्ता प्रयोजनवती भवितुं वितण्डा ॥

॥ प्रयोजनपदार्थः ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥*

लौकिकपरीक्षकौ वादिप्रतिवादिनौ दृष्टान्तप्रस्तावलक्षणाद्वेदितव्यौ न तु मूर्खपण्डितौ प्रकृतासंगतेस्तयोश्च संगत्यभावात् । तयोर्यस्मिन्नर्थे भावस्वभावे ऽभावात्मके वा बुद्धिसाम्यं प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थितसाध्यसाधनधर्माधिकरणत्वे साध्यव्यावृत्तिपूर्वकसाधनधर्मव्यावृत्ततायां वा तुल्यरूपा बुद्धिः स दृष्टान्तः । तस्य तथाविधधर्माधारत्वं तद्रहितत्वं वा लक्षणमाणं न्मन्तव्यं यथा चानुमानलक्षणे तत्पूर्वकमिति प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रतिपादितं तत्स्वरूपं त्ववयवलक्षणे निर्णीतमुदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुस्तथा वैधर्म्यादिति एवमिह वादिप्रतिवादिप्रसिद्धिमात्रं दृष्टान्तस्य दर्शितं रूपं तु तस्य द्विविधमपि तत्रैव वक्ष्यते साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्यदृष्टान्तः । यत्पुनरनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवत्येव यथा ऽऽकाश इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथोक्तलक्षणवैकल्यात्तु दृष्टान्ताभासता भवति ।

आभासभेदविभवात्कथयिष्यते तु तेषामुदाहरणलक्षणवाक्यप्रसङ्गे ।
आभासता वचनदोषकृता ऽपि का चिदस्तीति सा ऽवयवलक्षण एव वाच्या ॥

> द्विविधो ऽपि च दृष्टान्तः सुदृष्टिभिर्यत्नतो ऽधिगन्तव्यः ।
> स हि निश्चलः फलनिधेरनुमानमहातरोः स्कन्धः ॥

दृष्टान्तपदार्थः ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥†

तन्त्र्यते ऽनेन पदार्थस्थितिरिति तन्त्रं प्रमाणमुच्यते । अधिकरणमाश्रयः तन्त्रमधिकरणं यस्य स तन्त्राधिकरणः प्रमाणमूल इत्यर्थः । अभ्युपगमः स्वीकारः तस्य संस्थितिरित्थंभावव्यवस्था धर्मनियमः इदमिति

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २५ । † गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २६ ।

सामान्यनिर्देश इत्ययमिति विशेषः । एवं च तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः प्रमाणमूलाभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इत्युक्ते प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्त इति सामान्यलक्षणमुक्तं भवति । अन्ये तु व्याचक्षते तन्त्रमितरेतरसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् अधिक्रियते इत्यधिकरणं यत्र उच्यते अभ्युपगमो यथोक्त एव संस्थितिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तन्त्रसंस्थितिरधिकरणसंस्थितिरभ्युपगमसंस्थितिरित्यनेन तन्त्रनिर्देशसाम्यात्सर्वतन्त्रसिद्धान्तयोः सूचनमितराभ्यां पदाभ्यामुत्तरयोरधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तयोरिति एतत्त्वव्याख्यानम् । न ह्येवं सिद्धान्तचतुष्टयानुगतं किं चित्सामान्यलक्षणमुक्तं भवति न चेदं विभागार्थं विशेषलक्षणार्थं वा सूत्रं तत्प्रतिपादनस्योत्तरसूत्रैः करिष्यमाणत्वादुक्तस्य च पुनर्वचने प्रयोजनाभावादतः पूर्वप्रक्रमेणैव सिद्धान्तस्य सामान्यलक्षणपरत्वं श्रेयः । तस्य स्वकण्ठेन विभागमाह ।

स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥*

चतुष्प्रकारो हि सिद्धान्तः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तः अभ्युपगमसिद्धान्तः तत्र ।

सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः ॥†

अत्र तन्त्रशब्देन शास्त्रमुच्यते स्वशास्त्रे य उपदिष्टो ऽर्थः सर्वशास्त्राविरुद्धश्च स सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथा चातुर्थं प्रमाणमिति । नन्वत्रापि विवदन्ते ब्रह्मवादिनां हि सर्वमेवमविद्या अविद्या च कथं प्रमाणमिति । न व्यवहारावस्थायां तैरपि तत्प्रामाण्याभ्युपगमात् । संख्यालक्षणविषयविप्रतिपत्तिस्तु प्रतिशास्त्रं भवतु चातुर्थं प्रमाणमितीयति सर्ववादिनामविवादः ।

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥‡

तन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थ इति वर्तते । यथा ऽस्माकमीश्वरेच्छाप्रेरितपरमाणुनिर्मितानि पृथिव्यादीनि समानतन्त्रे कणभक्षमते तथैव सिद्धानि

---

* गौतमसूत्रम् अ १ आ १ सू २७ ।　† गौतमसूत्रम् अ १ आ १ सू २८ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ १ आ १ सू २८

परतन्त्रे च सांख्यादिशास्त्रे तथा नाभ्युपगम्यन्तइति । यथा वा गुणत्रयात्मिकायाः प्रकृतेर्महदहंकारादिक्रमेण भूतसर्गं इति सांख्यानां स्वतन्त्रसिद्धो ऽर्थः समानतन्त्रे ऽपि पातञ्जले योगशास्त्रे सिद्ध एव परतन्त्रे तु वैशेषिकादिमते न सिद्ध इति । नन्वस्य कथं प्रमाणमूलता । स्थाने प्रश्नः सत्यमेतत् आस्माकीने हि प्रतितन्त्रसिद्धान्ते प्रमाणमूलत्वं यथार्थमेव सांख्यसिद्धान्तस्तु प्रमाणमूलत्वाभावे ऽपि परतन्त्रस्वरूपज्ञापनायोदाहृतः तदभिप्रायेण मूलता वक्तव्येति ।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः ॥*

प्रक्रियते इति प्रकरणं पक्ष उच्यते यस्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां प्रकरणान्तरसिद्धिर्भवति सो ऽधिकरणसिद्धान्तस्तदधिकरणानामर्थान्तराणां सिद्धेः । कः पुनर्यत्सिद्धाविति सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यते पक्षो हेतुर्वा । किं चातः । पक्षः कथं पक्षान्तरसिद्धये कल्पते हेतुना हि पक्षसिद्धिः क्रियते न पक्षेण । हेतौत्वधिकरणसिद्धान्तत्वे कथं सिद्धान्ताश्रया न्यायप्रवृत्तिरिति सदुद्देशप्रयोजनं वर्णितम् । न्यायो हि हेतुरेव स एव चाधिकरणसिद्धान्तो न च हेतुर्हेत्वाश्रय इति । उच्यते उभयथा ऽप्यदोषः हेतुरपि क्व चित्पक्षीभवति पक्षो हि हेतूभवत्येव तत्र तावदाञ्जस्येन हेत्वधीना पक्षसिद्धिरिति हेतुरेव सर्वनाम्ना ऽवमृश्यते तत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धेः स एवाधिकरणसिद्धान्तः । कथं तर्हि तदाश्रया न्यायप्रवृत्तिः । उच्यते हेतुरपि तदन्यतराभिन्न एव साध्यमानत्वात्पक्षीभवन्न्यायान्तराश्रयतां प्रतिपत्स्यते ऽपि वा पक्ष एव सर्वनाम्ना ऽवमृश्यमाणो भवत्यधिकरणसिद्धान्तः स च स्पष्ट एव न्यायस्याश्रयः । स च सिद्धो पक्षान्तराण्यावितन्वन्नेव सिद्ध्यतीत्यधिकरणसिद्धान्ततां भजते । तस्योदाहरणम् इन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रेन्द्रियव्यतिरिक्ते ज्ञातरि सिद्ध्यति तदनुषङ्गिण्यर्थान्तराण्यपि सिध्यन्ति नानेन्द्रियाणि नियतविषयाणि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमित्येवमादीनि ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० ३० ।

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥*

अथापरीक्षिताभ्युपगमादिति यथाश्रुतपञ्चमीनिर्देशमनुरुध्यमानाः प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतोऽर्थः सिद्धान्त इति च सामान्यलक्षणमनुसरन्तः के चिदेवं व्याचक्षते । धर्मिणः शब्दादेर्नित्यत्वविचारचर्चायामपरीक्षितस्यैवाकाशविशेषगुणत्वादिधर्मपरीक्षारहितस्यैवाभ्युपगमात् किं सिध्यति । उच्यते तद्विशेषपरीक्षणं तद्गतनित्यानित्यत्वपरीक्षणं हि सामान्येन धर्मिण्युपादीयमाने व्योमविशेषगुणत्वादिधर्मपरीक्षारहिते सत्युपपद्यते । यदि पुनराकाशविशेषगुणत्वविशिष्टः शब्दो धर्मित्वेनोपादीयते परं प्रत्यसिद्धविशेषणः पक्षो भवेदिति । एवमपि कृते यदि पुरो धर्मिणं विकल्पयेत्कीदृशस्य सतः शब्दस्य भवता नित्यत्वं साध्यते द्रव्यस्य गुणस्य वेति स एवं विकल्पयन्नर्थान्तरगमनात्तावत्पराजित एव भवति जितमप्येनं पुनर्जेतुं स्वबुद्ध्यतिशयविख्यापयिषया परबुद्ध्यावज्ञया स वादी ब्रवीत्यस्तु द्रव्यं शब्द इति । एतत्तु व्याख्यानं न मृष्यामहे एवं व्याचक्षाणानामेषामभ्युपगमसिद्धान्त इति को नु व्यवस्थित इति । यदि तावदनित्यः शब्द इति द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषरहितशब्दाख्यधर्मिनिर्देशो यः प्रथममुपात्तः स एवाभ्युपगमसिद्धान्तस्तत्राभ्युपगमार्थः कीदृशः कश्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तादस्य विशेषः । अथास्तु द्रव्यं शब्दार्थ इति स्वबुद्ध्यतिशयाभिमानेन पश्चादभ्युपगम्यमानद्रव्यत्वविशिष्टशब्दनिर्देशोऽभ्युपगमसिद्धान्तस्तर्हि तत्र सूत्रमपरीक्षिताभ्युपगमादिति न योजितमन्यथैव तैः सूत्रार्थो नीत इति । तस्मादेवं व्याख्यायते अपरीक्षिताभ्युपगम एव स्वमतिकौशलेन क्रियमाणोऽभ्युपगमसिद्धान्तः अस्तु द्रव्यं शब्द इति । प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकरणं तु सामान्यलक्षणे प्रौढवाद्यभिप्रायेण योज्यम् । द्रव्यत्वमपि प्रमाणमूलं शब्दस्य भवतु तथाऽपि तस्यानित्यत्वमिति किल निरवयवं द्रव्यमनित्यं नास्त्येव शब्दस्य तु तादृशस्याप्यनित्यत्वमहं साधयामीति । कथं तर्हि पञ्चमी किं पञ्चम्या वस्तु तावदीदृशं यथा व्याख्यातमस्माभिः । पञ्चम्यापि चेत्थं योज्यते किमर्थं पुनरयमपरीक्षित एव शब्दद्रव्यत्वाभ्युपगमः क्रियते इति पृच्छत उत्तरं पञ्चम्याभिधीयते

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३१ ।

यस्मादपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषानित्यत्वपरीक्षणमेवकल्प्यते तस्मादपरीक्षिताभ्युपगमो ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति । न तु तद्विशेषणपरीक्षणमेव सामानाधिकरण्यनिर्देशादभ्युपगमसिद्धान्त इति मन्तव्यं परीक्षणस्य सिद्धान्ताश्रितत्वात् । तस्माद्विशेषपरीक्षणार्थो ऽपरीक्षिताभ्युपगमः प्रौढ्यादिना क्रियमाणो ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति सूत्रार्थः । इत्थमेव च तत्र तत्र प्रावादुकानां व्यवहारः ।

इमाश्च सिद्धान्तभिदाश्चतस्रो न्यायप्रवृत्तेः प्रथमं निमित्तम् ।
प्रवर्तते नैव परीक्षकाणामनाश्रया न्यायकथा कदा चित् ॥

सिद्धान्तपदार्थः ।

इह हि स्वयमवगतमर्थमनुमानेन परस्मै प्रतिपादयता साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तावान्प्रयोगाख्यः तमेव च परार्थमनुमानमाचक्षते नीतिविदः । ननु नैव परार्थमनुमानं नाम किंचिदस्ति वक्त्रपेक्षया श्रोत्रपेक्षया वा तदनुपपत्तेः ॥

वक्त्रान्वमायि स ह्यर्थो नेदानीमनुमीयते ।
श्रोतुः स्वार्थानुमानं तद्वाक्याधगतिहेतुकम् ॥
यथा प्रत्यक्षतो धूमं दृष्ट्वा ऽग्निमधिगच्छति ।
तथा तदीयाद्वचनादिति कस्य परार्थता ॥
आगमस्त्वेष भिद्येत कश्चिदर्थोपदेशकः ।
कश्चित्तत्प्रत्ययोपायन्यायमार्गोपदेशक इति ॥

सत्यं न परमार्थतः परार्थमनुमानमुपवर्ण्यते किं तु द्विविधः प्रतिपत्ता स्वयमवगतयथावत्कृतलिङ्गव्याप्तिकस्तद्विपरीतश्च । तत्र स्वयमवधृतप्रतिबन्धं प्रति नोपदिश्यते एवमनुमानं स्वत एव तस्य प्रतीत्युत्पत्तेः । अनवधारितव्याप्तिकस्य तु व्याप्तिरेव व्युत्पाद्यत इति तं प्रति परार्थमनुमानं तदुपदेशकं वाक्यमेवाख्यायते तथा हि ॥

वक्ता स्वप्रत्ययेनेदं न हि वाक्यं प्रयुज्यते ।
परो मद्वचनादेव तमर्थं बुद्ध्यतामिति ॥
किं त्वेनमनुमानेन बोधयामीति मन्यते ।
सो ऽपि तद्वचनान्नैव तमर्थमवबुध्यते ॥

किं तु व्याप्तिमतो लिङ्गात्स्वयं तत्तु न पश्यति ।
तत्प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ॥

अतश्च श्रोतुः स्वार्थानुमानमेवेदं वक्ता तु तथा परं प्रतिपादयन्परार्थमनुमानं प्रयुङ्क्ते इत्युच्यते ॥

न चानुवादमात्रं तद्वक्तुरित्युपपद्यते ।
यतो व्याप्रियते सम्यक्परस्य प्रतिपत्तये ॥

तेनानधिगतार्थोपदेशकत्वान्नानुवादता । स्वागमापेक्षया त्वनुवादत्वे नेदानीमाप्तवचनमनुवादरूपं किं चिद्भवेत्सर्वस्य तदुपलब्धिपूर्वकत्वादिति । तस्मात्परार्थानुमानवाक्योपपत्तेस्तदेकदेशा अवयवा युक्ता इति लक्ष्यन्ते ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥*

एतच्च सूत्रमेकमेव सामान्यलक्षणमवयवानामभिधत्ते विभागं च प्रमाणानामिव प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दास्साधनीयार्थप्रतिपत्तिपर्यन्तवचनकलापैकदेशत्वमवयवानां सामान्यलक्षणमाचष्टे । यद्यपि चैकवक्तृवदननिर्गतानां निसर्गभङ्गुराणामदीर्घायुषामपरिहार्यक्रमजन्मनां द्रुमाणामिव पारमार्थिकस्समूहो न समस्त्येव तथाऽपि विवक्षितार्थप्रतिपादनरूपैककार्योपयोगमूलीकृतात्मनां तेषां काल्पनिकः कलापः पूर्वमेव वाक्यकल्पनावसरे समर्थित इति तद्भागा अपि संभवन्त्येव । न च पदानामेवानुमानवाक्यावयवत्वमपि तु खण्डवाक्यानामेकेन पदेन प्रतिज्ञोदाहरणादीनामभिधातुमशक्यत्वात् । हेतुवचनं त्वेकमपि पदं क चिद्भवति कृतकत्वादिति तदपि धर्मिविशेषणे प्रयुज्यमाने पदसमुदायेनैव प्रतिपादाने वस्तुत्वे सति कृतकत्वादिति । उदाहरणवचनमपि घटवदित्येवमात्मकादेव प्रयुज्यते तद्धि व्याप्तिप्रदर्शनायैव वक्तव्यं यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । तस्मादवयवानामवयवत्वमेव लक्षणं न पदत्वम् । विभागोऽपि प्रतिज्ञादिपदसंनिधापितावयवश्रुतेरेवावगम्यते प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवा न न्यूनातिरिक्ता इति । नन्वत्र विवदन्ते के चिन्न्यूनतामवयवानामाचक्षते त्र्यवयवं द्व्यवयवं वा साधनवाक्यं

---

* गौतम सूत्रम् अ० १ आ० १ सू० ३२ ।

वदन्त: । अन्ये तु जिज्ञासा संशय: शक्यप्राप्ति: प्रयोजनं संशयव्युदास इति पञ्चभिस्सह प्रतिज्ञादीन् दशावयवानाहु: । उच्यते न्यूनता यथाऽवसरं प्रतिसमाधास्यते आधिक्यमप्ययुक्तं जिज्ञासादीनामशब्दस्वभावत्वेन वाक्यावयवत्वायोगात् । तथा ह्यप्रतीयमानेऽर्थे प्रतीतिप्रयोजनस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा सा चेच्छास्वभावत्वादान्तर: प्रमातृधर्मो न वाक्यावयव: । अर्थक्रियासाधनेऽर्थे विमर्श: संशय: किमेवमयमथैवमपि ज्ञानात्मकत्वान्न वाक्यावयव: । प्रमातु: प्रमाणानि प्रवर्तमानानि प्रमेयमर्पयितुं पारयन्तीति सम्भावना शक्यप्राप्ति: साऽपि तथैव न वाक्यावयवं स्पृशेत् । संशयव्युदासस्तु प्रतिपक्षोपालम्भ: स च वचनस्वभावत्वेऽपि न साधनवाक्यावयव: किं तु वाक्यान्तरमेवेति न साधनवाक्यस्यावयवत्वं प्रतिपद्यते । तदिमे संशयादय: प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति न वाक्यावयवा इति सूक्तं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति । तेषाम् ॥

साध्यनिर्देश: प्रतिज्ञा ॥ *

प्रतिज्ञेति लक्ष्यनिर्देश: साध्यनिर्देश इति लक्षणम् । शुद्धस्य धर्मिणो धर्मस्य वा द्वयोर्वा स्वतन्त्रयोर्धर्मिविशिष्टस्य वा धर्मस्य साध्यत्वानुपपत्ते: धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इत्यनुमानलक्षणे निर्णीतमेतत् । तस्य निर्देश:परिग्रहवचनं प्रतिज्ञेति । ननु सावधारणत्वाद्वाक्यानां किं साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यवधारणमुत प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देश इति । यदि साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यवधार्यते तदा यत एवकारकरणं ततोऽन्यथावधारणमिति प्रतिज्ञा नियम्यते साध्यनिर्देशं मा त्याक्षीदिति । साध्यनिर्देशस्त्वनियमित इति प्रतिज्ञामपहायापि भवेदित्यतिव्यापकं लक्षणम् । अथ प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देश इत्यवधार्यते तत: साध्यनिर्देशो नियम्यते प्रतिज्ञां मा त्याक्षीदिति प्रतिज्ञा त्वनियमिते ति साध्यनिर्देशमपहायापि भवेदिति साध्यनिर्देशेन प्रतिज्ञाया अव्याप्तस्यादव्यापकं लक्षणमिति । तदेतदयुक्तं न हि सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति यथैष पन्था: स्रुघ्नं गच्छतीति न हि तत्रैव एवेति स्रुघ्नमेवेति वा गच्छत्येवेति वा नियन्तुं शक्यते इति । अथाप्यवधारणमवश्याश्रयणीयं तद्भवतु साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति न

* गौतमसूत्रम् अ १ आ १ सू ३३ ।

चातिव्याप्तिः प्रतिज्ञामपहायान्यत्र साध्यनिर्देशस्यादर्शनात्। अनियमितो ऽप्य-
सावन्यत्र न दृश्यते एवेति तस्मात्साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति स्थितम्।
तद्यथा अनित्यः शब्द इति। नन्वत्रापि किमनित्य एवेत्यवधारणमुत शब्द
एवानित्य इति तथानित्य एव शब्द इत्युक्ते तद्गतधर्मान्तरतिरस्कारात्कृत-
कत्वमपि तत्र न भवेदित्यसिद्धो हेतुः। शब्द एवानित्य इति त्ववधारणे
घटादावनित्यत्वप्रतिषेधादन्वयशून्यता हेतोः स्यादिति। नैष दोषः। निरव-
धारणस्यापि वचनप्रयोगस्य दर्शितत्वात्। अनित्य एव शब्द इत्यवधारणे वा
नानित्यत्वव्यतिरिक्ततदविरुद्धकृतकत्वाद्यशेषधर्मान्तरनिषेधस्तत्र विधीयते
किं तु तद्विरुद्धनित्यत्वमात्रनिषेध एवानित्य एव शब्दो न नित्य इत्यर्थः।
तदुक्तं नियमस्तद्विरुद्धात्तु कल्प्यते नाविरोधिन इति*। तस्मान्न हेतोर-
सिद्धत्वम्। ननु साधनवाक्ये प्रतिज्ञावचनमसमञ्जसमसाधनाङ्गवचनत्वात्।
हेतुदृष्टान्तवचनाभ्यां हि साध्यसिद्धेस्ते एव वक्तव्ये न च स्वप्रतिपत्तावुपलब्धं
सर्वमेव परस्मै आख्येयम्। आख्याने वा धर्मिमात्रमाख्यायतां स्वप्रतिपत्तौ
हि पूर्वं पर्वतादेः शुद्धस्य धर्मिणो ग्रहणं न तु सिषाधयिषितहुतवहादिधर्म-
विशेषकलुषितवपुषः एवमभ्युपगमे ऽनुमानवैफल्यप्रसङ्गादतः कथं प्रथममेव
साध्यधर्माध्यासितस्वरूपधर्मिनिर्देशकरणम्। अपि च विवादादेव प्रतिज्ञार्थो
लभ्यते इति किं स्वकण्ठोक्तेन तेन प्रयोजनम्। उच्यते। स्वप्रतिपत्तिमनुसरता
परस्य प्रतिपत्तिरुत्पादनीयेति स्वप्रतिपत्तौ प्रथममुपलब्धो धर्मी तावदाख्येय
एवानुद्दिश्यमाने हि धर्मिणि निरधिकरणो हेतुः क्व साध्यं साधयेत्। धर्म्यन-
वच्छिन्ने च धर्ममात्रे ऽनुमानमनर्थकमविवादसिद्धत्वात्। अस्ति हि यत्र क्व
चिदनित्यत्वमित्याश्रयासिद्धश्च धर्मिनिर्देशाद्विना हेतुर्भवेदित्यवश्यनिर्देश्यो
धर्मी। यद्यपि च धर्मिमात्रदर्शनमेव प्रथममभूत्तथा ऽपि किं साधयितुं हेतुः
प्रयुक्तो भवेदित्युपप्लवशमनाय साध्यधर्मनिर्देशो ऽपि कर्तव्यः। शब्दः कृत-
कत्वादिति हि प्रयुज्यमानं तदिदमन्धपदमिव साधनं भवेत्। अथ व्याप्ति-
दर्शननिपुणेन यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टमिति दृष्टान्तवचसा तस्मादनित्य
इति निगमनवचनेन वा विरंस्यति स उपप्लव इति तथापि श्रोतृबुभुत्सोप-
रमपरिश्रमफले साधनवाक्ये साधनाधिगमाकाङ्क्षामुत्पादनाय साध्यं निर्दे-

* श्लोकवार्तिके अनुमानवार्तिके श्लो० ५५।

ष्टव्यं न हि शब्द इत्येतावत्युक्ते तत्र साधनमाकाङ्क्षति कश्चिदिति साध-नवचनावसरस्तत्प्रयोगसाफल्योत्पादनायैव नूनमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा-वचनं प्रयोक्तव्यम् । यत्तु विवादादेव प्रतिज्ञार्थस्य लब्धत्वमभिधीयते तदभ्यु-पगमनमेव शब्दान्तरेण प्रतिज्ञायाः । यतो विरुद्धौ वादौ विवाद एक आह नित्यः शब्द इतरस्त्वनित्य इत्याह सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो विवादः प्रतिज्ञैव । स तु पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तदहरेव भवतु दिनान्तरे वेति किमनेन विशेषेण । तस्मादुपरिहार्यं प्रतिज्ञावचनमिति सिद्धम् । प्रतिज्ञैव च पक्ष इत्युच्यते तदेवंविधे पक्षलक्षणे प्रदर्शिते तलात्पक्षाभासाः प्रतिक्षिप्ता भवन्ति । तद्यथा ऽनुष्णो ऽग्निरिति प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः । न रूपग्राहि चक्षुरित्यनुमान-विरुद्धः । शब्दविरुद्धस्तु यदुच्यते ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरुद्धः । जननी मे वन्ध्या पिता मे ब्रह्मचारीति धर्मधर्मिपदयोरेव विप्रतिषेधात्स्ववचनवि-रुद्धः । न चन्द्रः शशीति लोकप्रसिद्धिविरुद्धः उपमानविरुद्धस्तु न गवय-शब्दवाच्यो ऽयं गोसदृश इति । अप्रसिद्धविशेषणो नभःकुसुमकृतावतंसश्चैत्र इत्यप्रसिद्धविशेष्यः सुगन्धि गगनकमलमित्यप्रसिद्धोभयः खपुष्पकृतशेखरो वन्ध्यासुत इति । यत्रापि विशेषणविशेष्ययोः प्रमाणान्तरतः स्वरूप निश्चि-तमेव तन्निर्देशो ऽपि पक्षाभास एव शीतं तुहिनमुष्णो ऽग्निरिति साध्यत्वा-भावेनानुमानप्रयोगावसरविरहादिति यमेव च सा सिद्धसाध्यतोच्यते इति । ये चैते प्रत्यक्षविरुद्धतादयः पक्षदोषाः ये च वक्ष्यमाणाः साधनविकलत्वादयो दृष्टान्तदोषास्ते वस्तुस्थित्या सर्वे हेतुदोषा एव प्रपञ्चमात्र तु पक्षदृष्टान्तदो-षवर्णनम् । दृष्टान्तदुष्टतया च हेतोरेव लक्षणमन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरद्धी-यते इति सर्वे च ते हेतुदोषा एव ।

अत एव च शास्त्रे ऽस्मिन्मुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पक्षाभासादयो नोक्ता हेत्वाभासास्तु दर्शिताः ॥
कश्चिद्धेत्वनपेक्षो ऽपि पक्षमात्रप्रतिष्ठितः ।
बाधो ऽनुमानरूपस्य स्ववाक्यादिकृतो यथा ॥

एवंलक्षणको हेतुरिति तत्स्वरूपावधारणे सति तदभिधायकं वचनं रूपमेव लक्ष्यते इत्यर्थात्मकहेतुलक्षणं तावदुच्यते ।

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति* ॥

नन्वर्थात्मको हेतुरनुमानं तच्च लक्षितमेव पूर्वं तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । सत्यं तस्य तत्पूर्वकमिति सर्वनामपरामृष्टप्रत्यक्षमूलतोपवर्णनेन प्रतिबन्धपरिच्छेदोपायमात्रनिरूपणं कृतमिह तु प्रतिबन्धस्वरूपमपि प्रतिपाद्यते । तत्रार्थात्मके हेतौ लक्ष्ये पञ्चमीमपास्योदाहरणसाधर्म्यं साध्यसाधनं हेतुरिति सूत्रं पठन्ति । व्याचक्षते च साधर्म्यं हेतुरित्युच्यमाने गन्धवत्त्वादेरसाधारणहेतोः साध्यधर्मिव्यक्तिभेदवृत्तित्वेन साधर्म्यरूपसंभवाद्विरुद्धस्य पक्षविपक्षवृत्तेस्तत्साधर्म्यस्वभावत्वाद्धेतुत्वं प्रसज्यत इति तन्निवृत्त्यर्थमुदाहरणग्रहणम् । उदाह्रियतेऽस्मिन्साध्यसाधनयोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव इत्युदाहरणं दृष्टान्तः । तेन साधर्म्यं कस्येति प्रकृतत्वात्प्रत्यासत्तेश्च साध्यस्य धर्मिण इत्यवगम्यते । उदाहरणसाधर्म्यं साध्यदृष्टान्तधर्मिसाधारणो धर्मो हेतुरिति नासाधारणादेस्तथात्वप्रसक्तिरिति । एवमपि प्रमेयत्वादेरनैकान्तिकहेतोस्तथा भागासिद्धस्यानित्यत्वसिद्धये चतुर्विधपरमाणुपक्षीकरणे गन्धवत्त्वादेः प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टयोश्चोदाहरणसाधर्म्यसम्भवाद्धेतुत्वं भवेदिति तद्व्यवच्छेदाय साध्यसाधनग्रहणम् । साध्यदृष्टान्तधर्मिणोश्च समानो धर्मः साध्योऽप्यनित्यत्वादिः भवत्येवेति तस्यापि हेतुता मा प्रसाङ्क्षीदिति साध्यसाधनग्रहणम् । लिङ्गसामान्यलाभार्थं साध्यसाधनं यदुदाहरणसाधर्म्यं स हेतुरिति । साध्यसाधनपदेन च प्रतिबन्धो लक्ष्यते स च सव्यभिचारादिषु नास्तीति न ते हेतवः । प्रतिबन्धश्च पञ्चलक्षणक इत्येकैकलक्षणाभावकृतहेत्वाभासपञ्चकनिर्देशादेव सूचितवानाचार्यः । नन्वेवं तर्हि साध्यसाधनग्रहणमेव हेतुलक्षणमस्तु तद्धि सकलहेत्वाभासव्युदाससमर्थमिति किमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणेन । समानजातीयव्यवच्छेदार्थत्वात् । अहेतवो हि विजातीयास्तद्व्यवच्छेदः साध्यसाधनग्रहणात्समानजातीयस्य केवलव्यतिरेकिणोऽवच्छेदायोदाहरणसाधर्म्यग्रहणमिति । तत्किं केवलान्वयी हेतुरिति लक्ष्यत्वेन विवक्षितः । न तथाविधस्य हेतोरभावात् । अन्वयव्यतिरेकिलक्षणमेवोदाहरणं साधर्म्यवैधर्म्यसम्भवे तु सति साधर्म्यमप्यस्त्येवेति न साधारण्यं वा विशेषविधिरूपेणे-

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ३४ ।

वेदमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणं केवलान्वयिलक्षणं वर्णनीयमिति । ननु यदि द्विविधो हेतुरिष्यते तर्हि सामान्यलक्षणमादौ वक्तव्यं ततो विशेषलक्षणमिति । उच्यते साध्यसाधनग्रहणमेव प्रतिबन्धसूचकं सामान्यलक्षणं भविष्यति । उदाहरणसाधर्म्यग्रहणं त्वन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमुत्तरसूत्रं च केवलव्यतिरेकिणः । केवलान्वयी हेतुर्नास्त्येवेत्येवं पञ्चमीमुपेत्यार्थात्मकहेतुलक्षणमाचख्युः । अपि वा भवतु तथापि संशयव्यवच्छेदफलः पञ्चमीपाठः कश्चिदेवमभिदधीत साध्यसाधनमिति पर्यायपठनमात्रमेतन्न हेतुलक्षणम् । अपि च यथैव दृष्टान्तधर्मिणि हेतुधर्मप्रयुक्ततया साध्यधर्मो ऽवधारितस्तथैव पुनस्तमुपलभ्यमानस्तमुपस्थापयतु धर्म्यन्तरे तु तदुपलम्भाद्भवतु संशयः किं तत्साध्याविनाभूतमिह हेतोस्तत्त्वमुतान्यथेति अस्येदमुत्तरमुच्यते उदाहरणसाधर्म्यादिति । अयमर्थः देशकालव्यक्तिविशेषाणां व्यभिचारान्न तेषु प्रतिबन्धावधारणमपि तु सामान्यधर्मयोरेव ।

व्यक्तिभेदाश्रयत्वे हि नैव व्याप्तिग्रहो भवेत् ।
दृष्टान्ते ऽप्यभ्यनुज्ञैवं भवता दीयते कथम् ॥

तदभ्यनुज्ञानात्तु सामान्येन व्याप्तिग्रहणमङ्गीकृतमेव भवति । तस्मिंश्च सत्युदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनमेव भवति न संशयः संशयस्य विशेषग्रहणकारणकत्वादिह चोदाहरणसाधर्म्यपदोपात्तं लिङ्गसामान्यमेव विशेषो गृह्यते इति कुतः संशयः । साध्यसाधनपदमपि न पर्यायमात्रमपि तु पञ्चलक्षणकप्रतिबन्धसूचनेन हेतोः हेतुत्वसमर्थनार्थमेतत् । कस्माद्धेतुर्हेतुर्भवति साध्यसाधनत्वाद्गमकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनता चास्य पञ्चलक्षणकात्प्रतिबन्धाद्विना न निर्वहतीत्यसौ साध्यसाधनपदेन लक्ष्यते । यो ऽपि च प्रयोज्यप्रयोजकभावगर्भसाधनताङ्गतामेतीति तथाविध एव सूच्यते । अत एव चाप्रयोजक एवैकः परमार्थतो हेत्वाभास इति वक्ष्यते । तदिदमीदृशं साध्यसाधनत्वं हेतोः कुतो भवतीत्युदाहरणसाधर्म्यादिति संशयं व्यवच्छिन्दन्त्या पञ्चम्या कथ्यते । अतश्च यदुच्यते परैः साधर्म्यं यदि हेतुः स्यान्न वाक्यार्थो न पञ्चमीति तदिदमनुपपन्नम् । पञ्चम्या अर्थात्मकत्वे हेतावनुपयोगात्तथापि वा तस्याः समर्थितत्वात् । वाक्यार्थे लक्षणान्तरकरणात् तच्चेदमिदानीमुच्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । यद्यपि च ज्ञानस्याप्युदाहरण-

साधर्म्यात्कर्मभूतात्करणात्मकत्वाद्वा भवत्यभिनिर्वृत्तिस्तथापि वाक्यावयव-प्रकरणसामर्थ्याद् वचनमवसीयते । यदि वाक्यावयवप्रकरणमिदं किमर्थं तर्ह्यर्थव्युत्पादनम् । उक्तमत्र तद्विषयिकत्वाद् इति । साध्यसाधनग्रहणं वचनलक्षणे किमर्थं हेत्वाभासवचननिरसनमर्थात्मकहेतुलक्षणादेव हि सिद्धम् । न हेत्वाभासवचनव्यवच्छेदकं पक्षधर्मवचनं कृतकत्वादित्येवमादि प्रयोक्तव्यमपि तु हेतुविभक्त्यन्तं कृतकत्वादित्येमादि प्रयोक्तव्यमिति कृतकत्वेनेति कृतको ऽयमस्मादिति वा ऽभिधातव्यमेवं हि तत्साध्यसाधनं भवतीति ।

तथा वैधर्म्यात् ॥ *

उदाहरणग्रहणमनुवर्तते साध्यसाधनमिति च । एतच्च तथाशब्दोपादानसामर्थ्याद्गम्यते उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । अथाप्यर्थात्मकहेतुपूर्वकत्वाद्वचनस्यार्थात्मक एव हेतुः प्रथमं लक्ष्यते इति तल्लक्षणाय पूर्ववत्पञ्चमीपाठशून्यमेव सूत्रं वर्णयन्ति । वैधर्म्ये हेतुरित्युच्यमाने पक्षवैधर्म्यस्यापि विपक्षवृत्तेरशेषाख्यव्यक्तिपक्षीकरणे तुरगा इमे विषाणित्वादित्येवमादेर्हेतुत्वं स्यादित्युदाहरणग्रहणम् । तथा ऽप्यसाधारणादेरुदाहरणवैधर्म्यस्य हेतुता प्रसज्यते इति पूर्ववत्साध्यसाधनग्रहणं प्रतिबन्धसूचकं सकलहेत्वाभासव्यवच्छेदकं योजनीयम् । तस्मादेव सकलहेत्वाभासव्यवच्छेदसिद्धेरुदाहरणवैधर्म्यग्रहणं समानजातीयान्वयव्यतिरेकिहेतुव्यवच्छेदसिद्धये व्याख्येयम् । ननु च वैधर्म्यशब्दः केवलान्वयिनमेव हेतुमव्यतिरेकं व्यवच्छेत्तुमलं तस्य वैधर्म्यशून्यत्वादन्वयव्यतिरेकिणोस्तु हेत्वोरुदाहरणसाधर्म्यस्यापि भावात्कथमनेन व्यावर्तनम् । उच्यते ।

> वैधर्म्यशब्दोपादानात्केवलान्वयिनो यथा ।
> निवृत्तिर्गम्यते तद्वदन्वयव्यतिरेकिणः ॥
> साध्यसाधनशब्दो हि प्रतिबन्धोपलक्षणः ।
> व्याख्यातः प्रतिबन्धश्च व्यतिरेकान्वयात्मकः ॥

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ३५

वेदमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणं केवलान्वयिलक्षणं वर्णनीयमिति । ननु यदि द्विविधो हेतुरिष्यते तर्हि सामान्यलक्षणमादौ वक्तव्यं ततो विशेषलक्षणमिति । उच्यते साध्यसाधनग्रहणमेव प्रतिबन्धसूचकं सामान्यलक्षणं भविष्यति । उदाहरण-साधर्म्यग्रहणं त्वन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमुत्तरसूत्रं च केवलव्यतिरेकिणः । केवलान्वयी हेतुर्नास्त्येवेत्येवं पञ्चमीमुपेक्ष्यार्थात्मकहेतुलक्षणमाचख्युः । अपि वा भवतु तथापि संशयव्यवच्छेदफलः पञ्चमीपाठः कश्चिदेवमभिदधीत साध्यसाधनमिति पर्यायपठनमात्रमेतन्न हेतुलक्षणम् । अपि च यथैव दृष्टा-न्तधर्मिणि हेतुधर्मप्रयुक्ततया साध्यधर्मोऽवधारितस्तथैव पुनरसावुपलभ्य-मानस्तमुपस्थापयतु धर्म्यन्तरे तु तदुपलम्भाद्भवतु संशयः किं तत्साध्या-विनाभूतमिह हेतोस्तत्त्वमुतान्यथेति अस्येदमुत्तरमुच्यते उदाहरणसाधर्म्या-दिति । अयमर्थः देशकालव्यक्तिविशेषाणां व्यभिचारान्न तेषु प्रतिबन्धावधा-रणमपि तु सामान्यधर्मयोरेव ।

व्यक्तिभेदाश्रयत्वे हि नैव व्याप्तिग्रहो भवेत् ।
दृष्टान्तेऽप्यभ्यनुज्ञैवं भवता दीयते कथम् ॥

तदभ्यनुज्ञानात्तु सामान्येन व्याप्तिग्रहणमङ्गीकृतमेव भवति । तस्मिंश्च सत्युदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनमेव भवति न संशयः संशयस्य विशेष-ग्रहणकारणकत्वादिह चोदाहरणसाधर्म्यपदोपात्तं लिङ्गसामान्यमेव विशेषो गृह्यते इति कुतः संशयः । साध्यसाधनपदमपि न पर्यायमात्रमपि तु पञ्च-लक्षणकप्रतिबन्धसूचनेन हेतोः हेतुत्वसमर्थनार्थमेतत् । कस्माद्धेतुर्हेतुर्भवति साध्यसाधनत्वात्तद्गमकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनता चास्य पञ्चलक्षणकात्प्रति-बन्धाद्विना न निर्वहतीत्यसौ साध्यसाधनपदेन लक्ष्यते । सोऽपि च प्रयोज्यप्र-योजकभावगर्भसाधनताङ्गतामेतीति तथाविध एव सूच्यते । अत एव चाप्र-योजक सर्वैः परमार्थतो हेत्वाभास इति वक्ष्यते । तदिदमीदृशं साध्यसा-धनत्वं हेतोः कुतो भवतीत्युदाहरणसाधर्म्यादिति संशयं व्यवच्छिन्दन्त्या पञ्चम्या कथ्यते । अतश्च यदुच्यते परैः साधर्म्यं यदि हेतुः स्यान्न वाक्यार्थो न पञ्चमीति तदिदमनुपपन्नम् । पञ्चम्या अर्थात्मकत्वे हेतावनुपयोगात्तथापि वा तस्याः समर्थितत्वात् । वाक्यार्थे लक्षणान्तरकरणात् तच्चेदमिदानीमु-च्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । यद्यपि च सामान्याप्युदाहरण-

तस्मान्न साधनग्रहणेन हेतुद्वयसामान्यलक्षणमभिधायोदाहरणसाधर्म्यग्रहणेनान्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमुदाहरणवैधर्म्यग्रहणेन च केवलव्यतिरेकिणो वर्णनीयमपि तु सूत्रद्वयेनैतस्यैवाऽन्वयव्यतिरेकवतो हेतोर्लक्षणं व्याख्येयम् । अन्वयव्यतिरेकयोर्गमकाङ्गत्वादेकेनान्वयनिरूपणमपरेण च सूत्रेणाव्यतिरेकव्युत्पादनम् । अत एव च भाष्यकारः किमेतावद्धेतुलक्षणं नेत्युच्यते तथा वैधर्म्यादित्येकवाक्यतयैव व्याख्यातवान् । उदाहरणमपि च सूत्रद्वये तुल्यमेवान्वयव्यतिरेकिहेतोरुत्पत्तिधर्मकत्वादिति । अथ वदन्ति । यदि वयं यं कं चन शुष्कमेव केवलव्यतिरेकिणं हेतुमुपगच्छेम तत एवमनुयुज्येमहि किं त्वन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुः क्वचित्साध्यविशेषे विशेषणविशेषवशात्केवलव्यतिरेकितामवलम्बत इति ब्रूमः । तद्यथेच्छादिगतं कार्यत्वमात्मसिद्धौ । तत्र हि कार्यत्वमाश्रितत्वमात्रेण व्याप्तमुपलब्धमन्वयव्यतिरेकमुखेनैव घटादेः कार्यस्याश्रितस्य दृष्टत्वात् । यत्र ह्याश्रितत्वं नास्ति तत्र कार्यत्वमपि नास्त्येव व्योमादौ । सोऽयमन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुर्यदा परिदृश्यमानशरीराद्याश्रयव्यतिरिक्ताश्रयाश्रितत्वे साध्ये देहादिषु बाधकोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति सविशेषणः प्रयुज्यते तदा केवलव्यतिरेकी सम्पद्यते । देहादिव्यतिरिक्तस्याश्रयस्यात्मनो नित्यपरोक्षत्वेनान्वयानुपलम्भादिति । ईदृशस्य चान्वयमूलस्य तस्यां दशायां केवलव्यतिरेकितामुपगतस्य हेतुत्वानुपगमान्न पूर्वोक्तदोषावसरः । न ह्यीदृशा हेतुना सर्वः सर्वं साधयितुमुत्सहते न चाशाधारणस्य हेतुत्वमित्थं स्थिते प्रसज्यते पञ्चलक्षणत्वमपि पूर्वाश्रयापेक्षमस्य भविष्यति । यत्तु संदिग्धव्यतिरेकित्वमाशङ्कितं तदप्यन्वयव्यतिरेकमूले केवलव्यतिरेकिणि निरवकाशं कार्यस्याश्रितस्योपलम्भादाश्रितत्वव्यावृत्त्या व्योमादौ च कार्यत्वव्यावृत्तिदर्शनादिदानीं घटादौ शरीरे वा सविशेषणकार्यत्वव्यावृत्तिर्दृश्यमाना विशिष्टाश्रयव्यावृत्तिगतैवात्रगम्यते इति न संदिग्धो व्यतिरेकः । एतच्चात्मसिद्धिप्रसङ्गे निर्णीतमिति निरपवादः केवलव्यतिरेकी हेतुरस्त्येव । लक्ष्यते इति तल्लक्षणार्थमुत्तरसूत्रमन्वयव्यतिरेकिहेतुलक्षणार्थं च सूत्रं केवलान्वयी हेतुर्नास्त्येव सामान्यलक्षणं त्वनुमानलक्षणात्साध्यसाधनपदाद्वाऽवगन्तव्यम् । भाष्याक्षराणि तु कथमप्युपेक्षिष्यामहे । अथ वा यथा कथं चिद्वा

व्याख्यास्यामः । केवलव्यतिरेकिणां त्वीदृशमात्मादिप्रसाधने परममस्त्रमुपे- क्षितुं न शक्नुम इत्ययथाभाष्यमपि व्याख्यानं श्रेयः ।

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ *

यथा तत्पूर्वकमनुमानमित्यत्र प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रतिपादित- मिह तु प्रतिबन्धस्वरूपमुदाहरणसाधर्म्यवैधर्म्ययुक्तमेवं लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः इत्यत्र वादिप्रतिवादिप्रतिपन्नत्वं द्विविधस्यापि दृष्टान्तस्य सामान्यलक्षणमुक्तमिह तु प्रयोज्यप्रयोजकभावव्य- वस्थितसाध्यसाधनधर्माधिकरणत्वमेकस्य द्वितीयस्य च तद्रहितत्वं लक्ष- णमुपपाद्यते । तत्र साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति साधर्म्यदृष्टान्तस्य लक्षणम् । वचनाधिकरणेऽप्यर्थात्मकदृष्टान्तचिन्तनं तदौपयिकत्वाद्धेतुवत्कर्तव्यम् । साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी तेन साधर्म्यं साधनधर्मो लिङ्गसामान्यं यत्तदुदाह- रणसाधर्म्यं पूर्वमुक्तं तदेव द्विगुणत्वादुभाभ्यां व्यपदिश्यते इतीह साध्यसाध- र्म्यशब्देनोक्तम् । तस्मात्साध्यसाधर्म्याद्यस्तद्धर्मभावी तस्य साध्यस्य धर्मो नित्यत्वादिर्यस्मिन्भवति स तद्धर्मभावी पञ्चम्या प्रयोजकमुच्यते । हेतुधर्म- प्रयुक्तः साध्यधर्मो यत्रास्ति स साध्यधर्मदृष्टान्त इत्यर्थः । स एव च वचसा कर्मतां प्रतिपद्यमान उदाहरणं भवतीत्यर्थवचनवाचिनोर्दृष्टान्तोदा- हरणशब्दयोः सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । दृष्टान्त एकान्वयव्यापकेन वचनेनोद्यमान उदाहरणमित्युक्ते तदभिधायकं वचनमुदाहरणमुक्तं भव- त्येव । यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । नन्वेवं यत्र हेतुकृता साध्यधर्मसत्ता यथा जलधरोन्नमनवृष्ट्यादौ तादृश एव दृष्टान्त उपदिष्टो भवेन्न तत्र साध्यधर्मकृता हेतुसत्ता यथा धूमानुमान इति । अदृष्टार्थो देवानांप्रियः । नात्यन्तमत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावो विवक्षितः किं तु धर्म्यभिप्रायेण । अग्नौ च धूम इवाग्नेः प्रयोजकतां प्रतिपद्यते न हि धूमाग्न्योः कार्यकारणभावेन गम्यगमकभावः किं तु नियमाद्द्वयोरेव नियमनाम्ना संबन्धेनेत्यसकृदुक्तम् ।

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ३६ ।

धूमः स्वरूपतो नाम जायतां जातवेदसः ।
नाग्निस्तमाक्षिपत्येनं स एव ह्यग्निमाक्षिपेत् ॥
प्रयोजकत्वमग्नेश्च पञ्चम्या यदि कथ्यते ।
अथ तथाग्निरित्येवं तन्निर्देशः प्रसज्यते ॥
यस्य प्रयोजकत्वं हि विवक्षाप्रापितं भवेत् ।
यच्छब्देन च पूर्वेण स हि निर्देशमर्हति ॥
भवेदेवं च हेतुत्वं धूमं प्रति विभावसोः ।
न च तद्युज्यते वक्तुमनैकान्तिकदोषतः ॥
प्रयोजकत्वमिच्छन्ति तस्मान्नोत्पत्त्यपेक्षया ॥

अपि त्वव्यभिचारं हेतोरेवोचितं तत् । तस्माद्धेतुधर्मप्रयुक्तः साध्यधर्मो य उत्थाप्यते स साध्यधर्मदृष्टान्तस्तद्वचनमुदाहरणमिति सिद्धम् ।

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ *

दृष्टान्त उदाहरणमिति वर्तते । तदिति साध्यधर्मपरामर्शः । तद्यद्यपि पूर्वसूत्रे लिङ्गसामान्यं तथाप्यत्र साध्यसाधर्म्यं द्रष्टव्यं तद्विपर्ययात्साध्याभावविपरीतः अतद्धर्मभावी साधनरहितो यो दृष्टान्तः स वैधर्म्यदृष्टान्तः पूर्ववद्वचनः कर्मतामापद्यमानो वैधर्म्योदाहरणं भवति । विपरीतमित्युदाहरणापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । किमर्थं पुनः साध्याभावात्साधनाभावो वैधर्म्यदृष्टान्तः स वर्ण्यते न पुनः साधर्म्यदृष्टान्तस्थित्या साधनाभावादेव साध्याभाव इति । उक्तमत्र व्याप्यव्यापकभावो यः साध्यसाधनधर्मयोः स एव वैपरीत्येन मन्तव्यस्तदभावयोरिति । किं कारणं साधनधर्मे हि धूमे साध्यधर्मेणाग्निना व्याप्तेऽग्निः तत्र निवेशमलभमानोऽनन्यथावकाशत्वाद् धूम एव निवेशितः । एवं साध्यधर्माभावेऽनग्नौ साधनधर्माभावेनाधूमेन व्याप्ते सति धूमस्तत्र लब्धावकाशोऽनन्यगतित्वादग्नावेव निविशत इति । यदि तु साधर्म्यदृष्टान्तवत्तथैव व्याप्यव्यापकभावः व्याप्यते साधनाभावे साध्यं नास्तीति तदा धूमाभावेनाग्निना व्याप्तेनाग्निस्तत्रालब्धनिवेशो धूममवलम्बेतेति स्यान्न चैतद्विदेहत्यधूमेऽपि वह्निदर्शनादित्येवं सपक्षैकदेशवृत्तेर्हेतुत्वमपि प्रसिद्धं हीयते व्याप्तिवै-

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ३७ ।

धुर्यादिति। अपि च धूमाभावेनाग्न्यभावे व्याप्ते कथ्यमाने सत्यधूमो नियमितो भवत्यनग्निं मा ह्यासीदित्यग्निस्त्वनियमितः स्वातन्त्र्यादधूममपि स्पृशेदिति व्यभिचारात्प्रतिबन्धो विघटेत । तदुक्तं यदा तु साध्याभावेन हेत्वभावो विरुध्यते साधनं व्यापितं भवेत् । साध्यं पुनः स्वतन्त्रत्वाद्धेतुभावे ऽपि सम्भवेत् । तस्मादत्रापि समव्याप्तिकौ साध्यसाधनधर्माविति सपक्षैकदेशवृत्तित्वेनाहेतुत्वमाशङ्कते तथापि साधनधर्मस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिमभिधित्सता साध्याभावे साधनाभावो दर्शयितव्यः । यत्रानित्यत्वं नास्ति तत्र कृतकत्वमपि नास्ति यथाऽऽकाशादाविति । यो ह्यविद्यमानविपक्षो हेतुः सो ऽपि सुतरां ततो व्यावृत्तो भवति तदभावात्तद्व्यावृत्तेरिति । अतश्च सर्वपदार्थानित्यत्वं नास्ति तत्र कार्यत्ववादोऽयमपि वैधर्म्यदृष्टान्तमप्रदर्शयन्न वार्यते । यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्र कार्यत्वमपि नास्ति यथा शशविषाणादाविति। ते एते साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणे अन्वयव्यतिरेकवति हेतावुभे अपि सम्भवन्ती विकल्पेन प्रयोक्तव्ये। एकेनैव व्याप्तेः प्रदर्शनात्किमन्येन कृत्यम् । के चित्तु व्याप्तिसौष्ठवप्रदर्शनाय द्वयोरपि प्रयोगमिच्छन्ति । भवतु मा वा भूत्रेदं महद्विमर्दस्थानम् । ननु हेतूदाहरणाधिकमिति निग्रहस्थानमिदमादिष्टम् । समानजातीयाभिप्रायं तद्भविष्यति । साधर्म्यदृष्टान्तानेकत्वे वा तन्निग्रहस्थानमित्यास्तामेतत् । इत्थं साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तस्वरूपे व्युत्पादिते बलात्तद्वचनरहिता दृष्टान्ताभासा भवन्ति। तत्र साध्यविकलः साधनविकल उभयविकल इति वस्तुदोषकृतास्त्रयः साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः । अनन्वयो विपरीतान्वय इति द्वौ वचनदोषकृतौ। यथा नित्यः शब्दः अमूर्तत्वादित्यत्र बुद्धिवदिति साध्यविकलो दृष्टान्तः । परमाणुवदिति साधनविकलः । घटवदित्युभयविकलः । व्योम्नि नित्यत्वामूर्तत्वं विद्यते इत्यनन्वयः । यदमूर्तं तन्नित्यमिति वक्तव्ये यन्नित्यं तदमूर्तमिति विपरीतान्वय इति वैधर्म्यदृष्टान्ताभासा अपि पञ्चैव । साध्याव्यावृत्तः साधनाव्यावृत्तः उभयाव्यावृत्त इति वस्तुदोषास्त्रयः । अव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेक इति वचनदोषौ द्वौ । यथा तत्रैव हेतौ यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्र मूर्तत्वमपि नास्ति यथा परमाणुष्विति साध्याव्यावृत्तः । बुद्धाविति साधनाव्यावृत्तः । यथाऽऽकाश इत्युभयथा व्यावृत्तः । नित्यत्वामूर्तत्वे घटे न विद्येते इत्यव्यतिरेकः । यत्र नित्यत्वमपि नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्ति

इति वक्तव्ये यत्रामूर्तत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वमपि नास्तीति विपरीतव्यतिरेक इति । एते च वस्तुवृत्तेन हेतुदोषा एव तदनुविधायित्वादत एव हेत्वाभासवत्सूत्रकृता नोपदिष्टाः अस्माभिस्तु शिष्यहिताय प्रदर्शिता एव ।

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ *

उदाहरणमात्मलाभे ऽपेक्षतइत्युदाहरणापेक्षः पक्षधर्मोपसंहार उपनयः । द्विविधश्चासौ तथेति न तथेति वा उदाहरणद्वैविध्यात् । तत्र साधर्म्योदाहरणापेक्षस्तथेत्युपनयो यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा ऽऽकाशः न च तथा कृतकः शब्द इति । अथापि निषेधद्रूपयोगाद्द्विविधरेव गम्यते । ननु साध्यस्येत्ययावाचकः सूत्रावयवः पक्षधर्मोपसंहारो ह्युपनयो न साध्योपसंहारः । साध्यो हि धर्मो धर्मी वा स्यात् तयोरन्यतरस्याप्ययमुपसंहार इति । उच्यते साध्यो धर्म्येव न धर्म इह विवक्षितः । तथायं हेतोरुपसंहारस्तथा च कृतकः शब्द इति सेयं साध्यस्येति सम्बन्धे षष्ठी मन्तव्या साध्ये धर्मिणि हेतोरुपसंहार उपनय इति ।

> नन्वाधारविवक्षायामिह प्राप्नोति सप्तमी ।
> संबन्धमात्रे वाच्ये वा कथमाधारतोच्यते ॥
> नैतत्संबन्धसामान्ये ऽप्युक्ते भवति धर्मिणा ।
> योगो विशेषचिन्तायां तस्य त्वाधारता भवेत् ॥
> विशेषैरनभिमुखे च प्रायः षष्ठी नियुज्यते ।
> शेषो नामाविवक्षैव कारकाणामिति स्थितिः ॥
> तथा च राज्ञः पुरुषो ब्राह्मणस्य कमण्डलुः ।
> तरोः शाखेति सर्वत्र विशेषो ऽन्तर्व्यवस्थितः ॥

अतश्च धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा सा हि तस्य चानुमिच्छेदितिपत्संबन्धमात्रसमर्पिका ऽपि सेयं षष्ठी विशेषपर्यवसाना भविष्यतीति मूर्त्तं साध्यस्योपसंहार इति । ननूपन्यासवचनमनर्थकं पक्षहेतुदृष्टान्तवचनैः किं न

---

* गौतमसूत्रम् । अ १ आ १ सू । ३८

पर्याप्तं यदर्थमुपनयवचनमुच्चार्यते । यदि धर्मिणि हेतोः सत्त्वसिद्धये तदभिधानं तदेव वृथैव श्रमः पक्षधर्मवचनेनैव कृतकत्वादित्येवमादिना सिद्धत्वात् । अथ साध्यदृष्टान्तधर्मिणोः साम्यापादनाय तदुच्चारणं तदपि न चतुरस्रमुदाहरणसाधर्म्यादित्यनेनैव गतार्थत्वात् । उदाहरणसाधर्म्यवचनं हि हेतुवचनमेव भवेत् । अथ स्वप्रतिपत्तौ तदर्थदर्शनात्परं प्रति तद्वचनं तथापि परामर्शज्ञाने विवदन्ते । अपि च स्वयं दधिभक्षणसमनन्तरं यदि कदाचिदनुमेयमिति उपजायते तत्किं परस्मै तदुपदिश्यताम् । यो ऽप्ययं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रयोगक्रम आश्रीयते सो ऽपि स्वप्रक्रियानुरागनिर्मित एव न वस्तुबलप्रवृत्तः । तथा हि यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टं कृतकश्च शब्द इतीयति वचनात्को नाम शब्दानित्यतां नावगच्छेत् । शमे चात्र सत्यव्रतधनः प्रमाणं ढिण्डिकराणां परित्यज्याक्षिणी निमील्य चिन्तय तावत्किमियता ऽर्थे बुद्धो ऽथ न वा । तस्मात्स्वप्रक्रियापक्षपातमपास्य पञ्चावयवमेवंक्रमकं वाक्यं प्रयुङ्क्ष्वेति । अत्रोच्यते । इदं तावद्भवान्पृष्टो व्याचष्टां किं स्वप्रतिपत्तिमनुसरन्तः परप्रतिपादनाय वाक्यरचनां कुर्मः उत परहृदयानुवर्तनेनेति । तत्र पराभिप्रायस्य वैचित्र्यात्परोक्षत्वाच्च दुरवगमत्वेन न विद्मः किं विदध्महे किं भुवमुत्खनामः किमरत्निना परं पीडयामः उत हस्तसंज्ञया व्यवहरामः आहो हेतुमात्रमेव केवलं प्रयुञ्ज्महे किं वा त्र्यवयवं वाक्यमभिदध्मः उत पञ्चावयवादपि वाक्यादधिकमाख्यानकमस्मै वर्णयाम इत्येवमनवस्थितत्वात्पराभिप्रायस्य स्वप्रतिपत्तिमेवानुसरता परः प्रत्याय्यः । तत्र स्वप्रतिपत्तौ पर्वतादिधर्मी प्रथमं दृष्ट इति स प्रतिज्ञया कथ्यते ततो धूमादिलिङ्गमुपलब्धमिति हेतुवचनेन तदावेद्यते । ततो यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इति व्याप्तिस्मरणमभवदिति दृष्टान्तवचसा तदभिधीयते । ततस्तथा चायं धूम इति परामर्शज्ञानमुदपादीति तदुपनयवचनेन प्रतिपाद्यते । ततस्तस्मादत्राग्निरित्यनुमेयज्ञानमुपजायते इति निगमनेन तदुच्यते । ततः पर प्रति पर्यवसानात्किमन्यदुपदिश्यतामिति । न च दधिभक्षणदृष्टान्तो ऽन्यतममपि भवितुमर्हत्यनुमेयप्रतिपत्त्यनुपादेयत्वात् । येषामपि मते परामर्शज्ञानं नास्ति तैरप्युपनयवचनमवश्यमेवापरिहार्यमनुमेयप्रतिपत्तये । दृष्टान्ते दर्शितशक्तिरेव हेतुः प्रमयति नान्यथेत्यतो यद्यपि पक्षधर्म-

सिषतो च परामर्शज्ञानानन्तरं साध्यावगतिरेव भवन्ती दृश्यते सा परस्याप्युपनयवचनश्रवणसमनन्तरमुपजायमानैवेति किं तदुक्त्या प्रयोजनम् । उच्यते । प्रतिज्ञायास्तावत्साफल्यं समर्थितमेव तस्याश्चेदं पुनर्वचनं सिद्धसाध्यभेदे सत्यपि धर्मिधर्मनिर्देशमात्रसाम्यादुच्यते । सिद्धसाध्यभेदादेव च न पौनरुक्त्यकृतमसाफल्यं स्वप्रतिपत्तिसमये च परामर्शज्ञानानन्तरं साध्यबुद्धिरुत्पन्ना सा परस्मै कथ्यमाना न निष्प्रयोजना भवति ।

तस्माद्धेतोरिदं साध्यमहमज्ञासिषं यथा ।
तथा त्वमपि जानीहि मा स्म विघ्नोऽत्र ते भवेत् ॥

एवमुक्ते संशयानस्य संशयः शाम्यति विपर्यस्तमतेश्च विपर्ययस्तदर्थश्च परार्थानुमानोपन्यासश्रमस्तदिदं विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनमाहुः । ये तु यथाश्रुतसाध्यनिर्देशात्मकप्रतिज्ञापुनर्वचनसमर्थनलाभादपि प्रतिज्ञायाः सिद्धिमबुध्यमाना असाधारणशङ्काव्यवच्छेदाय निगमनवचनमिच्छन्ति ते न सम्यगभ्यधुः । असाधारणाशङ्कायाः दृष्टान्तवचनेनैव निरस्तत्वात् । विशेषस्य हि हेतुत्वशङ्कायामसाधारणशङ्का स्याद्यत्कृतकं तदनित्यमिति दृष्टान्तवचसा सामान्यस्य हेतुत्वे कथिते कथमसाधारणत्वमाशङ्केत । यदि पुनरुपनयवचनेन साध्ये धर्मिणि हेतोरुपसंहारादसाधारणत्वमाशङ्केत तत्पुनर्दृष्टान्तधर्मिवृत्तित्वमस्य दर्शयितव्यम् । तस्मिन्दर्शिते पुनस्तद्वृत्तित्वाद्धर्मिण्यसिद्धत्वमाशङ्कनीयं पुनस्तद्व्यावृत्तये धर्मिणि हेतोरुपसंहारो विधेय इत्येवमसाधारणशङ्काव्युदासाय प्रयोगः किं तु पूर्वरीत्यैवेति । तस्माद्विवक्षितेऽर्थे यथोदिते क्रमनिवेशिनोऽवयवान् एकत्र संघटयितुं निगमनवचनं प्रयोक्तव्यम् । त इमे प्रतिज्ञादयो निगमनपर्यन्ताः पञ्चावयवा यथासंभवमागमादिप्रमाणानुगृहीताः परस्परानुषक्ताश्च स्वार्थं साधयन्ति । तत्र मुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्येनानुमानेनैव सर्वेऽवयवा अनुगृह्यन्ते प्रपञ्चाय तु प्रमाणान्तरानुग्रह एषामुच्यते । प्रतिज्ञायास्तावदागमोऽनुग्राहक उपेयते उपदेशस्वभावत्वात् । अनित्यः शब्द इत्युक्त्वा त्वेवंविधे विषये ऋषिवदस्वतन्त्रत्वादनुमानमुपदिशन्ति । प्रतिज्ञावचनं तु तच्छायानुपातित्वाच्छब्दप्रामाण्यसिद्धये वा शास्त्रे न प्रतिज्ञायाः शब्दविषयत्वादागमानुगृहीतमुच्यते । हेतुवचनमनु-

मानेनानुगृह्यते । उदाहरणं तु प्रत्यक्षेण तन्मूलत्वाद्व्याप्तिपरिच्छेदस्य यथा गौस्तथा गवय इति च यथा घटस्तथा शब्द इत्यनया च्छाययोपमानकारणभूतवनेचरादिवचनसदृशत्वादुपमानमुपनयस्यानुग्राहकमभिधीयते । निगमनस्य तु सर्वावयवानामेकत्र नियोजनार्थत्वात्सर्वप्रमाणानुग्राह्यतैवेतरेतरानुषक्तत्वात् । प्रतिज्ञां विना निराश्रयो हेतुर्भवेदिति सा पूर्वं प्रयोक्तव्या अनित्यः शब्द इति । ततो हेतुं परो जिज्ञासत इति हेतुवचनमुच्चार्यते कृतकत्वादिति । हेतौ श्रुते क्वास्य व्याप्तिरवधृतेति दर्शयितुमुदाहरणमुच्यते यत् कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । एवमुक्ते किमीदृशो निश्चितव्याप्तिरेष हेतुः साध्यधर्मिणि भवेन्न वेत्यविदुषस्तामाशङ्कामपाकर्तुमुपनयः प्रयुज्यते । ततोऽमुना क्रमेण तथापि साध्यप्रतीतिर्भवत्विति सर्वावयवानेकत्र साध्येऽर्थे समर्थयितुं निगमनमभिधीयते । अन्यतममवयवमन्तरेण सकलमिदमनुपपन्नार्थं वाक्यं स्यादिति पञ्चावयवमेव यथोपदिष्टक्रमकं वाक्यं प्रयोक्तव्यम् ।

इत्यारब्धोपकारास्तदनुगुणफलैरागमादिप्रमाणै-
रन्योन्यापेक्षिणोऽमी नियतमवयवाः साधयन्त्यर्थजातम् ।
यश्चैतेषां प्रमेये वचसि च चतुरस्तस्य जातिप्रयोग-
प्रायैः शक्यो न पक्षः क्षपयितुमिति हि व्याहरद्वृत्तिकारः ॥

अवयवपदार्थः ॥

इति भट्टजयन्तस्य कृतौ न्यायमञ्जर्यां दशममाह्निकम् ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥*

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति सामानाधिकरण्यनिर्देशादर्थ एवान्यपदार्थो न पुरुषः। पुरुषो हि षष्ठ्या निरदेक्ष्यत अविज्ञातं तत्त्वमस्येति। तत्त्वपदोपादानेन धर्मिणः सामान्यधर्ममात्रविनिश्चितस्य विज्ञातत्वं सूचयति। कारणोपपत्तित इति संशयज्ञानोल्लिख्यमानपक्षद्वयान्यतरपक्षोत्थापनानुकूलकारणावलोकनं तत्त्वस्योत्थापकमाह। अत एवाविज्ञाततत्त्वेऽर्थे भवन्तावपि बुभुत्साविमर्शौ न तर्कतां प्राप्तः। तत्त्वज्ञानार्थमिति साक्षात्प्रमाणतामस्य निरस्यति। प्रमाणानुग्राहं तु विशेषपरिशोधनद्वारेण विदधत्तत्त्वज्ञानाय कल्पते। तर्क ऊह इति पर्यायोपादानस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः। तेनायं सूत्रार्थः अविज्ञाततत्त्वे सामान्यतो ज्ञाते धर्मिण्येकपक्षानुकूलकारणदर्शनात्तस्मिन् संभावनाप्रत्ययो भवितव्यतावभासस्तदितरपक्षशैथिल्यापादने तद्ग्राहकप्रमाणमनुगृह्णन् सुखं प्रवर्तयंस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति। यथा वाहकेलिप्रदेशादावूर्ध्वत्वविशिष्टधर्मिदर्शनात्पुरुषेणानेन भवितव्यमिति प्रत्ययः। ननु तत्त्वज्ञानार्थमित्युक्ते सति सामर्थ्यादविज्ञाततत्त्वता लभ्यते एवेति किमर्थं स्वकण्ठेन पुनरनूद्यते। ज्ञातं किं तु क्व चिद्विषये ज्ञाततत्त्वेऽपि पूर्वतर्कैरवसृष्टे सत्युत्तरकालं तर्कितो मयाऽयमर्थ इति स्मर्यमाणतर्कविशेषणतया गृह्यमाणो विशेषणीभूतस्तर्कस्तत्त्वज्ञानार्थो भवतीति तद्व्युदासाय पुनरविज्ञाततत्त्वग्रहणम्। मार्गशोधनद्वारेण तर्कस्य तत्त्वज्ञानार्थत्वमिह विवक्षितं तच्चाविज्ञाततत्त्वेऽर्थे संभवतीति। ननु नैव संशयनिर्णयान्तरालवर्ती तर्कप्रत्ययः कश्चिदस्ति। तथा हि यदि तावदनवगतविशेषस्य भवत्यसौ प्रत्ययस्तर्हि संशय एव भवेदवगतविशेषस्य भवन्निर्णयतामेव स्पृशेत्। पुरुष एवेत्येवकारार्थादुन्मेषरहितोऽपि प्रत्ययो निर्णयो न न भवितुमर्हति। तुरगपरिसरणसमुचितदेशदर्शनमपि यदि स्थाणुपक्षे स्थगयितुमलमिति मन्यसे तस्करचरणादिनरविशेषदर्शनवत्तन्निर्णयकारणमेव स्यात्। अथ तस्यामपि तुरगविहरणभुवि निखनन्ति कश्चन स्थाणुमिति शङ्कसे यद्येवं स्थाणुपक्षानपायात्पुनः संशय एव स्यादिति न तृतीयः पक्षः समस्तीति लक्षणाभावात्कस्येदं लक्षणमिति। उच्यते न खलु स्वमतिपरिकल्पितविकल्पवितानेन प्रत्यात्मवेदनीयाः प्रती-

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ४० ।

तयो परीतुं शक्या: । तथा हि । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति प्रतीतिरेका पुरुष एवा-यमित्यन्या पुरुषेणानेन भवितव्यमिति मध्यवर्तिनी तृतीया संभावनाप्रतीतिः स्वहृदयसाक्षिकेव ।

साम्येन हि समुल्लेखः संशये पक्षयोर्द्वयोः ।
निर्णये त्वितरः पक्षः स्पृश्यते न मनागपि ॥

तर्कस्त्वेकतरं पक्षं विभात्युत्थापयन्निव ।

ननु संभावनाबीजवाजिवाहनदर्शनाद्वाहकेलिप्रदेशविशेषदर्शनं हि पुंसि संभावनामात्रमुपजनयितुमलं न तु शिरःपाण्यादिविशेषदर्शनवत्सर्वा-त्मना स्थाणुपक्षापसरणेन पुरुषनिर्णयाय प्रभवत्यतो ऽयमगृहीतविशेषस्यैव भवति प्रत्ययो न तु संशयः एकतरपक्षानुकूलकारणोपपत्त्या जायमा-नत्वात् । कथं पुनः पाणिपादादिपुरुषविशेषवदश्ववाहनदेशविशेषो विशेषकार्यं न कुर्यात् कुर्वन्वा स्थाणुपक्षोत्सारणान्निर्णय एवायमिति कस्यैष पर्यनुयोगः । यथा हि शिरःपाण्यादिदर्शने सति पुरुषनिर्णयो भवति न तथा तुरगवा-हनदर्शने सति । अननुयोज्याश्च पदार्था एवं भवतैवं मा भूतेति । यथा च देशान्तरे स्पर्धमान एव स्थाणुपक्ष आस्ते न तथा वाहकेलिभूमावपि तु शिथिलीभवति संभवत्प्रमादत्वाच्च न सर्वात्मना निवर्तते । ननु यदि न निवर्तते तर्हि स्पर्धतां मा वा स्पर्धिष्ट स्थितस्तावत्स्थाणुपक्ष इति संशय एवा-यमिति । नैवम् स्थाणुपक्षः सर्वात्मना निवर्तते नाप्यास्ते एवमेवायं विशङ्कटि-धालम्ब्यमानः प्रत्ययान्तरनिवृत्तये प्रभवतीति तथा प्रत्ययानुभवादेव परिक-ल्प्यते । वाहकेलिप्रदेशदर्शने हि यथा पुरुषविशेषाः स्मरणपथमवतरन्ति न तथा स्थाणुविशेषाः उभयविशेषस्मरणजन्मा च संशय इति सो ऽयं वाह-केलिप्रदेशविशेषः शिथिलयति स्थाणुपक्षं न सर्वात्मनोच्छिनत्तीति तद्दर्श-नात्कृतकतत्कारणप्रत्यय इति न तद्दर्शनं तेन क्रमेण निर्णय एवासौ तत्कारणतथात्वं न तर्क इति । अथ वा कार्यादाहरणस्यादस्य तथापि संश-यनिर्णयान्तरालवर्ती तर्कप्रत्ययो द्रष्टव्यः स उदाहरणं भविष्यति । ऊह इति पर्यायाभिधाने किं प्रयोजनं लक्षणप्रतिपादनमेव । तदेव हि तर्कस्य लक्षणं यदूहरूपत्वं इतरस्तु सूत्रे कारणविशेषाय फलनिर्देशः । कारणोपपत्तित इति

कारणनिर्देशः । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे इति विषयनिर्देशः । तत्त्वज्ञानार्थं इति फलनिर्देशः । अपि च तर्कशब्दं केचिदनुमाने प्रयुञ्जते यथा स्मृतिकाराः पठन्ति ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति ॥

तदिहापि तर्को ऽनुमानं मा विज्ञायीत्यूहग्रहणम् । ऊहो ऽत्र तर्क उच्यते नानुमानं तत्त्वज्ञानार्थता ऽप्यस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन न साक्षात् । तथैव चार्थं साधयितुमेव वादे प्रयुज्यते हृदयशुद्धिप्रकाशनार्थम् । कापिलास्तु बुद्धिधर्ममूहमाहुः । स तत्सिद्धान्तप्रसिद्धसत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतिप्रभवभुवन-सर्गादिव्यवहारनिराकरणवर्त्मना पूर्वमेव निरस्तः । केचिन्मनीषिणस्तु ब्रुवते युक्त्या प्रयोगनिरूपणमूह इति । इह हि किंचिदुपदिष्टसर्वाङ्गोपसंहारकले इतिकर्तव्यताकलापे कर्म भवति यथा ऽऽग्नेयो ऽष्टाकपाल इति दर्शपूर्णमास-प्रकरणे पठितम् । क्वचित्पुनः प्रधानकर्ममात्रमुपदिश्यते इतिकर्तव्यता तु का चन नाम्नायते यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्र विचार्यते किमितिकर्तव्यताविरहितयथाश्रुतप्रधानमात्रसंपादनेन तत्र शास्त्रा-र्थप्रयोगः परिसमाप्यते उत तदपि सेतिकर्तव्यताकं प्रधानमनुष्ठेयमिति । तत्रापूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्माणां प्रतिकरणं भेदे स्थिते निरङ्गस्य प्रधानस्याननुष्ठे-यत्वाद् द्व्यन्तादिकरणसिद्धान्तन्यायेन प्राकृतवद्वैकृतकर्म कर्तव्यमिति सेति-कर्तव्यताकं तदनुष्ठीयते । एवं सामान्यातिदेशे स्थिते सति कस्य वैकृतस्य कर्मणः कुतः प्रकृतेर्धर्मा अधिगन्तव्या इति चिन्तायां द्रव्यदेवतादिचो-दनासादृश्यपर्यालोचनोपनतहृदयसंनिधानप्राकृतकर्मविशेषसंबन्धिन एव तत्र धर्मा भवितुमर्हन्तीति स्थापिते युगपदुपनिपतदनेकचोदकव्यापारोपनीत निखिलाध्वरमण्डलविध्यन्तकाण्डाधिगम्यधर्मसंबन्धप्राप्तौ सत्यां ते धर्माः कथं प्रयोक्तव्या इति युक्त्या प्रयोगनिरूपणमूह उच्यते । येनेत्थं प्रयोक्तव्या इति धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते । स च त्रिविधो मन्त्रसामसंस्कारविषयः । मन्त्रवि-षयस्तावद्यथा ऽत्रैव सौर्ये चरौ प्रकृतिवद्भावेनाग्नेयादग्नये त्वा जुष्टं निर्व-पामीति निर्वापमन्त्रः प्राप्तः कथं प्रयोक्तव्य इति विचारणायामुच्यते समा-वेषु मन्त्राणामनुपयोगात्प्रयोगसमवेतद्रव्यदेवतादिप्रकाशनद्वारेण तदुपयोगस्य

व्यवस्थितत्वादिहापि कृते यथायमग्नये जुष्टमिति प्रयुज्यमानो मन्त्रः प्रयो-
गसमवायिनो ऽर्थस्य प्रकाशनाद्धर्मगतो भवेत् सर्वात्मना चोत्सृज्यमानो
मन्त्रे मन्त्रप्रकाशितकर्माननुष्ठानान्न प्रकृतिवत्कृतं भवेदित्यग्निपदोद्धारेण
सूर्यपदप्रवेशेन मन्त्र ऊहेनेत्थं प्रयोक्तव्य इति गम्यते सूर्याय त्वा जुष्टं
निर्वपामीति । ननूहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वादित्यमपि न मन्त्रेण स्मृतं
कर्म कृतं स्यादिति चेन्न । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् । सामविषयस्तु
गीतयः सामानीति स्थिते क्व चित्कर्मणि रथंतरमुत्तरयोर्गायति बृहदुत्तर-
योर्गायतीति श्रुतेः सा बृहद्रथंतरगीतिर्यस्यामृचि योनिभूतायामुत्पन्ना
ततो ऽन्यस्यापि प्रयुज्यते । तादृगवस्थायामपि च सामगीतिर्ऋगन्तरावरे-
ष्वपि प्रत्यभिज्ञायते रथंतरमनेन स्तोत्रमिति व्यवहारदर्शनात् । संस्कारविषयः
सत्यपि प्रकृतौ प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति संस्कारश्चोदितः
क्व चित्तु विकृतौ श्रूयते नखनिर्भिन्नं चरुं भवतीति तत्रोलूखलमुसलयोः
प्रकृतौ पुरोडाशार्थव्रीहितुषकणविप्रमोकपूर्वकतण्डुलीभावसंपादनद्वारेणोपयोगा-
द्विकृतावपि तत्कार्यापन्नानां नखानां प्रोक्षणाख्यः संस्कारः क्रियते इति ।
सोऽयं त्रिविध ऊहः । केचित्तु पञ्चविधमूहमाचक्षते धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुण-
संस्कारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायादिति* सूत्रमनुसरन्तः यत्तु
प्रतन्यमानमतिप्रसङ्गमावहति त्रिविधमेव चोहं याज्ञिका अनुमन्यन्ते इति ।
एवं वदन्ति । सो ऽयमूहशब्दः कोविदैरनुमाने प्रयुक्तो यथा स्मृतिकारैस्तथ
तर्कशब्दो यस्तर्केणानुसंधत्त इति । तथा हि प्रकृते कर्मणि धर्मं तत्समवेतार्थ-
प्रकाशकमन्त्रप्रयोगनिर्वर्त्यमिति साध्यो धर्मः कर्मत्वात्प्राकृतकर्मवत् । मन्त्रो
वा तत्समवेतप्रकाशकः प्रयोज्यो मन्त्रत्वात्प्राकृतमन्त्रवदिति । प्राकृतेषु च
कर्मसु तथा तथा व्याप्तिग्रहणात्स्वतो ऽयमनुमानमार्ग एव । नखाः प्रोक्षणीयाः
प्रयोगोपयोगवत्तुषनिर्वर्तकत्वादुलूखलमुसलवदिति । सामसु [illegible] स्पष्टमेव
वचनमस्ति रथंतरमुत्तरयोर्गायतीति तदभावे ऽपि मन्त्रसंस्कारसमानयो-
गक्षेमत्वमेव । अपि च शब्दवृत्तिस्थानन्याये महद्व्युत्पादनात्मके मीमांसा-
शास्त्रे तत्प्रयत्नश्चो ऽर्थचोदनार्थे वर्तेत स्थापितम् । अतएव यथोक्ताऽ-
सम्भवस्यार्थस्य चोदनार्थता मा निवर्तिष्टेति सो ऽयमूहः शब्दवशानार्थाऽ-

* जैमिनिसूत्रम् अ० ९ पा० १ सू० ३४

णीयः । प्रमाणान्तरगोचरो वा धर्मः स्यात् । न्यायविशेषात्मकस्तूहो नानुमानादर्थान्तरं स्यात् । अनघ इत्यस्य स्थाने सूपायेतिपदस्य प्रयोग ऊहस्य फलं नोहः । इह तु पूर्वोक्तया नीत्या प्रमाणव्यतिरिक्त ऊह उपपादितः । श्रोत्रियास्तु तदनभिज्ञतया न्याये न्यायफले वोहशब्दमुपचरितवन्त इत्यलं शास्त्रान्तरोद्गारगहनाभिः कथाभिः ।

तदेव मीमांसककल्प्यमानो नोहः प्रमाणव्यतिरेकमेति ।
प्रमाणसन्देहदशान्तरालवर्ती तु तर्कः कथितोऽत्र शास्त्रे ॥

तर्कपदार्थः ।

तर्कानन्तरं निर्णयो भवति पठितश्चेति स लक्ष्यते ।

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ *

अवधारणमपि तथा स्यादित्यर्थग्रहणम् । इन्द्रियादिजनितमपि तद्ध्यवधारणमस्त्येव न्यायोपक्रमहेतोस्तु निर्णयस्योद्देशात्स एवानुमानजन्यो लक्षणीय इहेति पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्युक्तम् ।

एकाधिकरणौ धर्मौ तुल्यकालौ विरोधिनौ ।
पृथक्परिग्रहौ पक्षप्रतिपक्षावुदाहृतौ ॥

न हि ताभ्यां निर्णयः तयोरन्यतरविषयो हि भवति न तत्कारणक एवेति । सत्यम् इह तु पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तद्विषयौ साधनतद्दूषणोपालम्भौ लक्ष्येते । तौ च तस्मिन्कारणमेव ज्ञिमथे पुनर्लक्षणाऽऽश्रीयते साधनोपलम्भाभ्यामेवेति कथं न सूचितम् । एवमभिधीयमाने पुनस्तयोर्विषयो मुख्यः लक्षणाप्रयोगे [illegible] सोऽप्यवगतो भवेत् । मुख्यमभिधाय तद्धितरो लक्ष्यते भवत्येव द्वाभ्यां कथं तु निर्णयः एकमेव हि साधनं निर्णयाय कल्पते । सत्यमेतत् । न द्वितीयमपि साधनं निर्णयनिमित्तमाचक्ष्महे किं तु तदुपालम्भसाधनं च साधनोपालम्भश्च साधनोपालम्भौ ताभ्यां निर्णयः । एतदुक्तं भवति न्यक्ष प्रमाता निर्णयतीति न स्वस्यैव न ज्ञाने च दूषणमुत्प्रेक्षमाणः स्वपक्षे साधनमभिदधत्परपक्षसाधने च दूषणमुत्प्रेक्षमाणः प्रमाता निर्णयतीति

* न्यायसूत्रम् अ० १ आ० १ सूत्र ४१ ।

किं नूपालम्भस्य क इव निर्णयजन्मनि व्यापारस्स हि परपक्षसाधनमवच्छिन्द्यादिति। अस्त्वेतत् तदुच्छेदद्वारेणापि तु स्वपक्षसाधनमहिमानमाविष्कुर्वन्कल्पतएव निर्णयायेति युक्तो द्वयोरपि करणभावः। नन्विदानीमर्थग्रहणमनर्थकमेवंविधसाधनाधीनजन्मा हि न निर्णयाभासः संभवति साधनोपालम्भलक्षणार्थोऽपि च पक्षप्रतिपक्षशब्दो विषयमभिवदितुं ननु यकृत इत्युक्तमेवेति को ऽर्थो ऽर्थग्रहणेन। उच्यते पक्षप्रतिपक्षयोस्तु द्वयोरन्यतरस्यार्थे ऽवधारणं भवति नोभयत्र। स एव च परमार्थतो ऽर्थे इतरस्तु भ्रान्तिकल्पित इति प्रदर्शनायार्थपदोपादानम्। लक्षणमात्रसाधनोपालम्भनिवृत्त्यात् पक्षप्रतिपक्षशब्दयोर्विषयनिर्देशार्थमर्थपदमित्येके। विमृश्येति किमर्थं वस्तुस्वरूपकथनार्थमेव। अनुमानकरणको हि निर्णय इह लक्ष्यते इत्युक्तम्। अनुमानं च संशयविषये प्रवर्तते इति तर्कानन्तरमप्यनेनैवाशयेनास्योपादानम्। संशयादनन्तरं तर्कस्तर्कादूर्ध्वं च निर्णयो दृष्टः प्रवर्तमानो ऽतस्स तत्पूर्वक उच्यते।

> निर्णये तु समुत्पन्ने बुभुत्सा विनिवर्तते।
> अत एव हि मन्यन्ते तदन्तं न्यायचिन्तनम्॥

भवत्वेवमिदं तु चिन्त्यतां क्व नियमः किं विमर्शे किं पक्षप्रतिपक्षयोः किं निर्णयइति। सर्वे ऽपि च नोपपद्यते इति। न विमृश्यैव निर्णयः अविमृश्यापि भावात्। न पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेवेन्द्रियादेरपि तदुत्पादात्। न निर्णय एव तर्कस्यापि क्व चिदनिवृत्तेः। उक्तमचोद्देशसूत्रे तत्त्वज्ञानपदोपादानात्प्रमाणपदेन च तत्फलाक्षेपान्न निर्णयमात्रोद्देशेन किमपि प्रयोजनं विशिष्टस्तु निर्णयो लक्षणत्वेन विवक्षितः।

> परीक्षाविषयो यो हि निर्णयो न्यायनिर्मितः।
> नियमश्चायमप्येतत्तस्मिन्न हि नियुज्यते॥

न हि विमृश्यैव भवन्ति विमर्शपूर्वकत्वात्परीक्षायाः। अनुमानं च संदिग्धे विषये प्रवर्तते इति प्रायेण तद्व्यवहारः। यद्यपि क्व चिदसंदिग्धे ऽपि विषये दृष्टं प्रवर्तमानमनुमानमनलानर्थितायामतर्कितोपनतपर्वतनितम्बनिर्गतधूमदर्शनेन कृशानुकल्पनमिव तथा ऽपि वस्तुयोग्यतावशेन संदिग्धविषयमेवानुमानमिच्छन्ति न्यायविदः। प्रकृतश्च निर्णयः पक्षप्रतिपक्षाभ्या-

मेव निर्णयं पश्येति न शक्यते नियन्तुमन्यथा न्यायानुपरमादिति । शास्त्रे तु विनापि संशयादस्ति निर्णयः । यद्यपि च तथापि सूत्रकृता सर्वपरीक्षाणां संशयपूर्वकत्वमुपदेशातिदेशाभ्यामभ्यधायि तथापि नासौ शास्त्रीयो निर्णयः परीक्षाकार्यत्वात् । यस्तु शास्त्रत एव क्व चिद्विषयनिर्णयः स विमर्शवर्जमुत्पद्यते । वादे ऽपि विमर्शरहिते भवति निर्णयः । उभौ निश्चितौ वादं कुरुतः संदिग्धस्य तत्रानधिकारात् । कथं तर्ह्येष प्रवादः संशयच्छेदो वादस्य फलमिति प्रथममुभयोरपि निश्चितयोर्वादप्रवृत्तावन्तराले बलादापतति युक्तिद्वयोपनिपातवशतः संशय इति वस्तुनिर्णयावसानत्वाद्वादस्य संशयच्छेदफलत्वमाचक्षते ।

यद्यप्यनिश्चितमतिः कुरुते न वादं श्रुत्वा तथापि परकीयनयप्रवेशम् ।
अन्तर्मतद्वयबलाबलचिन्तनेन संशय्य निर्णयति नूनमसौ स्वपक्षम् ॥

निर्णयपदार्थः ॥

न्यायपरीक्षाद्वारकवस्तुविचारयोग्यास्तिस्रः कथा वादिनो भवन्ति वादो जल्पो वितण्डेति तत्र वादस्तावदुच्यते ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥*

पक्षप्रतिपक्षौ व्याख्यातौ तयोः परिग्रहो ऽभ्युपगमो नियमः । एको वक्ति नित्यः शब्दः अपरस्त्वनित्यः शब्दः इत्याह । सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । एतच्च कथात्रये ऽपि साधारणमिति विशेषमाह । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति । प्रमाणैस्तर्केण च साधनं साधनोपालम्भश्चास्मिन्क्रियते इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः । न त्वीदृशी वितण्डा तस्याः प्रतिपक्षसाधनोपन्यासशून्यस्वभावत्वात् । ननु प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य परप्रतीत्यनुपायत्वान्न तेन वादे साधनोपालम्भौ शक्यक्रियौ । तर्कस्य तु प्रतीतिसाधनत्वमपि तावन्न सम्भवति सम्भावनाप्रत्ययस्वभावत्वात्किमुत परप्रत्यायनाङ्गतेति नतरां तस्य साधनोपालम्भहेतुत्वम् । सत्यमेवमिह तु न प्रमाण-

* गोतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० १ ।

शब्देन प्रत्यक्षादेरनुमानमपि तु प्रमाणमूला अवयवा उच्यन्ते तैश्च सिद्धु-पालब्धी क्रियेते । एवं तर्कस्य तु स्वतः साधनोपालम्भकरणकौशलशून्यात्मनोऽपि प्रमाणानुग्राहकत्वात्पारम्पर्येण तद्द्वाराश्रयशुद्धिप्रदर्शनार्थमुपादानम् । यद्येवं प्रमाणपदेनैव तन्मूलावयवप्रतिपादनात्पञ्चावयवोपपन्नग्रहणमतिरिच्यते । तत्र के चिदाचक्षते प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति वादलक्षणे छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति च जल्पलक्षणे श्रवणाद्वादे सर्वात्मना छलादिनिषेधप्रसक्तौ कतिपयनिग्रहस्थानोद्भावनाभ्यनुज्ञानार्थं पञ्चावयवोपपन्नग्रहणम् । अनेन च हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति न्यूनाधिकयोरुद्भावनमनुज्ञायते । सिद्धान्ताविरुद्धपदग्रहणेनापि सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति विरुद्धाख्यहेत्वाभासोद्भावनमनुज्ञातमित्येवं वादे त्रीणि निग्रहस्थानान्युद्भावनीयानि । अन्ये वदन्ति विरुद्ध एव हेत्वाभासो वादे चोद्यते नानैकान्तिकादिरिति । कथमेतद् युज्यते निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुपदिष्टा हेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्यन्तीति भाष्यकारवचनात्प्रमाणपदेन च तन्मूलावयवाक्षेपात्प्रमाणाभासमूलनिरासे सति सकलहेत्वाभासोद्भावनमपि तत्र सिद्धमिति । सिद्धान्ताविरुद्धग्रहणेन सिद्धान्तमभ्युपेत्य नियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इत्यपसिद्धान्ताख्यनिग्रहस्थानानि वादे उद्भाव्यन्ते इति । तदनुपपन्नम् न हि त्रीणि वा ऽष्टौ वा वादे निग्रहस्थानानि चोदनीयानीति चोदना वैदिकी राजशासनं वा वस्तुपरिशुद्धिसाधनं सर्वमेव तत्र प्रयोगार्हमयं तु विशेषः । जल्पे कस्यां चिदवस्थायां बुद्धिपूर्वकमपि छलादिप्रयोगः क्रियते वादे तु वृथा तेषां प्रयोगः । भ्रान्त्या तु कथं चित्प्रयुक्तानामवश्यमुद्भावनमनुद्भावने वस्तुपरिशुद्धेरभावात् । कथं तर्हीदं पदद्वयं सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति । अपसिद्धान्तादिसम्यग्दूषणादिरूपदर्शनेनैवंप्रकारवस्तुशुद्ध्यनुगुणनिग्रहस्थानजाताभ्यनुज्ञानार्थमेवेत्यभियुक्ताः । अप्रतिभाविक्षेपादयो हि न वादे पराजयहेतवः क्षणान्तरेणाप्यागत्यानुस्मृत्य च साधनमुपालम्भं वा तत्र वदन्न पराजीयते । प्रतिज्ञाहान्यादि तु सम्यक्पराजयकारणमखिलमाभ्यां पदाभ्यामभ्यनुज्ञातमवेति । नन्विदानीं प्रमाणतर्कग्रहणमपार्थकं पञ्चावयवोपपन्नपदेनैव प्रमाणमूलावयवोपदेशाद्वस्तुपरिशुद्ध्यनुगुणनिग्रहस्थानाभ्यनुज्ञानाच्च किमिव नोक्तं न

अभिप्राये नैर्मल्यनिवेदनद्वारकवादजल्पविवेकप्रतिपादनार्थत्वात् । स्वप्रतिपत्तिसाधनमपि प्रत्यवादि वादे प्रयोक्तुमुचितमाचार्यशुद्धिमुपदर्शयितुमत्र वस्तुनि मम प्रथमं तर्क इत्थं प्रवृत्त आसीत्ततः प्रमाणमिदं प्रवृत्तमित्येवमपि तत्र पक्षद्वयमत एव चान्यतरपक्षनिर्णयावसान एव भवति वादः । न जल्पवद्लौकिकद्रुमवादाडम्बरविरचितपरपरिभवपर्यवसानोऽपीति तथा बुद्धिपूर्वमाभासानामप्रयोग इति निर्मत्सरकथात्वमस्योक्तमित्यकलुषाकूतकथनाय प्रमाणतर्कपदम् । यदि च साधनोपालम्भव्यतिषङ्गप्रतिपादनमपि तस्य फलमुभावपि परस्परमनुबन्धेन वादिभ्यां परीक्ष्यमाणौ पक्षप्रतिपक्षौ वादतां प्रयोजयतो न तु स्वगृहे शास्त्रे वा विविच्यमानौ प्रमाणैरेव जल्पे व्यवहार इति नियमशङ्कानिरसनमपि तत्पदोपादानप्रयोजनमुक्तमन्यैरिति कृतमतिविस्तरेण सर्वथा वादलक्षणं सर्वं सुस्थम् ।

वादं च निर्णयफलार्थिभिरेव शिष्यसब्रह्मचारिगुरुभिः सह वीतरागैः ।
न ख्यातिलाभरभसप्रतिवर्धमानस्पर्धानुबन्धविधुरात्मभिरारभेत ॥

इति वादपदार्थः ॥

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥*

यथोक्तोपपन्नपदग्रहणेन सर्वातिदेशे वादजल्पयोरविशेष इति शङ्कमानाः के चन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहमात्रातिदेशमेव व्याचक्षते । इयतस्तु पूर्वसूत्रानुवृत्त्या ऽपि सिद्धेर्मन्दफलमेव यथोक्तोपपन्नवचनं भवेदिति समस्तातिदेश एव वरम् । न च तत्रापि वादजल्पयोः साम्यं गम्यमानार्थमतिदेशाच्छ्रौत एवार्थो ऽतिदिश्यते न गम्यमानः तत्कृत एव च तयोर्भेदः । तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यत्र गम्यमानो ऽर्थो ऽभिप्रायनियमः स नातिदिश्यते सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इत्यत्रापि बुद्धिपूर्वच्छलाद्यप्रयोगप्रतिषेधतदुद्भावननियमरूपो गम्यमानो ऽर्थः सोऽपि नातिदिश्यत इति कुतस्तयोरविवेकः । अत एव च बुद्धिपूर्वकप्रयोगानुज्ञानाय छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इत्युक्तम् । भवत्वयं छलादीनां स्वसदुत्तरत्वात्कथमिव

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० २ ।

साधनोपालम्भहेतुत्वम् । परपक्षप्रतिषेधद्वारकमिति चेन्नासदुत्तरत्वेन प्रतिपक्षेपि तेषामसामर्थ्यादेवमपि च साधनग्रहणमनर्थकमेवेति । सत्यमेवं किं तु कस्यां चिदवस्थायां स्वप्रतिपत्तिसाधनोपहिततत्त्वज्ञानरक्षायै तान्यपि व्याप्रियन्ते । यदा जानन्नपि परपक्षक्षयिमानं स्वपक्षे दृढिमानं च क्व चिदवसरे परप्रयुक्ते साधने दूषणं सपदि न पश्यति स्वपक्षसाधनं च झगिति न स्मरति तदा छलादि-भिरप्युपक्रम्य परमभिभवत्यात्मानं च रक्षतीति । ननु यदि परश्छलादीनि जानीयात्तेषु चानुरूपमुत्तरमभिदधीत कथं जीयेत प्रत्युत जयत्येव । सत्यं तथाप्येकान्तपराजयाद्वरं संदेह इति युक्तमेव तत्प्रयोगेण स्फुटाटोपकर-णम् । नन्वीदृशि प्रयोजनानि जिगीषतो जनस्य जनपदवदपि भवन्ति तस्यापि न निपुणमतिवदपि मुमुक्षोस्तु दूरापेतैव कथेयमिति कथमिह मोक्षशास्त्रे जल्पाद्युपदेशः । नैतदेवम् । मुमुक्षोरपि क्व चित्प्रसङ्गे तदुपयोगात् । यथोक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणाधीनमनेकशिष्यगणोपास्यमाने रहस्यतत्त्वमुप-दिशन्तं शान्तमानसमाचार्यमनार्यः कश्चिद्दुर्विदग्धाभासः कुतश्चिदागत्य दुरधिगततर्कनिपुणाचार्यपरिचयजनितगुरुतरगर्वगद्गदया गिरा भोस्तपस्विन्कि-मास्यते हुंकारमान्वीक्षिकी परलमतिश्चियं विद्या क्व वेदाः क्व वेदप्रामाण्यं क्वात्मज्ञानं क्वापवर्ग इत्यादि मन्दं विहस्य सहस्यपक्षपाताद्दुष्टमेघ इव प्रकटित-कावज्ञगर्जद्वाक्यावनितत्त्वविपासितापसमृगवर्गमुद्वाहयन्नाकुलयति तदा जल-जालमिन्द्रजालपरिकल्पितविलसितमिति जानन्नप्याचार्यो यदि तदुपेक्षते न तिरस्करोति यदाः सम्यक्साधनाप्रतिभासे ऽपि यदि छलादिभिरेनं न शमयति तदा तस्मिन् गते तत उत्थाय शिष्यगणाः पुनः कष्टमस्थाने क्लिष्टाः स्मः ।

यो ऽसावस्माकमाचार्यः प्रख्यातो न्यायवित्तमः ।
अद्य त्वागत्य सो ऽन्येन पण्डितेन पराजितः ॥

तद्वृत्त्या च न चलतोऽपि जल्पवस्थायोचित्यात्सपदि तमेव मा ऽनुपासीत् । तदूनं परिभवभूमिकामसह्यां नेतव्यः सत्यपि च पापदूषणायः ॥

तद्विघातघटने निरर्गलं जल्पमन्यमुपदिष्टवान्मुनिः ।
आनुषङ्गिकमपि प्रयोजनं तस्य रागिजनतासु वर्णितम् ॥

जल्पपदार्थः ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ *

स एव यथोक्तलक्षणको जल्पो वितण्डा भवति । को विशेष इति चेद् आह प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति । उत्तरपक्षवादी वैतण्डिकः प्रथमवादिप्रसाध्यमानपक्षापेक्षया हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन प्रतिपक्ष इत्युच्यते । तमसावभ्युपगच्छत्येव न तत्र साधनमुपदिशति परपक्षमेवाक्षिपन्नास्ते । तर्हि साधनाद्विपक्षो ऽपि सो ऽस्य नास्त्येवेति प्रतिपक्षहीनो वितण्डेत्युच्यतां किं स्थापनाग्रहणेन । नाभ्युपगममात्रेण तद्भावात्तमनभ्युपगम्य प्रलपतः कस्तस्य शृणुयात् । औपचारिको वा परमतपराकरणरूप एवास्य पक्षस्तस्मिन्हि सति स्वपक्षो हि तस्य सिध्येदिति । परमतप्रतिषेधप्रवृत्तश्च बलाद् द्वितीयपक्षवाद्येव वैतण्डिक इति । तदेवं पक्षो ऽस्यास्तीति साधनं तु नास्तीति सम्यक् सूचितं स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति ।

इत्युदाहृतमिदं कथात्रयं यत्परस्परविविक्तलक्षणम् ।
स्थूलमप्यनवलोक्य कथ्यते वाद एक इति शाक्यशिष्यकैः ॥

इति वितण्डापदार्थः ॥

पक्षधर्मत्वादीनि पञ्च लक्षणानि हेतोरुक्तानि तेषामेकैकापायात्पञ्च हेत्वाभासा भवन्तीति तान् दर्शयितुमाह ।

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥ †

अत्र हेत्वाभासश्रुतिरेव निर्वचनसहिता सामान्यलक्षणं बोधयत्यहेतवो हेतुवदाभासमाना इति हेत्वाभासाः । लक्षणैकदेशयोगाच्च हेतुवदाभासनमहेतोरप्युपपद्यते । सकललक्षणापाये ऽपि पञ्चमीनिर्देशादिर्भ्रमहेतुरित्येके । सव्यभिचारादिपदपर्यन्तवर्तिनी तु सेयं श्रुतिर्विभागमवगमयति प्रमाणश्रुतिवदित्युक्तम् । पक्षधर्मादिलक्षणानां च क्रमनियमाभावात्साध्यसमविरुद्धसव्यभिचारातीतकालप्रकरणसमा हेत्वाभासा इति पाठो नाश्रितः । ननु षडत्र हेत्वाभासा इति वाच्याः । न प्रत्यक्षागमबाधितस्य सप्रतिपक्षस्य च हेतोः

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ३ ।   † गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ४ ।

पूर्वप्रदर्शितत्वात् । नन्वेकस्यैव रूपद्वयवैकल्यात्कथं न षडादयस्तत्प्रभेदाः स्युः । यथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । एष हि पक्षे वृत्त्यभावादसिद्ध उच्यतामुत सामान्यादिविपक्षादप्रच्युतेः सव्यभिचार उत जात्यन्तरमेव ताभ्यामिति । नैतदेवम् एकैकरूपापायनिमित्तभेदपञ्चकप्रतिपादने कृते द्वित्रिरूपापायान्न रूपान्तरमवतरति किं तु तेषामेव समावेशः स्यात् । अपि च प्रथमगृहीतान्यतमरूपवैकल्यलब्धके हेत्वाभासरूपे ऽस्मिन्किं रूपान्तरनिरूपणेनेत्यास्तामेतत् । नन्वप्रयोजको नाम षष्ठो हेत्वाभासः समस्तीति न पुनरपि पञ्चत्वम् । न तस्यान्यथासिद्धपक्षान्तर्भावं वक्ष्यामः । अवान्तरभेदविवक्षायां तु हेत्वाभासानामियत्तानिश्चयो न शक्यक्रियो न च सप्रयोजन इति पञ्चैव हेत्वाभासा इति सिद्धम् । तेषां सव्यभिचारस्तावदुच्यते ।

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः* ॥

व्यभिचार एकत्र व्यवस्थाऽनियमः तेन सह वर्तते इति सव्यभिचारो विपक्षादप्रच्युत इत्यर्थः । एकस्मिन्नन्ते भवन्नैकान्तिकः तद्विपर्ययादनैकान्तिक इति च पदार्थः यथेह लक्ष्यलक्षणपदयोर्यथाकाममभ्युपगमो न प्रत्यक्षादिवद्व्यवस्था । सव्यभिचारपदे लक्ष्याभिधायिनि लक्षणवचनमनैकान्तिकपदमनैकान्तिकपदे तु लक्ष्यवाचिनि सव्यभिचारिपदं लक्षणप्रतिपादकं प्रसिद्धाप्रसिद्धविभागापेक्षया पिककोकिलवद् द्रष्टव्यम् । पिकः कोकिल इत्युक्ते यस्य पिकशब्दार्थः प्रसिद्धः स ततः कोकिलशब्दार्थमवबोध्यते प्रसिद्धकोकिलशब्दार्थश्च पिकशब्दार्थमिति । आह भवत्वेवमिदं तु चिन्त्यताम् अनैकान्तिक इति किमयं पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा । किं चातः पर्युदासपक्षे स्वपक्षनियतादैकान्तिकादन्यः स चानैकान्तिक इति च षष्ठो हेत्वाभासः स्यादतश्च पञ्चसंख्या विप्लवेतेति । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वैकान्तिकाभावस्य निवृत्तिरूपस्य हेत्वाभासता भवेन्न लक्ष्यत्वेनाभिमतस्य विपक्षवृत्तेर्हेत्वन्तरस्य प्रमेयत्वादेरिति । उच्यते प्रश्न एवायमनुपपन्नः संशयानो हि परं पृच्छति संशयश्चोभयथा दर्शनाद्भवति न च नामपदसंबद्धस्य नञो द्वयी वृत्तिर्दृष्टा । अश्राद्धभोजीत्यादौ हि भुजिना नञ्संबध्यते श्राद्धं न भुङ्क्त इति न

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ५ ।

तु नाम्ना श्राद्धेनेति । आख्यातेनापि प्रयोज्यमानः क्व चित्प्रकरणसामर्थ्या-
नुरोधात्प्रत्ययार्थसंबन्धमवधूय धात्वर्थमेव केवलमालिङ्गन्पर्युदासवृत्तिर्भ-
वति यथा नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति । न तु नाम्ना संबध्यमानः क्व चिदपि
पर्युदासवृत्तिमुल्लङ्घ्य प्रसज्यप्रतिषेधभावतामवलम्बमानो दृश्यते अब्राह्म-
णादौ सर्वत्र तदन्यावगतिदर्शनादिति कुतस्त्यः संशयः । अथ वा किमनया
ऽवान्तरचिन्तया यथापृष्टं प्रकृतपक्षोत्तरमुच्यते एकस्मिन्ननित्यपक्षे वा नियत
ऐकान्तिक एकपक्षवृत्तिरुच्यते ततो ऽन्यः पक्षद्वयवृत्तिरनैकान्तिको भवत्येवं
न सर्वे हेत्वाभासाः पक्षद्वयवृत्तय इति न संख्याहानिरतः पर्युदासपक्षे
तावन्न दोषः । प्रसज्यप्रतिषेधे ऽप्यैकान्तिको न भवति स सवाहेतुरिति न
निवृत्तिमात्रपरत्वम् । अश्राद्धभोजीति कृता पुरुष उच्यते न श्राद्धभोजनाभा-
वमात्रमेवमिहापि तद्भिन्नैकान्तनियतताप्रतिषेधविशिष्टो हेतुरेवोच्यते नाभा-
वमात्रमित्येवमुभयथापि न दोषः । तस्योदाहरणम् अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वा-
दिति । स हि नित्यानित्यपक्षयोरन्यतरस्मिन्नपि न नियत इति विपक्षवृ-
त्तित्वादनैकान्तिकस्तदेवं व्यतिरेकाख्यहेतुलक्षणशून्यो ऽनैकान्तिक उक्तो
भवति । ननु षट्प्रकाराः परैरनैकान्तिका इष्यन्ते सपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापी
विपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापी उभयपक्षैकदेशवृत्तिरुभयपक्षव्यापी साधारण-
श्चतुष्प्रकारः असाधारणो विरुद्धाव्यभिचारी चेति स कथमिह न निर्दि-
श्यते । उच्यते सपक्षव्याप्यादिभेददर्शनं तावदप्रयोजनकमशक्यं च हेत्वा-
भासानामवान्तरभेदेनानन्त्यात् । विपक्षाद्व्यावृत्तिर्यस्य नास्ति स सव्यभिचार
इत्यन्यतमहेतुरूपरहितत्वमनैकान्तिकलक्षणमिह विवक्षितम् । तच्चोक्तमेव
किमवान्तरभेदपरिगणनेन । असाधारणविरुद्धाव्यभिचारिणौ तु न संस्त एव
हेत्वाभासाविति न व्याख्यायेते । ननु साधारणादसाधारणस्यापि गन्धव-
त्त्वादेः संशयहेतुत्वदर्शनात्कथमसंभवः अनेकधर्मोपपत्तेश्च संशयो भव-
द्भिरपि व्याख्यायतएव । नैतदेवम् उभयविशेषसहचरितधर्मदर्शनं हि तद-
नुस्मरणद्वारं संशयमुपजनयति असाधारणस्तु असाधारणत्वादेव न तत्स-
हचरः कदा चिदुपलब्ध इति कथं संशयहेतुः । कथं तर्ह्यनेकधर्मोपप-
त्तेरिति वर्णयिष्यते । वर्णितमेतद् वस्तुनो हि विशेषधर्मः कश्चिदसाधारणः
केनापि धर्मान्तरेण सहचरितो दृष्टः सो ऽयं शब्दे विभागजत्वाख्यो धर्मः

केन धर्मान्तरेण द्रव्यत्वेन गुणत्वेन वा सहचरितो भवेदितीत्थमनेकधर्मो-
पपत्तेः संशयो वर्णितः । तदिहापि गन्धवत्त्वमसाधारणमित्थमेव यदि संश-
यहेतुतया वर्ण्यते तर्हि साधारणाद्वस्तुधर्मत्वादेव संशयो भवेन्नासाधारणाद्ग-
न्धवत्त्वात् । न हि तन्नित्यानित्ययोरन्यतरेणापि सहचरितमुपलब्धम् । वस्तु-
धर्मस्तु धर्मान्तरानुयायी दृश्यत इति वस्तुधर्मत्वमेव तत्कारणमतो नित्या
भूर्गन्धवत्त्वादित्यसाधारणानैकान्तिको न वक्तव्यः । विरुद्धाव्यभिचार्यपि न
वाच्य एव एकत्र धर्मिणि परस्परविरुद्धद्वयप्रयोजकहेतुद्वयोपनिपातस्यानुप-
पत्तेः । ननु प्रत्यक्षो वायुः स्पर्शवत्त्वाद् घटवद् अप्रत्यक्षो वायुररूपत्वादा-
काशवदित्यस्ति हेतुद्वयसन्निपातः स एव च विरुद्धाव्यभिचार्युच्यत इति ।
अत्र तावदेतदेव वक्तव्यम् । को ऽयमपूर्वः प्रामाणिकव्यवहार ईदृशो यदनु-
मानेन प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वं वा साध्यत इति इन्द्रियजप्रमितिविषयो हि
प्रत्यक्षो ऽर्थो भवति स एव वायुर्यदीन्द्रियजे प्रत्यये प्रतिभात्येव किमनुमा-
नेनेति । किं चानयोरन्यतरो हेतुरवश्यमप्रयोजको वस्तुनो द्वैरूप्यानुपपत्तेः ।
हेतौ च प्रयुक्ते तद्गुणदोषपरीक्षणमेव प्रतिवादी विधत्तां को ऽवसरः
प्रतिहेतूपन्यासस्य । विडम्बनार्थस्तदुपन्यास इति चेन्न विडम्बनोपन्यासस्य
जात्युत्तरप्रकारत्वात् । इह च हेत्वाभासा वास्तवा एवानुमानदोषाः प्रतिपा-
द्यन्ते न च विरुद्धाव्यभिचारी नाम वास्तवो हेतुदोषः । एकत्र प्रयोजकवि-
रुद्धहेतुद्वयसमावेशासंभवस्योक्तत्वात् । कथं तर्हि प्रकरणसम इति चेत्तत्रैव
विशेषं वक्ष्यामः । अथ हेतुप्रयोगरहितोभयवादिपरिगृहीतपक्षप्रतिपक्षोपन्या-
समात्रं विरुद्धाव्यभिचारिणो रूपमुच्यते सो ऽयं विप्रतिपत्तेः संशयो भवति
न हेत्वाभासादस्मादिति । अपि च संशयजननमनैकान्तिकलक्षणमुच्यते चेत्
काममसाधारणस्य विरुद्धाव्यभिचारिणो वा यथा तथा संशयहेतुतामधि-
रोप्य कथ्यतामनैकान्तिकता न तु संशयजनकत्वं तल्लक्षणमिन्द्रियादेरपि
तज्जनकत्वेन तथाभावप्रसक्तेरपि तु पक्षद्वयवृत्तित्वमनैकान्तिकलक्षणं स
तु पक्षद्वयवृत्तित्वात्संशयमपि जनयतीति वस्तुस्वभावो ऽयमतो ऽसाधार-
णविरुद्धाव्यभिचारिणोः कथं चित्संशयहेतुत्वे ऽपि पक्षद्वयवृत्त्यभावान्नानै-
कान्तिकवर्गे ऽन्तर्भावः । क्व तर्हि तावन्तर्भविष्यतः जात्युत्तराणामानन्त्या-
मत्रेति वक्ष्यामः ।

तस्मादसाधारणधर्मकत्वं हेतोर्विरुद्धाव्यभिचारिणो वा ।
विपक्षवृत्तित्वमतर्कयन्तो वदन्त्यनैकान्तिकतां नयज्ञाः ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरुद्धो विरुद्धः ॥ *

सपक्षविपक्षयोर्वृत्त्यवृत्ती हेतोर्लक्षणमुक्तम् । ते यस्य विपर्यस्ते दृश्येते यः सपक्षे न वर्तते विपक्षे च वर्तते स साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धो भवति सो ऽयमुच्यते सिद्धान्तमभ्युपेत्येति । सिद्धान्तशब्दो यद्यपि धर्मविशिष्टे धर्मिणि व्याख्यातः अयमित्थमित्यभ्युपगमविषयीकृतो ऽर्थः सिद्धान्त इति तथापीह तदेकदेशसाध्यधर्मविषयो लक्ष्यते । तं सिद्धान्तसाध्यधर्ममभ्युपगम्य यो विरुणद्धि व्याहन्ति तद्विपर्ययं साधयति स विरुद्ध इत्यर्थः । ननु समानकर्तृकयोः क्त्वाप्रत्ययः स्मर्यते इह च हेतोरचेतनस्याभ्युपगमे कर्तृत्वासम्भवात्पुरुषस्तत्कर्ता भवेत् सिद्धान्तं च विरुणद्धि हेतुरिति भिन्नकर्तृकत्वमुच्यते । समानकर्तृकत्वसिद्धये हेतोरेवाभ्युपगमे कर्तृत्वमुपचाराद्वर्णयिष्यते हेतुबलात्पुरुषेणाभ्युपगमः क्रियमाणो हेतुनैव कृतो भवति । एवं च स एवाभ्युपगन्ता स एव विरुणद्धीति न भिन्नकर्तृकत्वम् । ननूपचारपरिग्रहश्चेदभिमतस्तदत्र चितय वक्तव्यम् । साध्ये ऽर्थे प्रमाणबाधो निमित्तं प्रयोजनं चेति । साध्ये ऽर्थे प्रमाणबाध उक्त एव हेतोरचेतनत्वम् । निमित्तमप्यस्ति हेतुसाधनको ऽभ्युपगम इति । प्रयोजनं तु विशेषविरुद्धानां हेत्वाभासत्वनिवारणम् । सिद्धान्तशब्दस्य समुदायवाचिनो यदेकदेशे ऽवस्थापनं तस्यापि विशेषविरुद्धव्यवच्छेद एव फलम् । विशेषविरुद्धानां हि हेत्वाभासत्वाभ्युपगमे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । न हि तथाविधो हेतुरिह जगति कश्चिदवाप्यते यः साध्यसिद्धये ऽभिधीयमानो धर्मस्य वा धर्मिणो वा विशेषं न कं चन बाधते । तथा हि अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सकलतार्किकगृहप्रसिद्ध एव हेतुरनित्यतां साधयन्नपि यद्यत्कृतकं तत्तदश्रावणं दृष्टं यो यः कृतकः स स व्योमविशेषगुणो न भवतीति धर्मिणो विशेषं बाधते एवेत्यहेतुः स्यात् । न चैव युक्तमिति न विशेषविरुद्धो नाम हेत्वाभासो ऽभ्युपगन्तव्यः किं तु साध्यस्वरूपविपर्ययसाधन एवेति । अत एव यथा तीर्थान्तरे वर्ण्यते विरुद्ध-

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ६ ।

श्चतुष्प्रकारो धर्मस्वरूपविपरीतसाधनो धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनो धर्मविशे-
षविपरीतसाधनो धर्मिविशेषविपरीतसाधन इति तथेह नेष्यते ऽतिप्रसङ्गस्य
दर्शितत्वादिति । तस्योदाहरणं नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । नन्वेकैकल-
क्षणापायात्पञ्च हेत्वाभासा इत्युक्तम् अस्य च हेतोरुभे लक्षणे न स्तः । यथा
ह्यस्य सपक्षे वृत्तिर्नास्ति तथा विपक्षादपि व्यावृत्तिः । यदि हि सपक्षादिव
विपक्षादपि व्यावृत्त एव भवेदन्वयव्यतिरेकासाधारण एव स्यादिति । सत्यमेवं
किं तु विपक्षादव्यावृत्तिर्व्यभिचारं प्रति प्रयोजकतां प्रतिपद्यते । प्रतिपक्ष-
गामी हि व्यभिचरित इत्युच्यते । सपक्षे वृत्तिविच्छेदस्तु विपर्ययसिद्धौ प्रयो-
जक इति सत्यामपि विपक्षवृत्तौ सपक्षवृत्तिविच्छेदनिबन्धनमेवास्य विरुद्ध-
त्वमुच्यते विपक्षादप्रच्युतः स्वसाध्यमेव न साधयेत्सपक्षे त्ववर्तमानो ऽसौ
विपरीतमपि साधयतीति तल्लक्षणापायकृतमेवास्य विरुद्धत्वमाचक्षते इत्यलं
सूक्ष्मेक्षिकया । तदित्थमुक्तं सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । अन्ये
त्वन्यथा व्याचक्षते किल साध्यधर्मविपर्ययसाधकवदपसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरो-
धादयो ऽपि सिद्धान्तविरोधिनः संग्रहीतुं युक्ता एव ते चैवं व्याख्यायमाने
न संगृहीताः स्युः । क्त्वाप्रत्ययसिद्धान्तशब्दौ च न समन्वितौ स्याताम् ।
तस्मादभ्युपगतसिद्धान्तविरोधी विरुद्ध इति सूत्रार्थे वर्णिते अभ्युपगतं
सिद्धान्तं यो विरुणद्धि स विरुद्धः । तत्कालोपात्तप्रतिज्ञाविषयीकृतं वा ऽप-
सिद्धान्तव्यवस्थापितं चेत्येतत्संग्रहश्च कृतो भविष्यति । सिद्धान्तशब्दश्च न
सङ्गोपितो भविष्यति । क्त्वाप्रत्ययस्यासङ्गतत्वं दूष्यते एव भिन्नकर्तृकत्वादा-
नन्तर्यस्य गम्यमानस्य चानुपपन्नत्वादिति । तथा च भाष्यकारेण पूर्वा-
भ्युपगतसिद्धान्तानुगुणमेवोदाहरणमुक्तं सो ऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्य-
त्वप्रतिषेधादपेतो ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति । अत्र हि प्रतिषिद्धनित्यध-
र्मत्वादित्ययं हेतुर्व्यक्तेरपेतो ऽपि विकारो ऽस्तीत्यमुं सिद्धान्तं विरुणद्ध्य-
नेन वा विरुध्यते इति । एतत्पूर्वपक्षमिव व्याख्यानम् अपसिद्धान्तप्रति-
ज्ञाविरोधादेर्निग्रहस्थानभूतस्य हेत्वाभासेभ्यः पृथगुद्देशात्किमिह तत्संग्रहेण ।
प्रत्युत संग्रह एव दोषः । यो हि मीमांसको ऽहमित्यभ्युपगम्यानित्यः शब्दः
कृतकत्वाद् घटवदिति ब्रूयात् तस्यायं हेतुर्विरुद्धो भवेदपि स्वसिद्धान्ता-
भिप्रायेण । तस्मात्साध्यविपर्ययसाधन एव विरुद्ध उच्यते न तु पूर्वाभ्युपग-

तस्यसिद्धान्तविरुद्धः । न च निरभिप्राय एव सूत्रकृता क्रमनिर्देशः कृतः किं तु ततः प्रतीयमानमानन्तर्यमप्यपेक्षमाणेन यो हि सिद्धान्तमभ्युपेत्य प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थतयोपादीयमानस्तमेव विरुणद्धि स विरुद्धो हेत्वाभास इति प्राक्तनमेव व्याख्यानमनवद्यम् ।

अतः प्रतिज्ञाविपरीतसाधनाद्विरुद्धतामेति न हेतुरन्यथा ।
विशेषबाधादिनिबन्धनं पुनर्बहुप्रकारत्वममुष्य नेष्यते ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः* ॥

एकैकलक्षणापायनिमित्तहेत्वाभासपञ्चकप्रतिज्ञानाद्सत्प्रतिपक्षत्वलक्षणवैकल्यात्किल प्रकरणसमो नाम हेत्वाभासो वक्तव्यः । स च न सम्भवति सप्रतिपक्षस्य हेतोरभावादद्व्यात्मकत्वाद्धि वस्तुनामेकत्र परस्परविरोधिधर्मद्वयप्रयोजकहेतुसमावेशो नास्तीत्यसकृदुक्तम् । अत एव विरुद्धाव्यभिचारी निरस्तः । अनुमानविरुद्धमनुमानं च नेष्यत एव तत्कुतः सप्रतिपक्षो हेत्वाभासो ऽतश्च लक्ष्याभावात्कस्येदं लक्षणमित्याशङ्क्याह । यस्मादित्यादि । विचार्यमाणौ प्रागुक्तलक्षणकौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणम् । तस्य चिन्ता संशयात्प्रभृत्या निर्णयादवधि भवति तथापीह विमर्शात्मिकैव गृह्यते । सा यस्माद्भवति कस्मात्तु सा भवति विशेषानुपलम्भात् । स एव विशेषानुपलम्भो यदि निर्णयार्थमुपदिश्यते तत्प्रकरणमनतिवर्तमानत्वात्प्रकरणसमो भवति । नित्यः शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवत् । अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवदिति । सो ऽयं सप्रतिपक्षो हेतुरिह लक्ष्यो विद्यते । न च द्व्यात्मकानि वस्तूनि । प्रमातारस्तु कुपमेषां नियतमवधारयितुमशक्नुवन्त एव भ्राम्यन्तीति । तथा ह्येको विशेषानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकावपश्यंस्तत्तल्लक्षेति साध्यं बुध्येत तथैव च परं प्रत्याययेदिति । इतरो ऽपि द्वितीयविशेषानुपलब्धेः साधनतां बुद्ध्वा प्रत्यवस्थानं च करोतीति सप्रतिपक्षक एवैष प्रकरणसमो हेत्वाभासः । तथा च न तावदयं सम्यग् हेतुः प्रतिपक्षोपहतत्वेन स्वसाध्योपस्थानसामर्थ्यशून्यत्वात् । हेत्वाभासो ऽपि च भवन्न तावदसिद्धः साध्ये धर्मिणि शब्दे ऽनुपलभ्यमाननित्यधर्मत्वस्य हेतोः सद्भावात् । नापि विरुद्धः

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ७ ।

साध्यविपर्ययसाधननिमित्तभूतः सपक्षवृत्तिवियोगानुपपत्तेः । नाप्यनैकान्तिकः पक्षद्वयसाधारणत्वानवधारणात् । संशयजनकत्वं तु न तस्य लक्षणमित्युक्तमेव । नन्वेकस्मिन्पक्षे नियत ऐकान्तिकस्तद्विपर्ययादनैकान्तिकः स चायं नित्यानित्यपक्षयोरन्यतरत्रापि न नियत इत्यनैकान्तिक एव स्यात् । अपि चाहुः अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैरिति* तत्र यथेन्द्रियादेर्बाधकत्वाद्वा संशयविपर्ययस्वभावाप्रमाणसमुत्पादनादौदास्थ्याद्वा भवत्यप्रामाण्यव्यवहार एवमनुमानमपि तथैव वर्त्मना प्रमाणाभासतामवलम्बते तथाहि विरुद्धस्तावदलभमानो धर्मिणि वृत्तिं तत्र साध्यधर्मविषयमाधातुमनधिकृत इत्यज्ञानफलत्वादप्रामाण्यमनुभवति । विरुद्धस्तु विपर्ययसाधन इति भवन्त एव प्रतिपन्नाः । संशयजनकस्त्वनैकान्तिको भवितुमर्हति न तु पारिभाषिकविपक्षवृत्तित्वमेव तस्य लक्षणमुचितमयमपि चान्यतरपक्षनियमविरहिततनुरिति किमिति न भवति विमर्शमुपदधदनैकान्तिक इति षड् एव हेत्वाभासाः । उच्यते । न फलनियमेन लक्षणनियमः कर्तुं शक्यते । यद्यपि द्विविधं त्रिविधं वा भवत्यप्रमाणफलं तथापि न त्रिलक्षणके लिङ्गेऽविनाभावः परिसमाप्यतेऽपि तु पञ्चलक्षणकइति प्रसाधितोऽयमर्थः । तद्वैकल्याच्च हेत्वाभासानामपि पञ्चत्वमेव । फलं तु द्विविधमस्तु त्रिविधं वा न ह्यप्रतिपत्तिजनकं किंचिल्लिङ्गमुपलभामहे । न चाप्रतिपत्तिः प्रयत्नजन्या प्रागभावस्य निसर्गसिद्धत्वादित्यलमवान्तरचिन्तनेन । न फलापेक्षो लिङ्गलक्षणनियमः तत्र यथा पक्षधर्मरहितत्वमसिद्धलक्षणमेव च हेतुः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणामन्यतमेनापि रूपेण न विकल इति कथमनैकान्तिकतां प्रतिपत्स्यते । व्यस्ततायां हि सर्वाण्येतानि सन्ति लक्षणानि समस्ता यस्तु नोपन्यस्तमेव हेतुत्वेन नित्यानित्यधर्मानुपलब्धेरिति । ननु यद्यस्य पक्षधर्मान्वयव्यतिरेका निरपवादाः सन्ति कथं तर्हि न हेतुरेवायम् । इतरस्यापि पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणां निरपवादानां सम्भवात्सोऽपि न कथं हेतुः । अस्त्विति चेद् न वस्तुनो द्वैरूप्यानुपपत्तेः । एवमिमौ हेतू पक्षद्वये ऽपि बुद्धिं जनयन्तौ संशयमावहतो नानैकान्तिकवद्विपक्षवृत्तित्वेनेति हेत्वाभासान्तरमयम् । एवंविधस्य चास्य प्रकरणसमस्य विरुद्धाव्यभिचारीति नाम यदि क्रियते तदपि भवतु न पुनरनैकान्तिकप्रभेदतामवलम्बते तल्लक्षणाप-

---

* श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ५४ ।

स्वपक्षोभयप्रतीतिजनकौ हीमौ हेतू भवतो नोभयपक्षवृत्तीति । नाप्ययं काला-
त्ययापदिष्टः प्रत्यक्षागमयोरन्यतरस्यापि बाधकस्यानुपलम्भात् । अनुमानं
तु नानुमानस्य बाधकं भवितुं क्षममित्युक्तम् । न चेतरेतरबाधापेक्षया ऽनयो-
रसिद्धत्वमभिधेयम् । संशयजनकत्वे ऽनुभवसिद्धे सति विशेषानुपलब्धेरप्रत्या-
ख्येयत्वात् । ननु निश्चितस्य साधनप्रयोगाधिकारात्कथं चिन्तावान्साधनं प्रयु-
ञ्जीत निश्चितत्वं च तद्धर्मानुपलब्ध्योः परस्परमसिद्धत्वं स्थितमेव । नैत-
देवम् अन्यतरधर्मानुपलब्धेरेव पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकान्पश्यन्नसौ निश्चिततां
प्राप्तो न द्वितीयधर्मानुपलब्धेरसिद्धतां बुध्यमानः । अत एवायं भ्रान्तिमूलहे-
त्वाभासः द्वितीयधर्मानुपलब्धिसिद्धत्वनिश्चये तु सम्यग् हेतुरेव स्यात् ।
तदसिद्धत्वानवधारणे ऽप्यसौ स्वस्य हेतोस्त्रैरूप्यदर्शनान्निश्चितमतिर्भूत्वा
साधनं प्रयुञ्जान इतरेण तथैव निश्चितमतिना प्रतिप्रयोगे कृते तस्यापि
त्रैरूप्यमुपलभमानः संशयमधिगच्छतीत्यलं प्रसङ्गेन । तदेवमसिद्धादिलक्षणवै-
परीत्यात्प्रतीत्यनुगुणः प्रकरणसमो नामाऽसिद्धो हेत्वाभासः । अपरे पुनरुदा-
हरणान्तरमस्य व्याहरन्ति नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद् आका-
शवत् । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद् घटवदिति । ननु पक्षसपक्ष-
योरन्यतरः पक्षो वा स्यात्सपक्षो वा स्यान्न तृतीयो न हि मित्रावरुणयो-
रन्यतरः सोमो भवितुमर्हति तत्र पक्षे ऽन्यतरशब्दवाच्ये ऽनन्वयो न हि
शब्दाख्यः पक्षो धर्मी धर्म्यन्तरे वर्तते सपक्षे त्वन्यतराभिधेये पक्षधर्मता
नास्ति न ह्याकाशादिः सपक्षः शब्दाख्ये धर्मिणि वर्तते । उच्यते न पक्ष-
त्वादिति हेतुः प्रयुक्तः सपक्षत्वादिति वा येनैवं स्यात् किं तु पक्षसपक्षयो-
रन्यतरत्वादिति । ततश्च द्वयोरपि किमपि साधारणरूपं न हि वरुणो यष्टव्य
इति यादृशी बुद्धिस्तादृश्येव मित्रावरुणयोरन्यतरो यष्टव्य इति । विशेषनि-
ष्ठतायां तु बलादापाद्यमानायां सकलानुमानोच्छेदः । न चान्यतरत्वं शब्द-
मात्रारोपितरूपमवास्तवमिति वदितुमुचितमर्थावसायितायाः प्रतिक्षिप्तत्वात् ।
अन्यतरत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति चेत्किल पक्ष एवायं न पक्षसपक्षयोरन्य-
तर इति । तदयुक्तम् यत एवायं पक्षस्तत एव पक्षसपक्षयोरन्यतरो न
ह्यपक्षः पक्षसपक्षयोरन्यतरः स्यान्न ह्यवरुणो मित्रावरुणयोरन्यतर इत्युक्त-
मेव । पक्षो ऽपि च भवन्नेष न पक्षत्वादित्यनेन रूपेण हेतूक्रियते किं त्वन्य-

तरत्वादितीत्थं च हेतुकरणे नैष दोष इति । अपरमुदाहरणं सन्सर्वज्ञ इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वाद् घटवद् असन्सर्वज्ञ इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वात्खरविषाणवदित्यत्राप्याक्षेपप्रतिसमाधानप्रकारः पूर्ववदनुसरणीयो धर्म्यसिद्धता च यत्नतः परिचिन्तनीया । एवंजातीयकं तूदाहरणं नानुमोदन्ते मतिमन्तः यत्र हि हेतुना स्वयमर्थं सम्यगसम्यग्वा ऽनुमाय प्रमाता परप्रत्यायनाय तं हेतुं प्रयुञ्जीत स प्रयुज्यमानो वस्तुबलप्रवृत्ततया हेतुर्भवति हेत्वाभासो भवति वा तथा ह्यारोहपरिणाहवति पुरो ऽवस्थिते धर्मिणि स्थाणुगतविशेषानुपलम्भादेकस्य पुरुष इति भवति प्रतीतिरितरस्य तु पुरुषगतविशेषानुपलब्धेः स्थाणुरिति भवति मतिः । एवं यदा ऽवाचेकः पुरुषत्वसिद्धये परं प्रति स्थाणुधर्माग्रहणं हेतुत्वेन ब्रूयादितरो ऽपि पुरुषधर्माग्रहणेन स्थाणुतां प्रतिप्रापयन्प्रत्यवतिष्ठते तदा स्वप्रतीत्यनुसरणपुरःसरसाधनाभिधानाद् भ्रान्तिसंभवाच्च युक्तं तथाविधोदाहरणकीर्तनमेवं नित्यः शब्दो ऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवदित्यपि द्रष्टव्यम् । यस्तु न वस्तुमूलः केवलोत्प्रेक्षामात्रावलम्बनः स्वप्रतीतिपुन दृष्टपूर्वः किं तदुपन्यासेन । एतेन सद्वितीयप्रयोगा अपि प्रत्युक्ताः । यथा क्वचित्साधनप्रयोगे कृते सति तथैवं परः प्रत्यवतिष्ठते यथा प्रस्तुतसाध्यधर्माधिकरणस्वशून्यधर्मिघटान्यतरसद्वितीयो घटः अनुत्पन्नत्वात्कुड्यवदिति । यथा प्रस्तुतेन सिषाधयिषितेन धर्मेण शून्यो यः प्रकृतो धर्मी घटश्च तयोरन्यतरेण न सद्वितीयो ऽयं घटरूपो धर्मी तत्र हेतुरनुत्पन्नत्वं तस्य कुड्यादौ व्याप्तिरिति । सत्यं वदत यद्यस्ति लोके क्वचिदीदृशः प्रतीतिक्रमः घटश्च धर्मो धर्मिघटयोरन्यतरेण सद्वितीय इत्यत्रान्यतरशब्दः सामान्यवचनो ऽपि धर्मिणि व्याख्येयो न हि घट एव घटेन सद्वितीयो भवितुमर्हतीत्यलमलीककल्पनाकौशलप्रख्यापनेन ।

सम्यग्वा यदि वा ऽन्यथा विदधते ये हेतवः संविदं
दृष्टाः स्वात्मनि ते प्रयोक्तुमुचिताः कामं परस्तप्रये ।
ये तु स्वप्रतिपत्तिमेव न तथा कर्तुं क्षमाः कल्पना-
सामर्थ्यात्त्यिसवस्तुशून्यघटनाः किं तत्प्रयोगे फलम् ॥

ये तु सूक्ष्मेक्षिकामात्रेण समप्रकरणसमप्रतिपक्षाभिधानदुर्विदग्धास्तथाविधानपि प्रयुञ्जते ।

कृतकथकनाचातुर्यं तैः प्रदर्शितमात्मनो
भवति न पुनः शुद्धिः का चित्प्रमेयदिशः कृता ।
क्व चिदवसरे त्वेवंप्रायाः परभ्रमकारिणः
किल सफलतां दध्युर्जल्पे यथा कथितं पुरा ॥
तत्र त्वेतान्कथयति परः प्राश्नमानो यदा वा
तस्याक्षेपो निपुणमतिना पूर्वनीत्या समाधिः ।
द्राघीयस्या तदलमनया तार्किकंमन्यगोष्ठ्या
हेत्वाभासः प्रकरणसमस्त्वेष निर्णीत एव ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥*

अन्यतरवादिप्रसिद्धमन्यतरं प्रति यत्साधयितुमुपादीयते तत्साध्यम् तदविशिष्टो हेतुः साध्यसमः । कथं साध्येन तुल्यता हेतोरिति चेदाह साध्यत्वादिति । यथा साध्यमसिद्धत्वात्साध्यं तथा तत्सिद्ध्यर्थमुपात्तो हेतुरपि यो ऽसिद्धत्वात्साध्यः स साध्याविशिष्टत्वात्साध्यसम इत्युच्यते । एतद्धान्यतरसिद्धस्यैव लक्षणम् यथा मीमांसकं प्रत्यनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति न चाक्षुषत्वादेरुभयासिद्धस्य । न हि तस्य साध्यत्वं संभवतीत्यर्थः । सकलासिद्धभेदसंग्रहाय साध्यत्वादित्येतत्पदरहितं साध्याविशिष्ट इत्येवासिद्धलक्षणमुपवर्णनीयम् । साध्यस्य च रूपद्वयस्यासिद्धत्वं साध्यत्वं च तथासिद्धत्वमेव । तदविशिष्टत्वकारणमिहाश्रीयते सर्वासिद्धभेदसाधारणं न तु साध्यत्वमन्यतरासिद्धैकलग्नमिति । एवं चासिद्धत्वमेवासिद्धस्य लक्षणमुक्तं भवति । पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति साध्ये धर्मिणि यो न वर्तते हेतुः सो ऽसिद्ध इति । तस्य तु भूयांसो भेदा भवन्ति हेतुस्वरूपे तावदन्यतरस्य वादिनो द्वयोर्वा अज्ञानं संदेहो विपर्यय इति । तथा तदाश्रये ऽपि धर्मिण्येकस्य वा द्वयोर्वा तथैवाज्ञानसंदेहविपर्यया इति भूयसि च पक्षीकृते ऽर्थे तदेकदेशे क्व चिद्वृत्तिः तदितरत्रावृत्तिरिति । एकदेशवृत्तावपि द्वयोरेकस्य वा तथै-

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ २ सू ८ ।

याज्ञानसंशयविपर्यया इत्येवंप्रकारभेदोदाहरणवर्णनमल्पप्रयोजनमिति न प्र-
स्तूयते। अन्यतरासिद्धेन हि विवदन्ते प्रमाणस्यापक्षपातित्वाद्यदि तावत्कृतकत्वं
शब्दे प्रमाणतो निर्णीतं तर्हि मीमांसकस्यापि तार्किकस्येव तत्सिद्धमेव ।
अथ तत्र कृतकत्वनिश्चयनिपुणं नास्त्येव प्रमाणं तदा तार्किको ऽपि तूष्णी-
मास्तां द्वयोरप्ययं चाक्षुषत्वादिवन्न सिद्धो हेतुः । बाढ्मेवं त्वसिद्धिकथ-
नमत्रांप्रलमनिग्रहस्थानादेव । सत्यमेवं न सर्वदा ऽन्यतरासिद्धस्य हेत्वाभासत्व-
मभिदध्महे किं तु यं चित्कालमिति यदैकेन वादिना हेतौ प्रयुक्ते द्वितीयो
वदति संप्रति न सिद्ध एव इति तदा हेतोः प्रयोगाद्वादिना तत्साधनम-
भिधेयमनभिधानात्तु पराजीयते साधने तु तेनोक्ते तदसिद्धतोद्भावनवादी
पराजीयते इति यावत्तत्सिद्धौ नोपन्यस्तं साधनं तावदेवासावन्यतरासिद्ध-
नन्तरं तु सम्यग्हेतुरुभयासिद्धो वा भविष्यतीति । व्यधिकरणासिद्धस्तु यथो-
क्तभेदान्तर्गत एव । यथा नित्यः शब्दः काकस्य कार्ष्ण्यादिति । क्व चित्पुनश्च
व्यधिकरणासिद्धो ऽपि भवति गमक इत्येके । तद्यथा बहलबहलः प्रचलजल-
धरश्यामलवपुरम्बरतलमाक्रामन्धूमप्रबन्धः क्षोणीधकन्दरादिविशेषधर्मत्वा-
नवधारणे ऽपि तत्र गमयितुमलमनलमिति । यथा वा ऽग्निमानेष देशो
धूमोपलब्धेरिति प्रयुज्यते तदोपलब्धेरात्मधर्मतया वैयधिकरण्ये ऽपि गम-
कता ऽस्तीति । अन्ये त्वन्यथासिद्धत्वं नाम तद्भेदमुदाहरन्ति यस्य हेतोर्ध-
र्मिणि वृत्तिर्भवन्त्यपि साध्यधर्मप्रयुक्ता भवति न सो ऽन्यथासिद्धो यथा
नित्या मनःपरमाणवो मूर्तत्वाद् घटवदिति । ननु कथमयमन्यथासिद्ध
उच्यते किमिति सम्यग् हेतुरेव न भवति किं परमाणुषु मूर्तत्वं न वर्तते
किं घटाद्यनित्यतया व्याप्तं न दृश्यते किमाकाशादेः खपुष्पादेर्वा विपक्षान्न
प्रच्यवते किं प्रत्यक्षेणागमेन वा बाध्यते किं प्रतिपक्षेण प्रतिबाध्यते येना-
भासतां प्रतिभजते । न प्रतिबन्धाभावात् । ननु पञ्चानां प्रतिबन्धलक्षणानां
कर्तमदस्य स्खलीभूतं नान्यतमस्यापि शैथिल्यं ब्रूमः । तत्किं पञ्चस्वपि लक्ष-
णेषु प्रतिबन्धः समाप्यते तानि चाणां सन्त्येव न चैष प्रतिबन्ध इति
चेतयम् । उच्यते प्रयोज्यप्रयोजकभावेन साध्यसाधनधर्मयोर्भूमाग्निवत्प्रतिब-
न्धो ऽवधार्यते स चात्र प्रयोज्यप्रयोजकभावो नास्तीत्यत एवायमन्यथासिद्धो
ऽप्रयोजक इति कथ्यते । कथं पुनरस्याप्रयोजकत्वमवगतम् । उच्यते मूर्तत्वं

हि सर्वगतेतरद्रव्यपरिमाणविशेषादिधर्मो वस्तुस्वभावमात्रनिबन्धनो न
कृतकत्वादिवदनित्यतां प्रयोक्तुमुत्सहते । तथा हि परमाणुषु सिद्धेषु सत्सु
तत्र वर्तमानं मूर्तत्वमनित्यतां साधयेदन्यथा त्वाश्रयासिद्धतामुपेयात् ।
सिध्यन्ति एव सावयवकार्यानुमानमार्गेण लोष्टविभागावसानमानभागपरम्परा-
परिकल्पनक्रमेण वा परमाणवो निरवयवाः सिध्यन्ति । सावयवत्वे तदव-
यवाः परमाणवो भवेयुर्न ते । तेषामप्यवयवान्तरपरिकल्पनायामप्यवयवान-
न्त्याविशेषात्सर्षपस्य मेरोश्च साम्यमापद्यते । न च तदस्ति । तदेवं निरव-
यवेषु परमाणुषु निसर्गसिद्धमनाश्रितत्वमतश्चाश्रयविनाशावयवविभागादि-
विनाशकारणाभावात्स्वाभाविकविनाशवादनिराकरणाच्च कथं परमाणूनां नि-
त्यतां स्पृशेत् । मूर्तत्वं तु वस्तुधर्मत्वात्तद्वदपि प्रमेयत्वादिवन्न प्रयोजकम् ।
इयांस्तु विशेषः प्रमेयत्वमुभयपक्षस्पर्शादनैकान्तिकं भवदप्रयोजकम् इदं तु
मूर्तत्वमनित्यव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरपरिचयविरहितमपि न प्रयोजकमिति । न-
न्विदमपि प्रमेयत्ववद्विपक्षवृत्त्येव मूर्तत्वम् । क्व विपक्षे वर्तते परमाणुष्वेव ।
ननु तेषां पक्षीकृतत्वात्कथं विपक्षता । न पुरुषेच्छानुरोधेन वस्तु विपरिव-
र्तते विपक्षो हि नाम स उच्यते यः सिषाधयिषितधर्माध्यासिततया दृढप्र-
माणसिद्धः । परमाणवश्चैते ऽनन्तरनिर्दिष्टनीतिक्रमेण निर्णीतनित्यत्वाः पर-
मार्थतो विपक्षा एवानित्यत्ववादिनः । स तु रागद्वेषकलुषितहृदयतया
यदि तान्पक्षतया प्रत्येति प्रत्येतु नाम न तु सुस्पष्टावसितनित्यतानां परमाणूनां
विपक्षभावो निवर्तते इति । तदिदमनुपपन्नम् अनेन क्रमेण धूमानुमानस्या-
प्यनैकान्तिकत्वप्रसङ्गात् । धूमो हि महीभृति कृतवह्निविरहितवपुषि विपक्षे
वर्तत एव । न तत्र विद्यमानोऽभावो निश्चित इति चेत्किन्नु खलु सद्भावो
ऽस्य तत्र गृहीतः । तथा सति वा कृतमनुमानेन । अथ सत्त्वमसत्त्वं वा
माऽवधारितमेव धराधरे धूमकेतोस्तर्हि सन्दिग्धा तत्र विपक्षता । निश्चित-
विपक्षवृत्तिस्तु संशयितविपक्षवृत्तिरपि नानैकान्तिकतामतिवर्तत इति सर्वा-
नुमानानामेव निर्वापाञ्जलिर्दत्तः स्यात् । न च वादिहृदयपरिकल्पनोपारूढ-
स्थितेरपि पक्षो नाम नास्ति तदभावे किमपेक्षः सपक्षविपक्षव्यवहारः । गुरुत्वा-
कृतत्वपक्षे ऽपि न सपक्षविपक्षयोः पक्षत्वं न च वस्तूनामुभयात्मकता
भवेत् । किं तु एकं विरुद्धानामन्यतराभिद्धवद्भिमतिपक्षापतितस्य वस्तुनः

पक्षत्वमुपेयते । निर्णयजन्मना तु विमतिविरतौ नूनमन्यतरवर्गपतितो ऽसौ भविष्यतीति सर्वथा न तस्यां दशायां तेनानैकान्तिकत्वोद्भावनं युक्तम् । नन्वनेन पथा पृथक्कृते सपक्षविपक्षाभ्यां पक्षे न तथान्वयव्यतिरेकयोरन्यतरस्यापि ग्रहणं भवेत् । सपक्षे ह्यन्वयो गृह्यते विपक्षे च व्यतिरेकः । एव तु ताभ्यामर्थान्तरमिति तथागृहीतान्वयव्यतिरेकात्मकनियमो हेतुः षष्ठ इव न पुत्रजन्मनि समर्थ एव साध्यसाधने भवेत् । अलमनया डिम्भविभीषिकया न हि सकलसपक्षविपक्षसाक्षात्करणकौशलपुरःसरं व्याप्तिग्रहणमिति पूर्वमेव निर्णीतो ऽयमर्थः । न च तद्बलमिति व्याप्तिग्रहणं भवति येन पक्षसुतसाम्यचोदनाऽवकाशः स्यात् । सामान्येन हि व्याप्तिर्गृह्यमाणा तथापि गृहीता भवत्येव । तेनापि च कालान्तरे सपक्षविपक्षान्यतरवर्गानुप्रवेशिना भवितव्यमेव । विमत्यवस्था या तु पृथगेव ताभ्यामसाविति न तत्र वर्तमानो हेतुरनैकान्तिकीभवति । एतेनेश्वराद्यनुमानानामप्यनैकान्तिकत्वमपाकृतं वेदितव्यम् । तस्मान्नानैकान्तिकत्वेनागमकं मूर्तत्वमपि त्वन्यथासिद्धत्वेनैवेति । नन्वेवमपि परमाणुप्रसाधनानुमानमहिमहतशक्तितया मूर्तत्वमनित्यत्वसिद्धावक्षमं जातमिति ततश्च कालात्ययापदिष्टत्वान्नान्यथासिद्धतामधिगच्छेत् । नैतदेवम् कालात्ययापदिष्टो हि प्रत्यक्षागमापहृतविषय उच्यते अनुष्णः कृष्णवर्त्मा मदिरा द्विजैः पातव्येत्यादौ दर्शितो यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति । न च परमाणुषु परमाणुतयैव सततपरोक्षेषु प्रत्यक्षमनित्यताविपर्ययग्राहि प्रवर्तितुं यत्नमागमस्तु नास्त्येवेति कुतः कालात्ययापदिष्टता । ननु किमिदमर्थनिपतितवचनमुत वैदिकी चोदना यत्प्रत्यक्षागमयोरेव बाधकत्वमनुमानं प्रति नानुमानान्तरस्येति । परमाणुप्रसाधनानुमानं हि दृढमदृढस्य तदनित्यतानुमानस्य मूर्तत्वादेर्यदि बाधकं स्यात्को दोषः स्यादिति । अथ मनुषे नियम एवैव प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति तदेवानुमानस्य बाधकमुचितं नानुमानान्तरमिति । तदसत् अलातचक्रादौ प्रत्यक्षमप्यनुमानेनानन्यथासिद्धेन बाध्यतएव । ननु भ्रमणविरतौ परिमितपरिमाणोल्मुकग्राहि प्रत्यक्षमेव तत्र प्रत्यक्षस्य बाधकं नानुमानमिति । मैवम् अनवरतपरिभ्रमणसमुद्भूतचक्राकारभासमयप्रवानुमानेन तद्भ्रान्तताविनिश्चयात् । पूर्वप्रवृत्तमपचक्राकारतदलात-

परिच्छेदि प्रत्यक्षं बाधकमिति चेन्न । पूर्वप्रवृत्तत्वेनैवातिक्रान्तत्वात् । तस्माद-
नुमानमेव पक्षधानबाधकमेवं चानन्यथासिद्धमनुमानमपि प्रत्यक्षस्य बाधकं
भवति । यच्चानन्यथासिद्धतया मूलस्तम्भभूतमखिलानुमानप्रतिष्ठापत्तनं प्रत्य-
क्षमपि बाधते तदनुमानस्य तपस्विनः कथं न बाधकम् । अतश्च प्रत्यक्षाग-
मपहृतस्योपलब्धार्थत्वादनुमानं बाधितमपि कालात्ययापदिष्टमेवेति । तदे-
तदसमीचीनम् अनुमानादेर्बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः । सर्वत्र खलु प्रमाणाभास-
रूपं बाध्यते न तु प्रमाणं नाम शक्यते बाधितुमलातचक्रादावपि प्रत्यक्षा-
भासस्य बाधकमनुमानं न प्रत्यक्षस्य एवमत्राप्यनुमानाभासस्य बाध्यता
नानुमानस्य । तदिदानीमनुमानाभासत्वमस्य किंकृतमिति चिन्त्यताम् । स्वल-
क्षणवैधुर्यादिति चेत्किमनुमानान्तरेण बाधकेन । तद्बाध्यतया तु तदाभास-
त्वकथनमितरस्यापि तादृशमेव । परमाणुषु प्रसाधनानुमानमनन्यथासिद्धमिदं
तु मूर्तत्वमन्यथासिद्धमिति चेदागतोऽसि मदीयं पन्थानमन्यथासिद्धत्वा-
देव च तदप्रामाण्ये सिद्धे किं तद्बाधया । अन्यथासिद्धत्वमेव कथमिति चेन्न
घटादौ मूर्तत्वप्रयुक्तमनित्यत्वमपि तु कार्यत्वप्रयुक्तं कार्यस्य कारणविभागाद्वा
तद्विनाशाद्वा विनाशोपलब्धेः कार्यत्वमेवानित्यत्वप्रयोजकमुक्तं न मूर्तत्वम् ।
मूर्तत्वे तु नित्यताविरोधि परमाणुतैव द्योतितेत्युक्तम् । तस्मान्न मूर्तत्वमनित्य-
तायाः कारकं व्यापकं चेति भवत्यन्यथासिद्धम् । भवत्येवम् असिद्धवर्गे तु त्वय-
मेव हेतुर्गण्यते । साध्यधर्मयुक्ते धर्मिणि वृत्तिरस्य नास्तीति चेद् यद्येवं पञ्चा-
नामपि सत्प्रयुक्तवृत्तिविरहादसिद्ध एवैको हेत्वाभासः स्यात् । अथ सत्यपि
प्रयोजकत्वे विपक्षवृत्त्यादावान्तररूपभेदनिबन्धनानैकान्तिकत्वादिव्यपदेश-
पञ्चकमात्र एव हेत्वाभासा इष्यन्ते हन्त तर्हि प्रकृतोऽयं हेतुर्मूर्तत्वादिति
किमनैकान्तिक उच्यतामथ कालात्ययापदिष्ट आहो स्विद्विरुद्ध उत प्रकर-
णसम इति नैषामन्यतमोऽपि वक्तुं शक्यते तल्लक्षणानुपपत्तेरिति चेत्काम-
मसिद्धोऽपि मा वादि पक्षे वर्तमानत्वेन तल्लक्षणस्यानुपपत्तेरिति । आस्तां
तर्हि षष्ठ एवायं हेत्वाभासः सम्यग् हेतुतां तावदयं लभते येन नानुमानं न
च तेष्वन्तर्भवतीति वचनात् षष्ठ एवावतिष्ठते । कथं विभागसूत्रमिति चेद् अति-
क्रमिष्याम इदं सूत्रम् । अनतिक्रामन्तः सुस्पष्टदृष्टमपीममप्रयोजकं हेत्वाभास-
मपह्नुवीमहि न चैवं युक्तमतो वरं सूत्रातिक्रमो न वस्त्वतिक्रम इति ।

अथ वा न सूत्रकारनियमोल्लङ्घनं श्रेयः प्रमादान्खलु परिमितदर्शी मादृशो ऽन्यथा ब्रूयान्न न्यायमहोदधेः पारदृश्वा भगवानक्षपादः । तदेवं हेत्वाभासमसिद्धवर्ग एव निक्षिपामः । ननु पक्षे वर्तमानः कथं तत्र निक्षेप्तुं शक्यते यथा साध्यधर्मप्रयोजकतया पक्षे ऽपि वर्तितुं युक्तम् तथा न वर्तत एवायं तत्रेत्यदूरविप्रकर्षेण भवत्येवायमसिद्धः । अत एवायमन्यथासिद्ध इत्युच्यते । यथा सिद्धः सिद्धो भवति तथा न सिद्धः अन्यथा तु सिद्ध इत्यनया नीत्योतानन्वृत्तिमात्रलम्भे ऽप्ययमसिद्ध एव । अन्येषु तु हेत्वाभासेषु भङ्ग्या ऽपि नान्तर्भवतीत्युक्तमेतत् । अथ वा सर्वहेत्वाभासानुवृत्तमिदमन्यथासिद्धत्वं नाम रूपमिति न षष्ठो ऽयं हेत्वाभासः । तत्तु क्व चित्केवलमेव दृश्यते क्व चिद्व्यभिचारादिरूपान्तरसहचरितमतश्च व्यभिचारादिरूपापेक्षमेव पञ्चत्वमुपदिष्टवान्मुनिरिति न विभागसूत्रविरोध इत्यलमतिविस्तरेण ।

युक्तस्तस्मादन्यथासिद्धनामा हेत्वाभासः सो ऽयमेकप्रकारः ।
यस्योक्ताना विद्यमाना ऽपि पक्षे वृत्तिर्न स्यात्साध्यधर्मप्रयुक्ता ॥

हेत्वाभासकुटुम्बकस्य तदिदं सर्वस्य साधारणं
रूपं यद्यपि लक्षणान्तरकृतो भेदस्तथा नान्यतः ।
सामान्यं तु विशेषरूपरहितं नास्ति प्रमाणे यथा
मा भूदत्र तथेति नास्य विषयश्चोद्यस्य वस्तुस्थितिः ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः* ॥

यथाप्राप्तं हेतुप्रयोगकालमतीत्य यो हेतुरपदिश्यते स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते तत्र के चिदाचक्षते । प्रतिज्ञानन्तरं हि हेतुः प्रयोक्तुं युक्तः तत्र यः प्रतिज्ञायाः पूर्वमेव दृष्टान्तवचनादेरूर्ध्वं वा प्रयुज्यते स कालात्ययापदिष्ट इति तदनुपपन्नम् ।

अक्षतप्रतिबन्धस्य साध्यावगतिकारिणः ।
क्रमातिक्रममात्रेण न हेत्वाभासता भवेत् ॥

---

* गौतम सूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ९ ।

क्रियांश्चैव दोषः पदान्तरव्यवहितोच्चारणं नाम । व्यवहितमपि येन सह समुचितसमयमन्वेतुमधिकृतमितरदतिनिकटपठितमपि पराणुद्य दर्वीयसा ऽपि तेनैव सवन्धमनुभवति यथा ।

अयमा पथि गच्छन्तीमोपश्यं दीर्घलोचनाम् ।
दृष्ट्वानसि केदारं यो लुनासि मम प्रियामिति ॥

अप्राप्तकालमेव तत्कथितं पृथगेव निग्रहस्थानम् । तत्तु पुनरुच्यमानं न क्वं चन स्वार्थमावहति तस्मादपव्याख्यानमेतत् । अपर आह सविशेषणस्य हेतोः प्रयुज्यमानस्य यस्य विशेषणं कार्यकालमत्येति न तत्पर्यन्तमवतिष्ठते स कालात्ययापदिष्ट इति । यथा कालान्तरस्थायी शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वाद्रूपवदिति । अत्र न व्यङ्ग्यत्वमात्र हेतुत्वेन विवक्षितमपि तु सविशेषणं संयोगव्यङ्ग्यत्वं स चायं संयोगो व्यञ्जके दृष्टान्तधर्मिणि रूपे तदवगतिपर्यन्तस्थायितिसुपलभ्यते दीपादिसंयोगः । साध्यधर्मिणि तु शब्दे न तदवस्थानमिति दूरतो हि दारुपरशुसंयोगविच्छित्ते देवा पुनरुच्यमाने परशधे श्रूयते शब्द इति तदुपलब्धिकाले तदत्ययात्कालात्ययापदिष्टो ऽयं हेतुरिति । एतदपि न संगतमसिद्धत्वेनास्य हेत्वाभासान्तरत्वानुपपत्तेः । तस्मादयमर्थः हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमय एव तमतीत्य प्रयुज्यमानः प्रत्यक्षागमबाधिते विषये वर्तमानः कालात्ययापदिष्टो भवति तस्योदाहरणं पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

उष्णो न तेजोऽवयवी कृतकत्वाद् घटादिवत् ।
ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात्क्षीरनीरवत् ॥
यत्तु किं चिदभिधेयमत्र तत्सर्वमुक्तमनुमानलक्षणे ।
अप्रयोजकनिरूपणे पुनः किं घनोदितमतो विरम्यते ॥
हेत्वाभासास्त एते ऽवगतिनियमितानन्यसंकीर्णरूपा
निर्णीताः पञ्च ये ऽर्थं विदधति महतीं शुद्धिमभ्यस्यमानाः ।
पक्षादो वृत्तिभेदाकलनगुरुतरक्लेशनिष्पद्यमाना
नेयत्ता त्वेतदीया क्व चन फलवती नादृता तेन तज्ज्ञाः ॥

इति हेत्वाभासपदार्थः समाप्तः ।

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं जल्पवितण्डयोः प्रयोजनमुक्तम् । तदङ्गभू-

तानि छलजातिनिग्रहस्थानानि। यद्यपि च वादे केषांचिदभ्यनुज्ञानमस्ति तथापि जल्पवितण्डे एव तेषां प्राचुर्येण क्षेत्रमिति तदौपयिकतया तत्स्वरूपनिरूपणं युक्तमित्युद्देशक्रमेण छलस्य तावल्लक्षणमाह।

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥*

छलस्य भेदवत्त्वात्सामान्यलक्षणानि च वक्तव्यानि तानीह सर्वाणि स्वकण्ठेन किल तत्पूर्वकमनुमानमित्यत्र त्रिचतुराक्षरसमर्पितापरिमितविषयाखिलसकलानुमानलक्षणलब्धनिरतिशयसूत्रकरणकौशलस्य मे किमधुना शिष्यजनमनःक्लेशकारिणा संक्षिप्ताभिधानदोहदेनेति मन्यमानः सूत्रकृदुक्तवान् तत्र वचनविघात इति सूत्रं सामान्यलक्षणप्रतिपादकम्। परस्य वदतो वचनविघातोऽभिधाननिरोधः छलम्। किमाक्षेपविधानादिना नेत्याह। अर्थविकल्पोपपत्त्येति। वक्तुरनभिप्रेतमर्थान्तरमुक्ते वचसि समारोप्य तन्निषेधं छलवादी करोति। कथमर्थान्तरारोपणमिति चेद् अर्थविकल्पोपपत्त्या विकल्पमानार्थघटनयेत्यर्थः। किमुदाहरणं विशेषलक्षणेषु वक्ष्यामः। इहैव कस्मान्नोच्यते असंभवादिति ब्रूमः। न हि निर्विशेषं सामान्यमुपपद्यत इति तदुदाहरणं बलाद्विशेषनिष्ठमेवावतिष्ठते। अन्येष्वपि गौर्न पदा स्प्रष्टव्येति सामान्योपदेशेषु नामूर्तायामाकाशनिर्विशेषवपुषि जातौ स्पर्शप्रसक्तिस्तन्निषेधोऽवकल्पते किं तु व्यक्तिष्वेवेति विशेषविषय एव सर्वत्र क्रियायोग इति तथैवोदाहरणप्रदर्शनं युक्तम्। कथं तर्हि सकलहेत्वाभाससाधारणसामान्यलक्षणमप्रयोजकत्वमनपेक्षितसव्यभिचारविरुद्धादिविशेषमप्युदाहरणद्वारेण दर्शितमनित्याः परमाणवो मूर्तत्वाद् घटवदिति। उच्यते प्रमाणे तर्हि प्रत्यक्षादिविशेषानिरपेक्षं कथं प्रमाणसामान्यं नोदाहृतम् न च तत्सामान्यादन्यथापि तथाऽस्त्विति वक्तव्यम् न हि चातुर्येण पञ्चाशद्भवितुमर्हति तस्मान्नैवं वक्तुं शक्यम्। यथा विरुद्धादिविशेषरूपरहितमप्रयोजकत्वं हेत्वाभासे सामान्यरूपं दृश्यते तथा प्रमाणेष्वपि प्रत्यक्षादिविशेषरूपरहितं तद्दृश्यतां यथा वा प्रमाणेषु तन्न दृश्यते तथा हेत्वाभासेष्वपि मा दर्शीति वस्तुस्वभावानामनुयोगश्चेत्स-सोऽनुपपन्नः। अपि चाप्रयोजकत्वं सामान्यं विरुद्धादिविशेषेष्विव तद्रूपरहि-

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० १०।

तेषु स्वविशेषेष्वपि संभवद्दृश्यते । अत एव तदपि स्वविशेषनिष्ठमेवोदाहृत-मनित्याः परमाणवो मूर्तत्वादिति न त्वाकाशवदनवलम्बनमेव किं विदग्ध-योजकत्वसामान्यमिति । तस्मात्सूक्तं न सामान्यलक्षणे शक्यमुदाहर्तुमिति ।
एवं सामान्यलक्षणमभिधाय च्छलस्य विभागमाह ।

तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च ॥*

निगदव्याख्यातं सूत्रम् । विभागसामान्यलक्षणयोश्चोपदेशपौर्वापर्यनि-यमो नास्तीति पूर्वमेवोक्तम् । अथ विभागक्रमेण विशेषलक्षणान्याह ।

तत्राविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥†

समपद्विशेष्यविशेषणसाधारण्यार्थसमर्पणकौशलशालिनि श्लेषालंकार-स्थानीये शब्दे प्रयुक्ते सति वक्तुरभिप्रेतमर्थमपह्नुत्य ततो ऽर्थान्तरं परिकल्प्य तन्निषेधवचनं वाचि निमित्तभूतायां छलं वाक्छलम् । नवकम्बलो ऽयं माण-वक इति नवः कम्बलो ऽस्य नव कम्बला अस्येति च विग्रहद्वये दृश्य-मानविशेषमपि समासपदमिदमर्थद्वये ऽप्यविशिष्टं तत्राभिनवकम्बलयोग वक्त्रभिप्रेतं प्रमाणोपपन्नं च निह्नुत्य नवसंख्यासम्बन्धमध्यारोप्य तत्प्रतिषे-धेन परः प्रत्यवतिष्ठते कुतो ऽस्य नव कम्बला इति । तदेतत्साधारणशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति । यथा च कस्याः विदग्धायाः पत्न्यादौ छलादि-प्रयोगो युक्त इति तदुत्पादनमेव परप्रयुक्तस्यापि वाक्छलादेः प्रतिस-माधानमभिधेयमिति तदपि उत्पाद्यते । नव कम्बला अस्येति मम विवक्षि-तमिति कुतः प्रतिपन्नमायुष्मता । किमयमभिनवकम्बलयोगप्रतिपादको न भवत्येव वक्तुरपि वचनं तु अपि च दर्शयति । यदि तावदर्थप्रकरणादिसाम-र्थ्यसंनिधापनया ऽर्थविशेषनियमाभिधानवृत्तिरस्य शब्दस्य दृष्टा नियमो ऽपि तदर्थ-विशेषमर्थमभिनवकम्बलसम्बन्धमेव बुद्ध्वा तूष्णीं भव । अथ तु प्रकरणादिकतु-ल्यसामर्थ्याय इव शब्दमात्रमभिधत्ते एवं तर्हि पदद्वयमर्थं धत्ते ऽना-मानेव पृच्छ किं ते विवक्षितमिति निषेधकः प्रत्यनुयुक्तमसि । ननु

* न्यायसूत्रम् १ अ० २ आ० ११ ।
† न्यायसूत्रम् १ अ० २ आ० १२ ।

त्वमप्यत्रप्राप्त्यादिफलपर्यन्तशब्दप्रयोगप्रवृत्तः किमिति साधारणमिदमन्यप-
दप्रायं वचः प्रयुङ्क्षे अयि बालिश तवैतदन्यपदम् ।

अर्थप्रकरणाधीननियतस्वार्थवृत्तिताम् ।
यो न जानाति शब्दानां स एवमपभाषते ॥
इदमर्थद्वये तावत्साधारणपदं भवेत् ।
जातिशब्दाः पुनर्व्यक्तिसहस्राक्षेपकारिणः ॥
स्पृशन्ति नियतं वाच्यं ते ऽपि प्रकरणादिना ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्यादौ तद्बालेन न शिक्षितम् ॥
तस्माच्छब्दार्थसंदेहे प्रयोक्ता यत्र पृच्छ्यते ।
न त्वर्थान्तरमारोप्य तन्निषेधो विधीयते ॥

संभवतो ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥*

अतिव्यापकं सामान्यमतिसामान्यं तद्योगात्तत्संभवात्क्व चिद् व्यक्तार्थस्य कस्य चित्संभवतः संभाव्यमाननिष्पत्तेर्वक्त्रा ऽभिहितस्य सतो या ऽसद्भूतार्थकल्पना वक्तुरनभिप्रेतातिसामान्यहेतुत्वकल्पना तया च प्रत्यवस्थानं तत्सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलम् । यथा क्व चिदुचितोपचारवचनाराध्यमानगुणवद्ब्राह्मणकुले तत्कथाबहुले राजकुले कश्चित्सुजन्मा कं चिदग्रजन्मानं स्तौति अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इति तस्मिन्प्रसङ्गे तथाविध एवापरस्तमुत्साहयन्कथयति संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति तत्र पिशुनश्छलवाद्याह यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्संभवति तर्हि व्रात्ये ऽपि ब्राह्मणत्वजात्यनपनयनात्संभवेदिति तदेवमतिव्यापकं ब्राह्मणत्वसामान्यं यतो विद्याचरणसम्पदमत्येति च स्पृशति तद्योगाद् ब्राह्मणव्यक्तौ संभवतो विद्याचरणसम्पद्रूपस्यार्थस्य वक्त्रा ऽभिहितस्य सतस्तत्र वक्त्रभिमतामेवातिसामान्यहेतुतामारोप्य छलवादी प्रत्यवतिष्ठत इति । अत्रोत्तरम् केन ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमभिहितं यदनैकान्तिकीकुर्वन्प्रत्यवस्थितो ऽसि संभावनावचनमिदं स्तुत्यर्थमुपन्यस्तम् । विद्याचरणसं-

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० १३ ।

पदः पात्रं हि ब्राह्मणाः सति ब्राह्मणत्वे पूर्वजन्मोपचितसुकृतपरिणामाद्भवति विद्याचरणसंपत् । न तु तदेव तस्या हेतुरिति । यथा संभवन्त्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति क्षेत्रप्रशंसापरे वाक्ये प्रयुक्ते नैवं वक्तुमापद्यते यदि क्षेत्रमेव शालिसंभवहेतुस्तत्र विनापि हलबलीवर्दादिसामग्र्यां महत्यवग्रहे ऽपि शालयो ऽस्मिन्संभवेयुरिति । तदिदमर्थवादादिगत्यनभिज्ञस्य भवतो भाषितमित्यास्तामेतत् । इदं तु भवन्तं पृच्छामि भो महात्मन् ।

स्वभावशुद्धा परिनिश्चितार्थसंस्पर्शिनी पुण्यसहस्रलभ्या ।
केनेदृशी सर्वजनानुकूला कल्याणिनी ते निरमायि वाणी ॥

धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥*

अभिधानस्य धर्मो ऽनेकप्रकारो मुख्यया वृत्त्या गौण्या वा लाक्षणिक्या वा यदर्थे प्रत्यायनं तदनेन विकल्प्यमानेन धर्मेण गौणेन लाक्षणिकेन वा निर्देशे प्रयोगे कृते यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेधो मुख्यार्थनिषेधः स उपचारनिमित्तं छलमुपचारच्छलम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते छलवाद्याह कथमचेतनाः काष्ठरचनात्मानो मञ्चाः क्रोशन्ति मञ्चस्थाः पुरुषा एते क्रोशन्ति न मञ्चा इत्यत्र समाधिः । वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थव्युत्पत्तिः तत्र न केवलयैव मुख्यया वृत्त्या शब्दाः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते वृत्त्यन्तरव्यवहारस्यापि सुप्रवर्तितत्वात् । न च निर्निमित्तमेव परशब्दं परत्र प्रयुञ्जन्तो वयं सहचरणादिसूत्रनिवेदितनिमित्तनिकुरुम्बान्यतमनिमित्तपूर्वकत्वादस्य प्रयोगस्य स्यानादयं तद्वदुपचारः । सत्यं गौणलाक्षणिकादिशब्दप्रयोगागतिर्ग्राह्या यत्र तु एवं प्रत्यवतिष्ठते गौणलाक्षणिकयोः कथं विशेष इति । एतत् कथ्यतां सत्यं गोशब्दः स्वार्थमभिधाय सास्नादिमन्तं तदीयान् गुणानेव जाड्यमान्द्यादीन् न सूचार्दील्लक्षयति न तावत्येव विरमति स तु सामानाधिकरण्येन वाहीके ऽपि प्रवर्तते । गौर्वाहीक इत्येवं प्रयुज्यमानः स गौणो भवति । यस्तु स्वार्थाभिधानानन्तरं तदितरमर्थं गुणमगुणं वा लक्षयत्येव न सामानाधिकरण्येन परत्र प्रयुज्यते शब्दः स लाक्षणिको भवति गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति । तथा चोक्तं गौणे ऽपि प्रयोगे न लक्षणेत्ययमित्यलं शास्त्रान्तरोद्गारगहनाभिः कथाभिः ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० १४ ।

छलमिदं चेति तदभेदं मन्यसे तर्हि सामान्यच्छलमपि मा बोधः तदपि हि न शरीरे मनसि बुद्धौ वा निमित्ते अपि तु वाच्येति वाक्छलमेवैकं स्यात् । अथैवं सत्यपि तद्विशेषो दृश्यमानो न पराणुद्यते सामान्यच्छले ऽपि न शब्दार्थो ऽन्यथा कृतः किं तु सामान्यस्य हेतुत्वमनुक्तमारोपितमिति पृथगिष्यते तर्हि वागुपचारच्छले अपि भिद्येते एवेति दर्शितमतो युक्तं भवत्विदम् । न चानन्त्यमियत्तानियमकारिणो निमित्तत्रयस्य दर्शितत्वात् । अवान्तरभेदकृतं तु तदानन्त्यमिष्यते एव जातिवदित्यलं प्रसङ्गेन ।

तस्मात्परस्परविविक्तनिजस्वरूपमीदृक् छलत्रितयमेतदिहोपदिष्टम् ।
तस्य क्वचित्स्वयमपि क्रियते प्रयोगो वाच्यः परैरभिहितस्य तथा समाधिः ॥

इति श्रीमद्भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यामेकादशमाह्निकम् ॥ ११ ॥

छलानन्तरं जातेरुद्दिष्टत्वात्तस्याः सामान्यलक्षणं तावदाह ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥*

अथ त्रैकाल्यसमादिसकलविशेषसंग्रहाय साधर्म्यवैधर्म्यादिनिरपेक्षमेव प्रत्यवस्थानपदं जातिसामान्यलक्षणप्रतिपादकमाहुः। प्रतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं तावन्मात्रमेव च यत्किंचिदुत्तरं परप्रयुक्ते हेतौ जायमानत्वाज्जातिरित्यभिधीयते। तदनुपपन्नम्। प्रत्यवस्थानमात्रस्य साधर्म्यादिनिरपेक्षस्य जातित्वे हेत्वाभासोद्भावनमपि जातितामश्नुवीत। अथ तस्य सम्यगुत्तरत्वादिह च निर्विशेषप्रत्यवस्थानमात्रोपपादनात्फल्गुप्रायमसदुत्तरं जातित्वेन विवक्षितमित्युच्यते तथापि छलस्य जातित्वप्रसक्तिरपरिहार्यैव तद्धुदाहाय तु सदन्यत्वे सतीत्यादिकं यदि किं विरुध्याह्रियते तदमुष्य श्रूयमाणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रत्यवस्थानमस्तीति। नैष दोषः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्युपमावाचकत्वेन दिक्प्रदर्शनस्य सूचनात्। साधर्म्येण वैधर्म्येण वा कथमेष हेतुर्हेतुर्भवतीति वा किमनेन क्रियते इति वा यदेवंप्रकारप्रत्यवस्थानं हेतुप्रतिबिम्बवत्मेना क्रियते सा भविष्यति जातिरित्युच्यमाने सकलविशेषसंग्रहः। त्रैकाल्यसमादिष्वपि यादृशस्य तादृशस्य साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारस्य योजयितुं शक्यत्वात्। न ह्युदाहरणसाधर्म्ये साध्यसाधनमिव विवक्षित तद्वैधर्म्यं वा साधर्म्यादिमात्रं तु तथापि नात्यन्ताय दूरगमिति यथाश्रुतं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति सामान्यलक्षणं युक्तम्। अथ भेदवत्त्वाज्जातेश्चतुर्विंशतिधा विभागमाह।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्य-
प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-
प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्य-
नुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ †

अत्र समा इति स्त्रियां पुंसि च तुल्यत्वान्निर्देशस्य जात्यपेक्षया स्त्रीनिर्देशो वा प्रतिषेधापेक्षया वा पुंनिर्देशो वर्णनीयः। विशेषलक्षणसूत्रेषु पुनः प्रायेण पुंलिङ्गनिर्देशो दृश्यते स तु प्रतिषेधापेक्षया तेषु व्याख्येय

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १८। † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १।

गुर्वागमगौरवो ऽपि सपदि तदुत्पादिते तत्त्वज्ञाने मनागसम्भावनालेश-मिवाधिगच्छेत् । तस्मिन्वा दृढप्रत्यये ऽपि तत्पार्श्ववर्तिनः शिथिलास्था भवेयुः । अतो झगिति स दूषणमपश्यन्प्रतिपक्ष जातिप्रयोगैरप्यसौ शमयेदेव नौदासीनीत्युक्तं जल्पलक्षणे । परोदिता वा जातीः प्रत्यभिज्ञाय तत्क्षणमेव परिहरेदिति सफलं जातिव्युत्पादनम् । यथा क्व चिदचिरव्युप्तस्ये सप्रत्यु-द्भिद्यमानकोमलाङ्कुरनिकरदन्तुरितसीमनि केदारे तदुपद्रवो द्रुतगामिनो यतः कुतश्चन चतुष्पदाद् द्विपदाद्वा ऽभिशङ्क्यते इति तत्परिहाराय समन्ततो निरन्तरकण्टकशाखावृतिपरिवरणमाधीयत एवमिहापि जात्यादिप्रयोग-तद्द्वारके तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं कर्तव्यम् । ननु विकल्पित क्व जातिः प्रयोगः सम्यक्साधने तदाभासे वेति तदुच्यते । सम्यग् दूषणमपश्यता किल जात्यादि प्रयोक्तव्यं तच्च सम्यक्साधने तदभावादेव भवतु साधनाभासे वा प्रमादादिना वेति को ऽत्र विशेषः । मुमुक्षोस्तु ज्ञाततत्त्वस्य तत्प्रतिकूलवा-दिना केन चिद्वादिप्रस्य तत्प्रयुक्ते तत्त्वप्रतिक्षेपबलात्साधनाभासएव स-म्यग् दूषणमपश्यतो जातिप्रयोगावसरः । ज्ञात्वापि साधनाभासतां यथा तथा सत्वरमेव निर्भर्त्स्यतामयं दुराचार इति पार्श्वस्थितसुकुमारमतिशिष्यज-नोत्साहजननाय जात्याद्याडम्बरविरचनमुचितमेव मुमुक्षोः । मुमुक्षु प्रति च शास्त्रारम्भाद्यारम्भेण तदपेक्षया साधनाभासविषय एव जातिप्रयोगः । अत एव च भाष्यकृता प्रथमं साधनाभासएव जात्युदाहरणं दर्शितम् । लाभा-दिकामानां तु सम्यक्साधने ऽपि प्रयुक्ते युक्त एव जात्याद्युपक्रमः । इतरथा हि निःसंशय एव पराजयः स्यादित्येतल्लाभपक्षिकं प्रयोजनमित्युक्तम् । यत्पुनरभिहितमसदुत्तरकथने कथं न चपेटादिकं प्रयुज्यते इति तदप्यस-तस्यात्यन्तमलौकिकत्वात् । लोको हि तदेव मन्यते ।

मूनमेव न जानाति वक्तुं सदृशमुत्तरम् ।
अन्यथा वाचमुत्सृज्य पाणिना प्रहरेत्कथम् ॥
छेदयेद्वादिनं यस्तु हस्तपादादिघातनैः ।
स सदस्युच्यते सद्भिर्मण्ड एव न पण्डितः ॥
जात्योपक्रममात्रान्तु न तथैव विहस्यते ।
न हि धूर्तपथच्छाया तत्रात्यन्तमपागता ॥

तत्र कौपीनवसनापासनादिसाम्यं जात्युत्तराणामिति । यत्तु कस्तैः प्रत्याख्यतइति न सर्वेः सर्वेचकल्पो भवति न च शाकटिकतुल्यः सन्ति हि मध्यमदशावर्तिनो घनास्तस्याराधयिष्यन्तइत्यलं प्रसङ्गेन । यत्पुनरसदुत्तराणामानन्त्यात्कथं चतुर्विंशतिसंख्येति तथाप्युच्यते । सत्यप्यानन्त्ये जातीनामसंकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिप्रकारत्वमुपवर्णितं न तु तत्संख्यानियमः कृत इति । तदत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणत्वं स्थापनाहेतोः तत्साधर्म्यसमा जातिः । सा च साधर्म्यहेतौ वैधर्म्यहेतौ च प्रयुज्यते । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः । उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती इत्येवं सर्वत्र योज्यम् । स्थापनहेतुतश्चाविशेष्यमाणत्वं जातिवाद्यभिप्रायेण तासां द्रष्टव्यम् । जातिवादी ह्येवं वदति यथा भवत्प्रयुक्तं साधनं तथेदमपि किमिति न भवतीति । अत एव हेतुप्रतिबिम्बनद्वारक एष जात्युपन्यास इत्युक्तम् ।

अथ विशेषलक्षणान्याह तत्र ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमः ॥ *

प्रतिषेधापेक्षया पुंलिङ्गनिर्देश इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । साधर्म्येण वैधर्म्येण वा साधनमभिधाय सिषाधयिषितधर्मोपसंहारे साधनवादिना कृते साध्यधर्मविपर्ययोपपादनाय साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । तथैव साधर्म्येण वैधर्म्येण वोपसंहारे तथैव वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः प्रतिषेधः । उदाहरणं तु अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् यत्प्रयत्नान्तरीयकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्येण हेतौ प्रयुक्ते जातिवादी साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । नित्यः शब्दो निरवयवत्वाद् निरवयवं द्रव्यमाकाशादि नित्यं दृष्टमिति न चात्र विशेषहेतुरस्ति घटसाधर्म्यात्प्रयत्नान्तरीयकत्वादनित्यः शब्दो न पुनराकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति । वैधर्म्यहेतावपि साधनवादिना प्रयुक्ते अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् यदनित्यं न भवति तत्प्रयत्नान्तरीयकमपि न भवत्याकाशादिवदित्यत्रैतदेव पूर्वोक्तं साधर्म्यवैधर्म्यप्रत्यवस्थानद्वयमुदाहर्तव्यमिति । एवं च क्व चिदवसरे

* गोतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २ ।

स्वयं प्रयोगे जातीनामुपयुज्यतइति तत्स्वरूपव्युत्पादनमुपक्रान्तमेवं परप्रयुक्तानां तासामुत्तरमपि वक्तव्यमतस्तद्व्युत्पादनार्थमाह ।

गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥*

साधर्म्यवैधर्म्ययोरिदमुत्तरम् । यदि साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा साध्यसाधनं प्रतिज्ञायेत स्यादियमव्यवस्था भवेन्न भवत्प्रयुक्तानामीदृशामपि स्थापनहेतोरविशेषः । विशिष्टं तु साधर्म्यं वैधर्म्यं वा प्रयोजकमुच्यमानं नैवंविधैः प्रत्यवस्थानैरुपहन्यते । यथा सत्यपि सत्तादिसामान्यसंबन्धे सत्यपि शुक्लादिगुणसंबन्धे सत्यपि चलनादिकर्मयोगे न गौस्तया तत्साधर्म्यात्सिध्यति अश्वादिवैधर्म्याद्वा किं त्वव्यभिचारिणो गोत्वादिसंबन्धादेव तथेहाप्यस्खलितनियमं साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसिद्धिनिबन्धनं न साधर्म्यादिमात्रमिति ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥†

दृष्टान्तधर्मं साध्ये धर्मिणि योजयन्नसन्तमध्यारोपयन्नुत्कर्षेण प्रत्यवस्थानं यत्करोति स उत्कर्षसमः प्रतिषेधः । यथा अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्तो ऽपि भवति न चेन्मूर्तो घटवदनित्यो ऽपि तद्धर्मो मा भूदिति मूर्तस्य धर्मान्तरस्य प्रसञ्जनमुत्कर्षः । दृष्टान्तधर्मविकल्पेनैव साध्यधर्मिणि सिद्धस्यापि धर्मस्यापकर्षेण प्रत्यवस्थानमपकर्षसमः । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे घटः खलु प्रयत्नानन्तरीयकत्वादश्रावणो ऽस्तु न चेदश्रावणो घटवदनित्यो ऽपि मा भूदिति सतः श्रावणत्वस्यापसरणमपकर्षः । ख्यापनीयो वर्ण्यः प्रतिपिपादयिषितः साध्यधर्मः तद्विपर्ययादवर्ण्यः सिद्धो दृष्टान्तधर्मः तावेतौ वर्ण्यावर्ण्यसमौ प्रतिषेधौ भवतः । यदि शब्दो नित्यत्वेन वर्ण्यते साध्यते घटो ऽपि वर्ण्यतामिति वर्ण्यसमः । घटवच्चेद्वर्ण्यते शब्दो ऽपि मा वर्ण्यीत्यवर्ण्यसमः । धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमः प्रतिषेधः । तत्रैव प्रयोगे प्रयत्नानन्तरीयकं किं चिन्मृदु दृष्टं दुकूलराङ्कवशय्यादि किं चित्कठिनं कर्परपरश्वधादि

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४ ।

एव प्रयत्नानन्तरीयकं किं चिदनित्यं भविष्यति घटादि किं चिन्नित्यं शब्दा- दीति। उभयोरपि साध्यदृष्टान्तयोः साध्यत्वापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमः प्रतिषेधः । यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तं तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति शब्दश्चानित्यतया साध्य इति घटो ऽपि साध्य एव स्यादन्यथा हि न तेन तुल्यो भवेदिति । अथ पञ्चानामुत्तरम् ।

किंचित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥*

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारः सिध्यति यथा गौरेवमय गवय इति न तु सर्वथा रूपभेदस्तयोः कर्तुं शक्यः । प्रमाणावगतस्वभावभेदाना भावाना- मितरेतरह्रूपसंकरस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एवं स्वप्रतिबिम्बसामर्थ्यसुस्थिते स्वसाध्यमुत्थापयति स्थापनाहेतौ साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पमापादयता वैधर्म्ये च किं चिदभिदधता प्रतिषेधः कर्तुं लभ्यतइति । अथ षष्ठस्योत्तरम् ।

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥†

यदुच्यते घटो ऽपि शब्दवत्साध्यो भवत्विति तन्नैवम् । लौकिकप- रीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः तेनाविपरीततया शब्दो ऽति- दिश्यते यथा घट. प्रयत्नानन्तरीयकः सन्ननित्यः एव शब्दो ऽपीति । एवं साध्यातिदेशाद् दृष्टान्तउपपद्यमाने न तस्य साध्यत्वाभिधानमुपपद्यते ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वादप्राप्त्या- साधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥‡

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पनपूर्वकमुभयथापि दोषापादनं प्राप्त्यप्राप्तिसमौ प्रतिषेधौ भवत. । हेतौ साधनवादिना प्रयुक्ते पर आह । सो ऽयं हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा प्राप्य चेद् द्वयोर्लब्धस्वरूपयोःप्राप्तिर्भवतीति किं कस्य साध्यं साधनं वेत्यविशेषः अप्राप्य तु साधकत्वमनुपपन्नमतिप्रसङ्गात् । न ह्यप्राप्य प्रदीप. प्रकाश्य प्रकाशयतीति । अनयोरुत्तरम् ।

घटादिनिष्पत्तेः पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥§

नायं प्रतिषेध उपपद्यते उभयथा ऽपि कारणस्य भावदर्शनात्

---

* गौतमसूत्रम् अ ५ आ १ सू ५ ।
† गौतमसूत्रम् अ ५ आ १ सू ६ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ ५ आ० १ सू ७ ।
§ गौतमसूत्रम् अ ५ आ १ सू० ८ ।

दण्डचक्रसूत्रादिकारकाणि प्राप्य मृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति दृश्यन्ते अभिचारकर्मणा च श्येनादिना दूरस्थस्यापि शत्रोः पीडनं संपाद्यतइति ।

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥*

अथ प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः । पूर्वोदाहृतएव हेतौ यद्यनित्यत्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वं साधनं प्रयत्नानन्तरीयकत्व- स्येदानीं किं साधनं तत्साधने किमिति दृष्टान्तस्य घटादेरनित्यतायां कारणं किं चिदपदिश्यते तेन तत्कारणान्वेषणातिप्रसङ्गात्प्रसङ्गसमोऽयं प्रति- षेधः । प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । यथा घटः प्रयत्नान्तरीयकः सन्ननित्यो दृष्ट एवमाकाशं प्रयत्नान्तरीयकं नित्यं दृश्यते तद्वच्छब्दोऽपि नित्यः स्यादिति । कः पुनराकाशस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वं वदेत् कूपखनना- दिनाऽऽकाशोपकरणे मन्वान एवं ब्रूयादपि कश्चित् । नन्वेवमपि व्यभिचा- रोद्भावनमेतत्सम्यगुत्तरं नासदुत्तरप्रकारो जातिप्रयोगः । नैतदेवम् न हि हेतोरनैकान्तिकत्वमुद्भावयन्नसौ साधुरिव जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते ऽपि तु दृष्टान्तबलेन नित्यत्वमेव साधयन्नुत्थित इति जातिप्रयोग एवायम् । हेत्वा- भासा अपि स्वरूपनिरूपणपुरःसरमपरहेतुप्रतिबिम्बवत्त्वेन प्रदर्श्यमाना जातितां प्रतिपद्यन्तएव । अथ प्रसङ्गसमस्य तावदुत्तरमाह ।

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥†

असिद्धं हि नाम साध्यते न सिद्धं प्रयत्नवैफल्यात् । सान्धकारे सन्नि- विष्टरादिपदार्थदर्शनाय प्रदीपमुपाददते लौकिका न दीपदर्शनार्थं दीपान्तरपर- म्परामाहरन्तीति । अन्तरेणापि हि दीपान्तराणि दृश्यतएव प्रदीपः । एवं लौकिक- परीक्षकाणां घटादौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य सिद्धत्वान्न कारणापदेशो निष्प्रयो- जन इति तस्मान्नायमतिप्रसङ्गापादनस्य विषयः । अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम् ।

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥‡

प्रतिदृष्टान्त एव साधकबुद्ध्या यदि त्वयोपन्यस्तस्तर्हि विशेषहेतु- र्वक्तव्यो ऽनेन हेतुना प्रतिदृष्टान्त एव साधको न दृष्टान्त इति न चासौ

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ९ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १० ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ११ ।

विशेषेहेतुरुच्यते तस्मान्न प्रतिदृष्टान्तः सिद्धिहेतुरिति दृष्टान्त एव साधको भवति । प्रतिदृष्टान्तस्याहेतुत्वे ऽपि स्थिते सत्यहेतुर्दृष्टान्तो न हि साधकः स्यात् । न च तदस्तीत्युक्तमतो न हेतुर्दृष्टान्तः । अथ यथा प्रतिदृष्टान्तो न साधक एवं दृष्टान्तो ऽपि मा भूदित्यनया नीत्या प्रत्यवतिष्ठसे हन्त तर्हि प्रतिदृष्टान्तस्य तावदहेतुत्वं स्वकण्ठेन कथितमिति तस्मिन्नसाधके दृष्टान्त एव साधक इति ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥*

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः प्रतिषेधः । प्राक्तन एव प्रयोगे जातिवाद्याह अनित्य इत्युत्पत्तिधर्मक उच्यते यश्चोत्पत्तिधर्मकः तस्योत्पत्तेः पूर्वमनुत्पत्त्या भवितव्यमनुत्पन्ने च शब्दाख्ये धर्मिणि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं धर्मः क्व वर्ततामलब्धपक्षवृत्तेश्च कथमनित्यत्वं साधयत्यसिद्धे चानित्यत्वे शब्दस्य बलान्नित्यत्वमेव भवति कारणाभावादित्यनित्यत्वसिद्धिकारणस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याभावादित्यर्थः । तथा च शब्दोत्पादककारणाभावादनुत्पन्ने शब्दे निराश्रयो हेतुरिति । अस्योत्तरम् ।

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥†

शब्दाख्यधर्मिणः सिद्धस्य सतो नित्यत्वमनित्यत्वं वा विचार्यते तदसिद्धौ हि नित्यत्वमपि कस्य भवानभिदधीत । उत्पन्नस्य चास्य तथाभावो भवति नानुत्पन्नस्य उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति नानुत्पन्नः । प्रागुत्पत्तेरलब्धात्मनः किमुच्यते लब्धस्वरूपस्य पुनरनित्यत्वकारणप्रयत्नानन्तरीयकत्वसद्भावादयुक्त एवायं प्रतिषेधः ।

नित्यानित्यत्वसाधर्म्यात्संशयसमः ॥ ‡

नित्यानित्यसाधर्म्योपन्यासेन संशयापादनप्रवणं प्रत्यवस्थानं संशयसमः प्रतिषेधः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यस्मिन्नेव हेतौ अस्ति शब्दस्यानित्यत्वसाधर्म्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्ति च नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमतः किमनित्यसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १२ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १३ ।

‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १४ ।

नित्यः शब्द उत नित्यसाधर्म्यादैन्द्रियकत्वान्नित्य इति संशयएवं परः प्रत्यवतिष्ठते न च साधर्म्यसमप्रयोग एवायमाशङ्कनीयः संशयापादनप्रवणत्वादस्येति । अस्योत्तरम् ।

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये ऽत्यन्तसंशयो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ *

स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणुपुरुषयोश्च साधर्म्यादूर्ध्वत्वादेः संशयो भवति न तु शिरःपाण्यादिवैधर्म्यात्प्रत्युत ततो ऽसौ निवर्तते यदि पुनरुभयथापि साधर्म्यादिव वैधर्म्यादपि संशयः स्यात्तथा सत्यनन्तसंशयः प्राप्नोति । इह च विशेषदर्शनस्थानीयमनित्यतासाधनं शब्दे प्रयत्नान्तरीयकत्वमस्तीति नित्यत्वं सामान्यगतं संशयकारणत्वमिति नाभ्युपगम्यते तस्मादप्रतिषेधो ऽयं नित्यसामान्यसाधर्म्यनिबन्धनसंशयापादनरूपः ।

उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ †

पक्षप्रतिपक्षौ निर्णयलक्षणे व्याख्यातौ तावेव प्रकरणं प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमः प्रतिषेधो भवति । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशवदित्येवंजातीयकं प्रतिप्रयोगमुपन्यस्यन्स्वपक्षमुत्थापयति जातिवादी साधर्म्यप्रकरणं चोपलक्षणं वैधर्म्येणापि प्रतिप्रयोगोपन्यासे प्रकरणसम एव प्रतिषेधो भवत्युभयवैधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति मूलहेतावपि साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रयुक्ते प्रयोगद्वयमेतद्वेदितव्यम् । ननु ते एवैते साधर्म्यवैधर्म्यसमे जाती साधर्म्यहेतौ वैधर्म्यहेतौ वा प्रयुज्यमानत्वाच्च तथोत्थिते इति ताभ्यामेव गतत्वान्नाभिनवो ऽयं जातिप्रयोगः चतस्रश्चैता जातय इत्येकत्वमपि न संगतम् । उच्यते तत्र परपक्षप्रत्ययप्रतिषेधतयैव प्रत्यवस्थानमुदाहृतमिहैव साधनच्छाययेति अत एव प्रकरणसमो ऽयं जातिरनित्यपक्षवन्नित्यपक्षो ऽपि प्रतिक्रियते ऽस्यामिति उद्भावनभङ्गिभेदाच्च जातिनानात्वमसंकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विधत्वभेदत्वं वस्तुतस्तु तासामानन्त्यमित्युक्तम् । अथोत्तरम् ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १५ ।

† गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १६ ।

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥*

निर्णयोत्पत्त्या प्रकरणं पर्यवसितं भवति प्रागुक्तनिर्णयात्तदवस्थानमेव तदिह प्रकरणमुत्थापयता भवतोभयसाधर्म्यं तदुत्थापनकारणमभिहितमुभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेरिति ब्रुवता उभयसाधर्म्यं च मदुक्तमपि साधर्म्यमस्त्येव अन्यथोभयशब्दार्थः कः । एवं च तदभ्यनुज्ञातं भवतीति तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते प्रतिषेधोपपत्तौ वा नोभयसाधर्म्यं प्रकरणकारणं सिध्यतीति निर्णयोत्पत्तिनिमित्तं च प्रकरणोपरमाय न किं चिदुक्तमुभयसाधर्म्याभिधानादिति ।

त्रैकाल्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसमः ॥ †

कालत्रयानुपपत्त्या हेतुमाक्षिप्य क्रियमाणः प्रतिषेधोऽहेतुसमो भवति । हेतुः साधनं साधनं च साध्यात्पूर्वं साधनं तदसति साध्ये कस्य साधनम् अथ पश्चात् असति साधने कस्येदं साध्यम् अथ युगपत्साध्यसाधने भवतः न तर्हि तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभावो भवेदित्यय हेतुरहेतोर्न विशिष्यते । अस्योत्तरम् ।

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ ‡

न त्रैकाल्यासिद्धिः । कस्माद् हेतुतः साध्यसिद्धेः उत्पत्तौ तावदयमपर्यनुयोगः पूर्वसिद्धेन हेतुना तन्त्वादिना पश्चाद्भाविनोऽसत एव कार्यस्य पटादेः सिद्धिरित्युक्तत्वात् । बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति§ ज्ञप्तावपि परिहृत एष दोषः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं व्यवस्थेति प्रमाणपरीक्षायामभिधानात्‖ दृश्यते च निर्वर्तनहेतुना निर्वर्तनीयस्य निर्वृत्तिरुपलब्धिहेतुना चोपलभ्यस्योपलम्भ इति प्रमाणसिद्धे वस्तुनि कोऽयमाक्षेपः । प्रतिषेधे च तुल्योऽयमनुयोग इत्याह ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः¶ ॥

प्रतिषेधोऽपि प्रतिषेध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेदिति विकल्प्यमाने न प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धुमुत्सहत इति ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १७ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १८ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १९ । § गौतमसूत्रम् अ० ४ आ० १ सू० ५० ।
‖ वात्स्यायनभाष्यम् अ० २ आ० १ सू० ११ । ¶ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २० ।

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः* ॥

अर्थादापद्यते प्रतिपक्षसिद्धिरित्येवं क्रियमाणः प्रतिषेधो ऽर्थापत्तिसमो भवति । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे यदि घटसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्दः अर्थादापद्यते आकाशसाधर्म्यान्नित्य इति अस्ति चास्य नित्येन साधर्म्यमाकाशादिना द्रव्येण निरवयवत्वमिति । उद्भावनप्रकारभेदाच्च जातिभेद इत्युक्तम् । अस्योत्तरम् ।

अनुक्तस्यार्थादापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिः† ॥

अनुपपादितसाधनमनुक्तमर्थादापद्यतमिति वदतः पक्षहानिरप्युपपद्यते मामकानित्यपक्षसिद्धौ हि सत्यामर्थादापद्यते तावकस्य नित्यपक्षस्य हानिरिति । दोषान्तरमाह ।

अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः‡ ॥

उभयपक्षसमवेयमर्थापत्तिः विपर्ययेणापि प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । नित्यः शब्दो निरवयवत्वादित्येवमप्युक्ते शक्यं वक्तुं यदि नित्याकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्यः शब्दः अर्थादापद्यते यदनित्यघटादिसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्य इति न चैवमपि का चिदर्थसिद्धिः न खलु वै घनस्य ग्राव्णः पतनमित्युक्ते ऽर्थादापद्यते द्रवस्य वारिणः पतनाभाव इति ।

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः§ ॥

अविशेषोपपादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमः प्रतिषेधः । यदि शब्दघटयोरेकधर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्तीति तयोरनित्यत्वाविशेष उच्यते तर्हि सर्वभावानामविशेषप्रसङ्गः । कथं सद्भावोपपत्तेः सत्तासंबन्धादित्यर्थः । सो ऽयमविशेषसमः प्रतिषेधः । एतस्योत्तरम् ।

क्व चित्तद्धर्मोपपत्तेः क्व चिदनुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः‖ ॥

क्व चिदविशेषापादनहेतुरुपपद्यते धर्मः क्व चित्तु नोपपद्यत इत्येवमयमप्रतिषेधः । शब्दघटयोरेको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्ति येन

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २१ ।
† गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २२ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २३ ।
§ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २४ ।
‖ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २५ ।

तयोर्धर्मान्तरमविशेषरूपमुपपद्यते न तु सर्वभावानामीदृशमविशेषकारणं धर्मजातमस्ति । यत्तु सद्भावोपपत्तेरिति तेन किं धर्मान्तरमविशेषरूपं साध्येत अनित्यत्वमेव चेत्तर्हीयं प्रतिज्ञार्था व्यवतिष्ठतानित्याः सर्वे भावाः सत्त्वादिति । न चायमनुपपत्तेः दृष्टान्तानुपपत्तेः सर्वभावानां पक्षीकृतत्वाद् दृष्टान्तो न कश्चिदवशिष्यते । न च प्रतिज्ञातैकदेश एव दृष्टान्तीकर्तुं शक्यते सिद्धसाध्यभेदात्साध्यः प्रतिज्ञातोऽर्थो भवति सिद्धश्च दृष्टान्तः । न च दृष्टान्तरहितो हेतुः स्वसाध्योपस्थापनसामर्थ्यमश्नुते । न च सौगतोक्तनीत्या नित्येभ्यो व्यापकानुपलब्ध्या सत्त्वं व्यावर्तितमनित्येष्वेव प्रतिष्ठां लभते । सैव विपक्षाद्व्यावृत्तिः स एव साध्येनानुगम इति वक्तव्यं तन्नीतेः प्रागेव प्रतिक्षेपात् । प्रत्युक्तं हि विस्तरतः क्षणभङ्गसाधनमिति । किं चिद्धि सत्त्वयोगि भावरूपमनित्यं भवति किं चिन्नित्यमिति । नायमेकान्तः सत्त्वादनित्याः सर्वे भावा इति । अपि च सर्वभावानामनित्यत्वे साध्यमाने तदन्तर्गतत्वाच्छब्दस्याप्यनित्यत्वमभ्युपगतं भवेदित्येवमप्ययमप्रतिषेधः ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ *

उभयकारणोपपत्त्या पक्षद्वयोपपत्तिवर्णनमुपपत्तिसमः प्रतिषेधः । यद्यनित्यत्वकारणं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो नित्यत्वकारणमपि निरवयवत्वमस्योपपद्यते इति नित्यः स्याद् उभयथापि कारणोपपत्तेः । ननु सेयं साधर्म्यादिसमा प्रकरणसमा वा जातिर्न भेदान्तरम् । नैवम् उद्भावनप्रकारेण भेदात्परपक्षोपमर्देच्छया साधर्म्यादिसमा जातिः प्रयुज्यते पक्षान्तरोत्थापनाच्छया प्रकरणसमा अप्रतिपत्तिपर्यवसायित्वाशयेनेयमुपपत्तिसमेति । अत्रोत्तरम् ।

उपपत्तिकारणानुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ †

उभयकारणोपपत्त्या प्रतिषेधमभिदधता पक्षद्वयकारणोपपत्तिरनुज्ञाता भवति सा चेदनुज्ञाता कथमेकतरपक्षप्रतिषेधः । एकतरपक्षप्रतिषेधश्चेत्कथमुभयकारणोपपत्तिः उभयपक्षकारणोपपत्तिरेकतरपक्षप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् । व्याघातादेव तत्प्रतिषेधो विकल्पयिष्यत इति चेत्समानो व्याघातस्तेन हि

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २६ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २७ ।

परपक्षवत्स्वपक्षो ऽपि प्रतिहन्यतएव न हि व्याघात एकं पक्षं साधयत्येकं बाधतइति ।

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः प्रतिषेधः ॥ *

यदेतदनित्यतायां शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वं कारणमपदिष्टं तस्याभावे ऽपि प्रबलप्रभञ्जनजवभज्यमानजरत्पादपपातप्रभवे शब्दे दृश्य-तएवानित्यत्वमन्यत्रापि विद्युदादौ विना ऽपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपलभ्य-तएवानित्यतेति । अत्रोत्तरम् ।

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ †

अत्रैतावदेव तावदुक्तव्यं सपक्षैकदेशवृत्तित्वमिदमस्य हेतोरुद्भा-वितं न च सपक्षैकदेशवृत्तिरगमकः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वप्रतिबद्धं न पुनरनित्यत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन यत्प्रयत्नानन्तरीयकं तदनित्यमिति हि व्याप्तिर्न तु यदनित्यं तत्प्रयत्नानन्तरीयकमिति । यथा यत्राग्निस्तत्र धूमो न यत्र धूमस्तत्राग्निरिति एवं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमन्तरेण समीरण-पात्यमानवनस्पत्यादिशब्दे विद्युदादौ वा येयमनित्यतोपलब्धिर्न सा तस्य हेतुतामपहन्तीति । अपि च प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति कारणाद् उत्पत्तिरि-यमभिधीयते न तु कारणं नियम्यते प्रयत्न एवेति तत्र पवननोदनजनित-तरुशब्दवत्सत्यपि प्रयत्ने कारणान्तरं तदुत्पादकम्भविष्यति कारणान्तर-जन्ये ऽप्यनित्यत्वं शब्दे विद्युदादौ वा न विरुद्धमिति । कथं पुनरिदमेव गम्यते प्रयत्नादिभिरेवोत्पाद्यते शब्दो न पुनः सन्नभिव्यज्यतइति । सतो ऽनुपलब्धौ निमित्ताभावात् । आवरणं निमित्तमिति चेन्न मूलोदकादिषु मृद इव शब्दे कस्य चिदावरणस्याग्रहणात् । तस्मान्न मूलोदकादिना तुल्यः शब्द इत्यसन्नेव प्रयत्नादिना क्रियते इति ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतो-पपत्तेरनुपलब्धिसमः प्रतिषेधः ॥ ‡

यदुक्तमावरणानुपलम्भादसत्यावरणानुपलम्भादसत्यावरणे प्रागुच्चारणादा-सन्नेव शब्दः प्रयत्नेनाभिनिर्वर्त्त्यतइति तदयुक्तमावरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भात-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २८ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २९ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३० ।

स्याद्वानुपलम्भादभावः अनुपलब्धेरभावादुपलब्धिर्भवति प्रतिषेधद्वयेन विधेरेव प्रतीतेः। आवरणोपलब्धेश्चावरणसत्ता सिध्यतीति प्रकृतमेव शब्दस्यावरणाभावकृतमित्यभिव्यञ्जकत्वकृतमेवास्य ग्रहणादि कारणमिति। अस्योत्तरम्।

अनुपलम्भात्मत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥*

आवरणानुपलब्धिर्नास्त्यनुपलब्धेरिति योऽयं हेतुरुक्तः स न हेतुः अनुपलम्भस्वभावत्वादनुपलब्धेरुपलम्भप्रतिषेधार्थकत्वादित्यर्थः। अस्तित्वनास्तित्वे हि भावानामुपलम्भानुपलम्भाभ्यामवस्थाप्येते यदुपलभ्यते तदस्ति घटवद् यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति तद्विषाणवत्। नोपलभ्यते च शब्दस्यावरणं मूलोदकादेरिव मृत्तिकेत्यनुपलम्भान्नास्तीति गम्यते। अनुपलम्भो ह्ययमावरणविषयो नानुपलब्धिविषयः स आवरणस्यैव भावं गमयति नानुपलब्धेरित्यनुपलब्धेर्भावादावरणमेव नास्तीति।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥†

ज्ञानविकल्पाः प्रतीतिप्रकारास्तेषां भावाभावौ प्रतिसंवेद्यौ भवतः। अस्ति मे ज्ञानं नास्ति मे ज्ञानमित्येवं सर्वः प्रत्यक्षानुमानागमज्ञानानि प्रमाणफलानि स्मरणसंशयादिज्ञानानि च प्रमाणफलान्यनुभवतीति। सेयमावरणानुपलब्धिरुपलब्धिवदध्यात्मं संवेद्यते नोपलभे शब्दस्यावरणं मृदमिव मूलोदकादेरिति। तदेवं बाह्यपदार्थभावाभाववदान्तरज्ञानभावाभावयोरपि प्रत्यक्षत्वादपर्यनुयोगो ऽयमनुपलब्धेरनुपलम्भान्नावरणमस्ति शब्दस्येति तस्मात्प्रागुच्चारणादसन्नेव शब्द इति सिद्धम्।

साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥‡

सर्वभावानित्यत्वप्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमः प्रतिषेधः। अनित्येन घटेन साधर्म्यमस्ति शब्दस्येति तस्यानित्यत्वमुच्यते तर्हि सर्वभावानामपि घटेन किमपि साधर्म्यमस्तीति सर्वेऽप्यनित्याः स्युः। अविशेषसमेयं जातिरिति चेत् तत्र हि सत्तायोगात्सर्वभावानामविशेष आपादितः इह तु घटसाधर्म्यादेवानित्यत्वमापादितम् इति सङ्ख्यानभङ्गिभेदाच्च जातिनानात्वमित्यसकृदुक्तम्। अस्योत्तरम्।

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३१। † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३२।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३३।

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्यात् ॥*

अतिप्रसङ्गमापादयतो ह्येतद्विवक्षितं घटसाधर्म्यादसिद्धिरनित्यत्वस्येति । यदि च घटसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिस्तर्हि तावकस्यास्य प्रतिषेधवाक्यस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्यवाक्यसाधर्म्यात् । अस्ति हि प्रतिषेधवाक्यस्यं प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञाद्यवयवयोगित्वमिति । किं च ।

दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥†

न हि साधर्म्यमात्रं साधनं भवति अपि तु दृष्टान्तधर्मिण्यवधृतसामर्थ्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं वा तथाविधं चेत्सर्वभावानामस्ति भवतु तेषामनित्यत्वं को दोषः नास्ति चेत्कोऽयमतिप्रसङ्गः । न हि दृष्टान्तधर्मिणि प्रज्ञातसामर्थ्यं साधर्म्यमुभयथा भवति यदन्तरं स्पृशति तेन साधर्म्यविशेषस्य हेतुत्वात्तस्य च सर्वत्रासंभवान्न सर्वानित्यत्वम् । अविशेषसमायां जातौ यत्साधनमुक्तं तदिहापि वक्तव्यमिति ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्योपपत्तेर्नित्यसमः ॥‡

अनित्यत्वसाध्यधर्मस्वरूपविकल्पनेन शब्दनित्यत्वापादानं नित्यसमः प्रतिषेधः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते सति जातिवादी विकल्पयति किमिदमनित्यत्वं शब्दस्य नित्यमथानित्यमिति । यदि तावदनित्यं तत्कदा चिदपगच्छति तत्प्रच्युतेर्नित्यः शब्दः । अथ नित्यमनित्यत्वं तर्हि धर्मस्य नित्यत्वात्तस्य च निराधारस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयस्य शब्दस्यापि नित्यत्वमनित्यत्वे हि शब्दे विनष्टे न तदाधारो धर्मो वर्ततेति । अस्योत्तरम् ।

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥§

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यत्वस्य भावश्चेदुच्यते तदनित्य एवायमुक्तो भवति अनित्योपपत्तेश्च तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते नित्यमनित्यत्वं शब्दस्येति च ब्रवीषि नित्यतां च तद्योगादस्योपपादयसीति महानयमायुष्मतो भ्रमः । अथ निरधिकरणो धर्मः कथं स्यादिति तदुच्यते अनित्यत्वं हि नाम नि-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३४ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३५ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३६ । § गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३७ ।

रोधः प्रध्वंसाभाव इत्यनर्थान्तरम् । अनित्यत्वादभाव इति तु व्यवहार-
मात्रम् । सा चेयमनित्यता शब्दावच्छिन्ना न शब्दाधिकरणा न खलु घटाभावो
घटाश्रितो भवितुमर्हति भावस्वभावा हि धर्मा धर्म्याश्रिता भवन्ति नाभावः
अभावस्याश्रितोऽपि न प्रतियोग्याश्रितो भवति किं त्वर्थान्तरवृत्तिर्भूप्रदेश इव
घटाभाव इति नित्यानित्यत्वविरोधात् । नित्यत्वमनित्यत्वं चैकत्र धर्मिणि
विरुध्यते तत्कथमभिधीयते नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्यः शब्द इति ।

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ।*

प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमः प्रतिषेधः । अनित्यः
शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते पर आह प्रयत्नस्य हि कार्यद्वैविध्यमुप-
लब्धं किं चिदसदेव प्रयत्नेन निर्वर्त्यते यथा घटादि किं चित्सदेवावरणाप-
नयनादिना प्रयत्नेनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरितमुदकादि । एवं प्रयत्ननाना-
त्वादिह प्रयत्नेनाविद्यमानः शब्दो निर्वर्त्यते घटवदुत विद्यमान एवाभि-
व्यज्येत मृदन्तरितसलिलादिवदिति संशयः । न चेयं संशयसमा जातिर्हेत्व-
द्वैविकल्पनेनेह प्रत्यवस्थानात् । तथा हि निरवयवत्वादाकाशघटसाधर्म्योपन्या-
सेन संशय आपादित इह तु साधनवाद्युक्तप्रयत्नानन्तरीयकत्वहेत्वर्थनिरूपणेने-
ति । उद्भावनप्रकारभेदश्च जातीनां वैचित्र्यकारणमित्युक्तमेव । अत्रोदाहरणम् ।

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणानुपपत्तेः† ॥

यद्यपि प्रयत्नकार्यान्यत्वमुपलभ्यते तथाऽपि प्रकृते शब्दे प्रयत्न-
स्याभिव्यक्तावहेतुत्वं न प्रयत्नः शब्दमभिव्यनक्ति किं त्वभूतप्रादुर्भावमेव
विधत्ते कस्मात् अनुपलब्धिकारणानुपलब्धेः यत्र हि सतः पदार्थस्य प्रयत्नो
ऽभिव्यक्तिहेतुस्तत्र तस्य सतः सलिलादेरनुपलब्धिकारणमस्ति मृदादि-
व्यवधानं तदपोहमाचरता प्रयत्नेन तदभिव्यक्तिः सम्पाद्यते शब्दस्य तु न
किं चिदनुपलब्धिनिबन्धनव्यवधानादि संभवतीति वर्णितमतस्तस्यासत
एवात्मलाभनिमित्तमुच्चारणादिप्रयत्नो न सतो व्यक्तिनिमित्तं तस्मादनित्यः
शब्द इति स्थितम् । तदेवमनेन चतुर्विंशतिजात्युदाहरणप्रतिसमाधानोपदे-
शवर्त्मना शब्दानित्यत्वसाधने परकीयमुपालम्भजातमेवंप्रायमखिलमपाकु-
र्वताम्रसेकपितृतर्पणन्यायेन भवति भगवता सूत्रकारेण । इदमपरमिदानीं-

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३८ ।   † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३९ ।

मुपदिश्यते चतुर्विंशतावपि जातिषु जातिवादिना प्रयुक्तासु मूलसाधनवादी विस्पष्टानुमानोदन्तपरीक्षणपुरःसरं सत्यमेवोत्तरं यथोपदिष्टमभिदधीत न तु जातिप्रयोगानुकारिदुरुत्तरालापचापलेन षट्पक्षीं प्रवर्तयेत् तस्यां हि प्रस्तुतायामुभयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धिरसद्वादित्वात्। कथं पुनः षट्पक्षी प्रवर्तत इति तत्पथ दर्शयितुमाह।

प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ॥*

स्थापनाहेतुवादिना प्रथमपक्षस्थेन स्थापनाहेतुः प्रयुक्तः अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति। ततो जातिवादी द्वितीयपक्षस्थः प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रयत्नानन्तरीकत्वमभिव्यक्तौ ऽपि शब्दे भवतीति हेतोरनैकान्तिकत्वमित्याह। तदधुना तृतीयपक्षस्थः स्थापनाहेतुवादी यदि यथोपदिष्टमावरणानुपलब्धिक्रममनुसृत्य विशेषमुपदर्शयन्ननैकान्तिकतामुद्धरति ततस्तावत्येव पर्यस्यति कथेति चतुर्थादिपक्षावसरविरहान्नावतरत्येव षट्पक्षी। यदि तु तं क्रममपहायैव तृतीयपक्षस्थो ऽसौ वदति हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुद्भावयस्यनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति नन्वयं तावकः प्रतिषेधो ऽप्यनैकान्तिकः किं चित्प्रतिषेधति किं चिन्नेति हेतोः साधकत्वं प्रतिषेधति न स्वरूपमिति। अत एवेत्थं प्रतिषेधस्यानैकान्तिकता सो ऽपि हि नाभिव्यक्तिपक्षमेव साधयेत्प्रतिपक्षे ऽपि प्रयत्नसाफल्योपपत्तेरभ्यथापि च विशेषहेतोरनपदेशात्। एवमनैकान्तिकत्वमभिहितवति साधनवादिनि प्रतिषेधवादिनो ऽपि वचनावसर इत्यवतरति षट्पक्षी। स हि चतुर्थपक्षस्थ एवं वदति।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥†

विविधः प्रतिषेधो विप्रतिषेध इहोच्यते न व्याघातः प्रकृतवद्गतेरभावात्। यो ऽयं प्रतिषेधे ऽपि समानानैकान्तिकदोष उच्यते स प्रतिषेधप्रतिषेधे ऽपि भवत्युक्ते समानः सो ऽपि पूर्ववदनैकान्तिक एवेति। ततः पञ्चमं पक्षमवलम्ब्य मूलसाधनवादी मतानुज्ञामुद्भावयति सा च।

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४०। † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४२।

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥*

प्रतिषेधे ऽपि समानदोष इति समुद्भाविते दोषमनुद्धृत्य तं प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य मदुक्ते प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गमापादयतस्ते मतानुज्ञा निग्रहस्थानं भवति । चोरो भवानित्यभियुक्तेन चौर्यमात्मनो निराकरणीयं न तु भवानपि चोर इति परः प्रतिपत्तव्य इति । एवं पञ्चमपक्षस्थे मूलसाधनवादिनि कथितवति परः षष्ठं पक्षमास्थाय पुनरभिधत्ते यदि स्वपक्षदोषानुद्धरणपुरःसरपरपक्षदोषोपादानोपनतमतानुज्ञानिग्रहस्थानपाशमहमाविशे हन्त तर्हि तथापि तदैव निग्रहस्थानमवतरति त्वमप्येवमकार्षीस्तथा हि द्वितीयपक्षस्थेन मया प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति यदनैकान्तिकत्वमुद्भावितं तदनुद्धृत्यैव प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति मय्येव प्रतीपमारोपितस्तदेवं त्वत एव शिक्षित्वा ऽहमपि चतुर्थपक्षस्थस्तथैव त्वयि दोषमर्पितवानिति मम चेन्मतानुज्ञा प्रथमतरं तवासौ भवेदिति तदेतदाह ।

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः ॥†

स्वपक्षो मूलसाधनवाद्युक्तः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति । तल्लक्षणस्तत्समुत्थानस्तद्विषयः प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेधः । तमपेक्षमाणस्तमनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रवृत्तः प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानः परपक्षे ऽनैकान्तिकत्वदोषोपसंहारस्तस्य च हेतुनिर्देश इत्ययमनैकान्तिकः प्रतिषेध इति । तस्मिन्सति पक्षकथितानैकान्तिकत्वदोषाभ्युपगमात्तदनुद्धरणेन तस्यैव प्रतीपदोषोद्भावनात्समानो मतानुज्ञादोष इति षष्ठः पक्षः । सेयं षट्पक्षी तस्यां प्रथमतृतीयपञ्चमाः स्थापनाहेतुवादिनः पक्षाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठाः प्रतिषेधवादिनः । एते च साध्यसाधकतया परीक्ष्यमाणाः पौनरुक्त्यमतानुज्ञादिदोषापहतत्वादन्यतरस्यापि वादिनः साध्यसिद्धये न प्रकल्पन्ते । तथा हि चतुर्थषष्ठयोः पक्षयोरर्थाविशेषात्पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्थे पक्षे परस्य समानदोषत्वमुच्यते षष्ठे ऽपि तथैव समान । तृतीयपञ्चमयोस्तृतीये पक्षे

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ४३ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ४४ ।

परोक्तं समानदोषत्वमभ्युपगम्यते पञ्चमे ऽपि मतानुज्ञामुद्भावयता तदङ्गी-
कृतमेव भवति तृतीयचतुर्थयोश्च परोक्तदोषानुद्धरणान्मतानुज्ञेत्येवं षट्प-
क्ष्यामुभयोरसिद्धिः । तस्मात्सदुत्तरैर्दोषचिकित्सा साधीयसी नासदुत्तरैः षट्प-
क्षीप्रसङ्गादिति । नन्वसदुत्तरकथने ऽपि कथं षट्पक्ष्यामेव विश्रामः शतपक्षी
सहस्रपक्षी वा कथं न प्रवर्तते को ऽत्र नियम इति चेदुच्यते । इयत्येव
निवर्त्यते वचनावकाश इति नानन्तपक्षता संभवति । तथा हि । पूर्वोत्त-
रपक्षवादिनो भवत एव को ऽत्र विचारः । तत्र स्थापनहेतुवादिना तावत्प्रथमं
स्वपक्षसाधने ऽभिहिते दूषणवादिना तत्र दूषणे वर्णिते तृतीये वचसि वर्त-
मानः साधनवादी सम्यङ्नीत्योपक्रममाणस्तद् दूषणमुद्धर्तुं शक्नुयाच्चेत्
तस्यामेव दशायां प्राड्विवाकायत्ते निर्णयः । असदुत्तरोपन्यासे तु तृतीयव-
चसा तेन कृते दूषणवाद्यपि लब्धावकाशस्तत्र एव स्थित्वा चतुर्थे वचसि
वर्तमानस्तत्प्रतीपं योजयति ततः स्थापनाहेतुवादी प्रतीपयोजनायामफ-
लायां दुरन्तायां समव्ययफलायामशक्यक्रियायां च निरुद्योगः किं चिदभि-
नवं दूषणमुत्प्रेक्ष्य पञ्चमे वचसि स्थितो मतानुज्ञामाह । ततस्तामपि परपक्ष-
मनतिवर्तमानां पश्यन् प्रतिषेधवादी षष्ठे वचसि स्थित्वा तां तत्पक्षे योज-
यतीत्येवं कृते दूषणान्तरासंभवात्प्रतीपयोजने च भग्नरसत्वात्तूष्णीमेवासितु-
मुचितमिति तावत्येव भवति वचनविरतिर्न शतसहस्रादिपक्षप्रसङ्गः प्रवर्त-
त इत्यतः षट्पक्षीमेव प्रदर्शितवानाचार्यः । स चान्तेवासिनं बोधयितुमेवमु-
पादिक्षदनेन पथा प्रवर्तेत भवानन्येन मा प्रवर्तिष्टेति ।

साध्यमुत्तरमतो निरवद्यं जातिवादिनमपि प्रति तज्ज्ञैः ।
कश्मलोत्तरगिरा न तु कार्या पक्षषट्कपरिकल्पनगोष्ठी ॥

यादृक्पक्षो बलिरपि तथेत्येवमाधाय बुद्धौ
यस्तु ब्रूयात्कनुपमफलस्तस्य शुद्धो ऽपि हेतुः ।
षट्पक्षादिप्रसरणपरिम्लानकान्तिर्न बुद्धिं
शक्तः स्वार्थे जनयितुमसावप्यतः प्राश्निकानाम् ॥
इतीदं व्याख्यातं निजसरणिसांकर्यरहितं
स्वरूपं जातीनां स्फुटमिह चतुर्विंशतिविधम् ।

अमूषां तत्त्वज्ञः परविरचितानां परिहृतौ
स्वयं चोपन्यासे न हि सदपि संमुह्यति नरः ॥

जात्यनन्तरं निग्रहस्थानोद्देशलक्षणप्रतिपादनार्थमाह ।

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ *

निग्रहः पराजयस्तस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । किं च पराजयनिमित्तं विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विपरीता कुत्सिता विगर्हणीया प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । साधनाभासे साधनबुद्धिर्दूषणाभासे दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये ऽनारम्भः । आरम्भस्य विषयः साधने दूषणं दूषणे चोद्धारः तयोरकरणमप्रतिपत्तिः । द्विधा हि वादी पराजीयते यथा कर्तव्यतामनारभमाणो विपरीतं वा प्रतिपाद्यमानः । अत एव न कर्मकरणयोर्निग्रहमादिशन्ति न हि ताभ्यां किं चिदपराद्धं स्वविषये प्रयुज्यमानयोः सामर्थ्यानपायात् । कर्ता तु प्रमादादप्रयोज्यं प्रयुञ्जानः प्रयोज्यमप्रयुञ्जानो वा निग्रहमर्हतीति । प्रायेण चातत्त्ववादिनो निगृह्या भवन्ति । तत्त्ववाद्यपि कदा चन जल्पे वितण्डायां वा सम्यक्साधनमप्युपदिश्य प्रतिवादिप्रतिपादितदूषणाभासनिराकरणसरणिमनुगुणामपश्यन्निगृह्यत एव । अत एव भाष्यकृतोक्तं तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिप्लवन्ते निग्रहस्थानानीति । असमासकरणमनेकनिग्रहस्थानभेदावबोधार्थम् । अत एवानन्तरमाह ।

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ †

तदिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च परामर्शः । नानाकल्पो विकल्पः प्रकारभेद इत्यर्थः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानप्रकारस्य बहुत्वाज्जातिबहुत्वम् । तद् द्वाविंशतिधा विभज्य दर्शयति ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ ‡

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ६० । † गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ६१ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १ ।

अथाननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्त्या संगृहीतानि शेषाणि विप्रतिपत्त्या । पुनरुक्तमधिकमित्यसमासकरणेन विप्रतिपत्त्यैव वा ऽभिमतमसमासक्लिष्टकल्पनया सापि हि कुत्सितैव प्रतिपत्तिर्यत्पुनरुक्तमधिकं वा प्रयुज्यतइति । असंकीर्णोदाहरणविवक्षया च द्वाविंशतिभेदसंकीर्तनमवान्तरभेदैस्तु जातिवदानन्त्यमेव तेषामिति । अथ कीर्तिराह द्वाविंशतिधा निग्रहस्थानानि विभज्यन्ते तेषां च प्रतिपदमिदानीं विशेषलक्षणानि वर्ण्यन्तइति न मृष्यामहे कुतः ।

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः ।
निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते ॥

वादिना सिषाधयिषितपक्षसिद्धये साधनमभिधेयं स चेदसाधनाङ्गं ब्रूयान्निगृह्यते । प्रतिवादिना ऽपि वाद्युक्ते साधने दूषणमुद्भावनीयं स चेददोषमेव दोषत्वेनोद्भावयेन्निगृह्यते । ते एव द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोर्निग्रहस्थाने अतो ऽन्यथा निग्रहकरणमन्याय्यमेव । प्रतिज्ञाहान्यादिषु तत्प्रभेदेषु च प्रतिपदमयुक्ततां दर्शयिष्यति । कति चिच्चात्र शिशुप्रलापप्राया निग्रहस्थानानि निर्दिष्टानि । तादृशि शास्त्रे लक्ष्यन्तइति परममप्रतिष्ठानम् । अत्रोच्यते संक्षेपविवक्षया द्वे एव निग्रहस्थाने इति वयमपि किं नोक्तवन्तो विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । एतच्च सामान्यलक्षणमखिलभेदसंग्रहक्षमं भवति न भवदुक्तम् । तथा हि उत्तराप्रतिभानेन वादिप्रतिवादिनोरन्यतरः पराजीयते न वा । न पराजीयते इति कथमुच्यते किं मूक इव जित्वा गच्छतु निगृह्यते चेत्किमनेनापराद्धं न साधनाङ्गमुक्तं न दोष उद्भावितः । अथ प्रसज्यप्रतिषेधेनोद्भावनमादौ व्याख्याय पुनरदोषोद्भावनमावृत्त्या पर्युदासेन वर्ण्येते तर्हि ते एवैते विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती उक्ते स्याताम् । दोषानुद्भावनमप्रतिपत्तिः । एवमसाधनाङ्गवचनमपि विकल्पनीयम् । प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या साधनाङ्गस्यावचनमिति चेत्सैषाप्रतिपत्तिः । अतः शब्दान्तरेणाक्षपादपादेभ्य एव शिक्षित्वा तदेव निग्रहस्थानद्वयमनेन श्लोकेन निबद्धुं न पुनरभिनवमल्पमपि किं चिदुत्प्रेक्षितमिति । न च यथासंख्यनियमेन द्वयोर्द्वे निग्रहस्थाने कल्पनीये अपि तु यथासंभवमुभयोरपि यथावसरं तत्तन्निग्रहस्थानमा-

देष्टव्यम् । द्वाविंशतिभेदत्वं च निग्रहस्थानानामसंकीर्णोदाहरणविवक्षया क-
थ्यते न नियमायेत्युक्तमेव । परस्परविसदृशं च लक्षणमेषामिदानीमुपदिश्य-
मत्र तत्रैव चायुक्तत्वमेषां बालिशप्रलापकल्पत्वं वा पराक्रियते एवेत्यल-
मतिप्रसङ्गेन । एवं सामान्यलक्षणं विभागं चाभिधाय विशेषलक्षणान्याह ।

प्रतिदृष्टान्तधर्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ *

प्रतिज्ञासिद्धये वादिना साधने ऽभिहिते तत्र प्रतिवादिना च दूषणे उद्भाविते तृतीये वचसि तु वर्तमानो वादी यदि प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽनुजानाति तदस्य प्रतिज्ञा हीयत इति प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्थानं भवति । तद्यथा अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्युक्ते पर आह सामान्यमैन्द्रियकमपि नित्यं दृष्टमित्यनैकान्तिको हेतुरिति । तत्र साधनवाद्याह सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तर्हि तथैव घटो ऽपि नित्यो ऽस्त्विति । अयमस्यैवं वदतो भ्रमः किल नित्यानित्यपक्षवृत्तिरनैकान्तिकतामेव विजह्यादिति । तदेवमस्य ब्रुवतः प्रतिज्ञाहानिर्भवति घटस्य हि नित्यत्वे तद्दृष्टान्तबलादेव शब्दो ऽपि नित्यः स्यादिति । तत्र कीर्तिराह प्रतिज्ञैव तावदसाधनाङ्गवचनमिति तदभिधानं निग्रहस्थानं भवितुमर्हति न तद्धानिः । न च हानिरप्यस्ति यदि नाम घटस्य दृष्टान्तीकृतस्य प्रतिदृष्टान्तधर्मं नित्यत्वमयमभ्युपैति किमियता शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञामयं जहाति । अपि च हेत्वाभासा अपि निग्रहस्थानवर्गे गणिता एव स चायमनैकान्तिकहेत्वाभासप्रयोगादेव पराजीयते न प्रतिज्ञाहान्येति तस्या विषयान्तरं वक्तव्यम् । अत्रोच्यते प्रतिज्ञायास्तावदसाधनाङ्गवचनता नास्तीत्यवयवलक्षणे निर्णीतमेतत् । प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं एव सर्ववादिनां प्रयासः अनिर्दिष्टा च साधयितुमशक्यैवेति न तद्वचनमसाधनाङ्गवचनम् । लौकिकेष्वपि ऋणादानादिविवादपदेषु प्रतिज्ञाहानिमेव मुख्यं पराजयकारणमाहुः । यदाह नारदः ।

> सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
> तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेदिति ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्मं च स्वदृष्टान्ते ऽभ्युपगच्छन्नुत्सृजत्येव प्रतिज्ञाम् । नित्यत्वं हि सामान्यवद् घटस्यापि सहते तद्दृष्टान्तबलेन च तद्धर्मे शब्दे

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २ ।

सिषाधयिषतीति नूनमिदानीं नित्यत्वमेव घटधर्मः शब्दे सिद्ध्येदिति कथं तदनित्यत्वप्रतिज्ञा ऽस्य न हीयते । यत्तूक्तं हेत्वाभासप्रयोग एव निग्रहनिमित्तं न प्रतिज्ञाहानिरिति स्यादेतदेवं यदि द्वितीये वचसि व्यवस्थितेन प्रतिवादिना व्यभिचारोद्भावनया प्रत्यवस्थितो वादी तावत्येव विरमेत् । स तु तृतीये वचसि वर्तमानस्तदुद्धरणबुद्ध्या तथाविधमभिधायेन प्रतिज्ञां जहाति । अतश्च व्यभिचारपरिहरणलोभाभिहितप्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञावचनोपनततदर्थप्रतिज्ञाहानिनिबन्धन एवास्य निग्रहो युक्तो न हेत्वाभासप्रयोगकृत इति अयमेव मुख्यः प्रतिज्ञाहानेर्विषयः ।

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मे विकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ *

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं साधनीयमभिदधतो वादिनः प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते पूर्ववत्सामान्येन व्यभिचारोद्भावनया प्रत्यवस्थित आह । सामान्यमैन्द्रियकं यन्नित्यं तद्युक्तं तद्धि सर्वगम् असर्वगतस्तु शब्द इति प्रतिज्ञां कुर्वन् प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति । अत्राह नेदमप्रस्तुतप्रतिज्ञान्तरकरणमपि तु परोद्भावितव्यभिचारनिवारणं विशेषणोपादानमेतत् । एतदुक्तं भवति असर्वगतत्वे सत्यैन्द्रियकत्वादनित्यः शब्द इति तदिदमसर्वगतत्वं प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमुपात्तं कथं निग्रहस्थानम् । यो हि मीमांसकं प्रत्यनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्तवांस्तेन कृतकत्वं सिद्धमित्युपलब्धे कृतकत्वे स प्रतिज्ञान्तरं कुर्वाणो निगृह्येत । यस्तु पूर्वप्रतिज्ञामवधीर्य तदनोपयिकमकस्मादेव प्रतिज्ञान्तरमारभेत तदा उन्मत्त एव भवेत् । न चोन्मत्तप्रलापानां शास्त्रे लक्षणकरणं युक्तम् । स्पष्टे निग्रहहेतौ हेत्वाभासाभिधाने संभवति किमिति प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानमुच्यतइति । अत्रोच्यते प्रतिज्ञासिद्धये हेतुदृष्टान्तौ प्रयोक्तव्यौ न पुनः प्रतिज्ञान्तरं करणीयमिति स्थितिः । इह च यो हेतुरनेनोपात्तस्तस्मिन्परेणानैकान्तिकीकृते सति न तत्परिहारप्रकारमनुगुणमयमास्थितवानपि त्वसर्वगतत्वप्रतिज्ञामन्यामधि-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू ३ ।

रूढः । ननु विशेषणमेतदनैकान्तिकत्वपरिहारार्थे न प्रतिज्ञान्तरमित्युक्तम् । नासिद्धत्वात् सिद्धं हि विशेषणं भवति नित्यत्ववादिनं च प्रति शब्दस्यासर्वगतत्ववादिनं च प्रति शब्दस्यासर्वगतत्वमसिद्धम् । साध्यते चेतर्हि प्रतिज्ञान्तरमेवेदं हेत्वाद्यवयवयैलक्षण्यात् प्रतिज्ञालक्षणस्य च साध्यनिर्देशस्योपपत्तेः । अनैकान्तिकत्वपरिहृतये हि हेतुविशेषणं सिद्धं च साध्यं न तु धर्मिविशेषणं साध्यं चेति । अन्यतरासिद्धे तु हेत्वाभासे तत्समर्थनं प्रक्रमानुरूपमेवेति न प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानं भवति । इह तु अनैकान्तिकत्वपरिहाराय यतमानो मार्गमनुगुणमपश्यन् स्खलित इव निगृह्यते । न च हेतूदाहरणादिप्रयोगनिपुणमतेरपि प्रमादेवंविधमभिधानं न संभवति न च प्रतिज्ञामात्रेण सिद्धिमिच्छन्नेवं ब्रवीत्यपि तु व्यभिचारं परिजिहीर्षन्निति । न चायमुन्मत्तप्रलाप एव प्रस्तुतानुगुण्यबुद्ध्या प्रयोगात् । अपि चानित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्युभयासिद्धो नाम हेत्वाभासो भवद्भिरपि शास्त्रे लक्षित एव । स उन्मत्तप्रलापो न भवति यथोदाहृतं प्रतिज्ञान्तरमुन्मत्तप्रलाप इत्यपूर्व एष भिक्षोः स्वदर्शनरागः परदर्शनद्वेषो वा । को हि नाम शिशुरपि शब्दे चाक्षुषतां ब्रूयात् । इदं संभवत्येवाभिधानं केवलं हेतुविशेषणे सिद्धे च वक्तव्ये भ्रमाद्धर्मिविशेषणं साध्यं वा ऽयमुक्तवानिति । निमित्तान्तरमिदमस्य निग्रहे निरूपितं द्वितीयस्य तु क्वचित् कथाविरतौ हेत्वाभासप्रयोगादेव निग्रहमाप्नुयादिति प्रतिज्ञाहानिप्रस्तावएवोक्तम् ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥*

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुर्वा प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानं भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः । सो ऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिरथ रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्न तर्हि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभिरर्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति व्याहतम् । अथाह नेदं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधोदाहरणं भवितुमर्हति हेतोरसंभवात् । संभवे हि हेतुः प्रतिज्ञां विरुणद्धि तया वा

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ४ ।

विरुध्यते । इह तूपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिर्न समस्त्येव रूपादिभ्यो ऽर्था-
न्तरस्य पृथक्त्वेनोपलब्धियोग्यस्यानुपपत्तेः । संभवन्नपि चैवंविधे विषये प्रति-
ज्ञाविरोधे हेतुर्न द्वयीं दोषजातिमतिवर्तते विरुद्धत्वमसिद्धत्वं वा । गुणव्यति-
रिक्तद्रव्यवादिनो हि भेदेनाग्रहणगतार्थत्वान्न पृथग्वक्तव्यमिदं निग्रहस्थानम् ।
यदन्यदन्यैरुदाहरणमभाणि नित्यः शब्दः सर्वस्यानित्यत्वादिति तदप्यसाधु ।
वैधर्म्यदृष्टान्तस्यानेन प्रकारेण कुशिक्षितैरभिधानात् । तथा हि सर्वशब्दो ऽत्र
सावयववचन इति निरवयवत्वं हेतुर्विवक्षितो नित्यः शब्दो निरवयव-
त्वात्सावयवस्यानित्यत्वादिति सो ऽयमपि शिक्षितवैधर्म्यदृष्टान्तप्रदर्शन-
तापक्रमैर्विपर्ययेण वैधर्म्यदृष्टान्त एव कथितः सर्वस्यानित्यत्वादिति ।
तदुक्तं न हि दृष्टान्त एवोक्तो वैधर्म्येण सुशिक्षितैरिति । तस्मान्नेदमपि प्रति-
ज्ञाहेतुविरोधोदाहरणमिति । अथोच्यते यदुक्तं हेतोरसंभवान्नेदं निग्रहस्थानं
तदचारु । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टस्य हेतोः प्रदर्शितत्वात् । निरवद्यहेत्वभावात्तु
यदि तदसंभव उच्यते तर्हि हेत्वाभासव्याकरणमप्यकरणीयं भवेत् । पुरुष-
बुद्धिप्रमादनिबन्धनहेत्वाभासप्रयोगवत्तु तथाविधमप्यभिधानं संभवत्येव ।
यत्पुनरभ्यधायि संभवन्नपि हेतुरयमसिद्धविरुद्धयोरन्यतरो भवेन्न दूषणा-
न्तरमिति । तत्र ब्रूमः सत्यमेतत् किं तु हेतुस्वरूपनिरूपणावसरे सपदि
तद्गतदोषादोषदर्शनाद्विरुद्धता तस्याभिधीयते । यथा भवद्भिर्नित्यः शब्दः
कृतकत्वादिति विरुद्धहेतोर्वर्ण्यते क्व चित्सिद्धसाध्यत्वदृष्टान्तहीनतादि-
दोषान्तरसंभवे ऽपि तदवधीरणया विरुद्धत्वमेव दर्शितम् । यथा वा हेत्वा-
भासलक्षणे कथितमस्माभिः अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यस्यानैकान्ति-
कत्वदोषे सत्यपि प्रथमतरमसिद्धतैव हृदयपथमवतरति तेनासिद्धो ऽय-
मुच्यते न सव्यभिचार इति । एवमिहापि हेतुगुणदोषविचारे क्रियमाणे
विरुद्धादिहेत्वाभासतैव नास्य कथ्यते । यदा तु परार्थानुमानवाक्यस्य
पञ्चावयवस्य परमतेन वा त्र्यवयवस्य परस्परान्वितपदार्थसमुदायात्मा वा-
क्यार्थश्चिन्त्यते तत्रेतरेतरव्याहतार्थवादिनोः प्रतिज्ञाहेतुपदयोरसंसर्गात्तद्वि-
रोध एव झटिति मनसि विपरिवर्तते इति स एव निग्रहनिमित्तं भवितु-
मर्हति । यत्र इतरेतरविरोधिनमनन्वितमर्थमभिवदति वाक्ये ऽप्रतिपत्तिर्वि-
प्रतिपत्तिर्वा भवेदित्यद एव निग्रहस्थानम् । अपि च साध्यविपर्ययसाधक

अत्र विरुद्धहेतुरुच्यते यः प्रतिज्ञामेव बाधते इह तु प्रतिज्ञया हेतुर्बाध्यते प्रतिज्ञा वा हेतुनेति विकल्प्यमानत्वान्निग्रहस्थानान्तरमेवेदम् । इत्थमस्यैवोदाहरणस्योपपत्तेरुदाहरणान्तरनिरूपणा वृथाटाट्यैव । भाट्टैस्तु भवदीयं निरालम्बनसाधने प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणं वर्णितम् । निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वादिति यतः प्रत्ययस्वहेतुग्राहकज्ञानसालम्बनत्वे तेनैव प्रतिज्ञा विरुध्यते तन्निरालम्बनत्वे तु हेत्वभाव एव स्यादिति । तदुक्तम् ।

विस्पष्टश्चाक्षपादोक्तो विरोधो हेतुसाध्ययोः ।
यमदृष्ट्वा परैरुक्तमदूषणमिदं किलेति ॥

तत्सर्वथा सुलभोदाहरणमिदं प्रतिज्ञाहेतुविरोधाख्यं निग्रहस्थानमिदं स्थितम् ।

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥*

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निह्नुवानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्भावितायां प्रतिब्रूयात् क एवमाह नित्यः शब्द इति । सोऽयमेवं शुष्कप्रतिज्ञासंन्यासात्पराजीयते । अत्राह अतिस्थूलः खल्वयं प्रमादः को हि नाम प्रतिवादिप्राश्निकसन्निधाने प्रतिज्ञां कृत्वा तदैव तेषामेवाभ्युपगन्तॄणां पुरतोऽपस्मारकाद्यनुपप्लुतमतिस्तामेव निह्नुवीत । अपि च द्यूतपराजितपणरहित इव कितववदासीनः प्रतिज्ञामजहदपि हेतावनैकान्तिके क्रमशो न निगृह्यते । न हि प्रतिज्ञायास्त्यागात्यागौ तदीयौ निग्रहानिग्रहयोः प्रयोजकावपि तु हेतुगुणदोषावेव । स चायं साधनव्यभिचारादेवाविद्धवदनः पराजीयत इत्यलं संन्यासेनेति । अत्रोच्यते परोद्भाविते हेत्वनैकान्तिकत्वदूषणोद्धरणाशक्ततरलितमतेर्भवेदप्ययं प्रमादः । एष ह्येष वदति न मयोक्तं संयोगवियोगव्यङ्ग्यः शब्दो न भवति न त्वनित्य इति । अयमाशयस्यैवं वदतः किल संयोगविभागानभिव्यङ्ग्यत्वे मया पक्षीकृते सामान्येन व्यभिचारो न भविष्यतीति तदपि हि तादृगमेव स्यादव्यङ्ग्यत्वादिति मुह्यतो नातिस्थूलममुमीदृशं प्रमादं प्रतिपन्नस्य

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० ५ ।

भवत्येव निग्रहः । अप्रमादिनोऽस्तु निग्रहो नाम नास्त्येव कश्चिदिह लोके परलोके वा यत्तु तदीययोः प्रतिज्ञात्यागात्यागयोरप्रयोजकत्वादनैकान्तिकत्वेनैवासौ निगृह्यते स्यादिति । तदेवं यदि व्यभिचारोद्भावनया समनन्तरमसौ तूष्णीमेवासीत तथाविधं तु ब्रुवाणस्तस्यैव पराजयहेतोः सन्निकृष्टत्वात्तेनैव निगृहीतो भवति नानैकान्तिकप्रयोगेणेति ।

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥*

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा सांख्यस्येत्थं वदतः एकप्रकृतीदं व्यक्तं परिमाणात् घटादिवद्विविधं च परिमाणं विकारेषु दृष्टमियत्तालक्षणमङ्कुरादेः फलान्तरस्य चतुरस्रता च घटादेः मृत्पूर्वकस्य तदेतत्परिमितं निराकारजातमेकप्रकृतिकं दृष्टमित्यतः सर्वमिदमेकप्रकृति भवितुमर्हति । सा च येका प्रकृतिस्तत्प्रधानमिति । अस्य हेतोर्व्यभिचारो नानाप्रकृतीनामपि परिमाणदर्शनादिति । तत्परिजिहीर्षया विशेषणमाह समन्वयादिति । सुखदुःखमोहसमन्वितं हि सर्वं व्यक्तं परिमितं दृश्यत इति । तस्य प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावादेकप्रकृतित्वमिति । तदिदं हेत्वन्तरं निग्रहस्थानं प्रागुक्तस्य विशेषस्य हेतोः स्वयमेवाहेतुत्वसमर्पणादिति । अथाह किमयं दग्धो दह्यते मृतो वा मार्यते अनैकान्तिकहेतूपन्यासेनैव अन्यथं तपस्वी निगृहीतोऽसाधनाङ्गवचनादिति किं हेत्वन्तराख्यनिग्रहस्थानान्तरोदीरणेनेति । उच्यते युक्तमेव तद् द्वितीये पक्षे कथासमाप्तौ यथा तु भवानाह यदा तु व्यभिचारनिराकरणाय विशेषणमपरमधिकमधुना ऽभिधातुं प्रवृत्तस्तदा तदुपादानादेव निगृह्यत इति विशेषकं प्रत्युदाहरणमिष्यते । पुरुषशक्तिपरीक्षात्मके च जल्पे निग्रहस्थानमिदं वादे तु विशुद्धाभ्यामनया वस्तुनि परीक्ष्यमाणे विशेषणान्तरोपादाने ऽपि तद्विचारः प्रस्तोतव्यो न निग्रहः कार्य इत्यभियुक्ताः ।

प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धमर्थान्तरम् ॥†

तन्नित्यत्वसिद्धये नित्यः शब्दो निरवयवत्वादित्यभिधित्सुरेव दुरितकर्मादिभिरनैकान्तिकतामाशङ्कमानो ऽर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं जिगमिषुरत्नेव शास्त्रोपच्छादयेोतिप्रुति नित्यः शब्दो निरवयवत्वादिति वयं पाणिनीयाः प्रपन्ना इति ये भगवतः पाणिनेः छात्राः कः पुनर्भगवान्पाणिनिरिति ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमाचार्यो नः स पाणिनिः ॥

कः पुनर्महेश्वरो यतो ऽक्षरसमाम्नायमधिजगाम पाणिनिरिति ।

अत्युद्भटजटाजूटकोटिघटितचन्द्रमाः ।
विश्वस्थितिलयोत्पादहेतुरेको महेश्वरः ॥

अपि च

अचिन्त्यवैशामरणस्य सत्वतो
यदृच्छया यस्य निशासु ताण्डवम् ।
सभस्मभक्तीनि बिभर्ति मौलिना
कृताञ्जलिः पादरजांसि वासवः ॥

कीदृशं पुनस्ताण्डवं तनोति सण्डपरशुरिति ।

इत्थंकारी क्रमो यस्मिन्नित्थं च करवर्तनाः ।
इत्थं यत्र घटीच्छेदा दाक्षपादास्तथेदृशाः ॥

इत्येकैकमुपदेशयन्नुत्थाय नृत्यति तदेतदर्थान्तरं निग्रहस्थानमसम्बन्धाङ्गवचनमिति । कीर्तिना ऽप्यनुमोदितम् । द्वयोरपि च वादिप्रतिवादिनोः प्रकृतानन्तुगुणमभिदधतोर्भवत्यदो निग्रहस्थानम् । यथाक्रममेकस्य साधनमनवद्यमपश्यतो द्वितीयस्य दूषणमिति ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥

अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वीप्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कचटतपानां गजडदबत्वाद् घझढधभवदित्येवंप्रकारम् । इदमपि वादिप्रतिवादिनोः प्रकृतानन्तुगुणमभिदधतोर्भवत्यदो निग्रह-

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० ८ ।

स्थानम् । यथाक्रमं साधनं दूषणं च यथोचितमभिधातुमजानतः पूर्ववदुभयोरपि निग्रहस्थानम् । अत्राह सो ऽयमुन्मत्तप्रलाप एव शास्त्रे लक्षयितुमुपक्रान्तो न ह्यनुन्मत्तानामीदृश्यक्षराणि मुखान्निर्गच्छन्ति ईदृशां च निर्देशे कपोलवादित्रकक्षाभिताडनादीन्यपि काम शास्त्रे निर्दिश्यन्ताम् । अपि च वर्णक्रमनिर्देशवदिति मतुपा निर्देश एष सूत्रे वदिति वतिप्रयोगो वा । मतुप्पक्षे सर्वे वर्णक्रमनिर्देशयुक्तं निग्रहस्थानं भवेदिति ह्रस्वसंज्ञादिभिरिदानीमुद्ग्राहणिकाः प्रस्तूयेरन् । अथानर्थकक्रमनिर्देशयुक्तमिति व्याख्यायते तथा ऽपि नियमानुपपत्तिः । न ह्यर्थरहितवर्णोच्चारणमेव प्रकृतानुपयोगान्निरर्थकमेव वर्णक्रमनिर्देशस्यापि च क्व चित्प्रकरणे सार्थकता दृश्यत एव प्रत्याहारवत् । वतिपक्षे तु भवति दिक्प्रदर्शनमेतत्किं त्वर्थान्तरेणैव गतार्थत्वात्पृथङ्न वक्तव्यम् । अत्रोच्यते मतुपा वतिना वाभिधेयशून्यत्वमात्रमत्र विवक्षितम् अभिधेयशून्यं वचो निरर्थकमित्युक्तमिति भवति । एष एव चार्थान्तरादस्य विशेषः तत्राभिधेयस्य भावे ऽपि प्रकृतानुपयोग इह त्वभिधेयमेव नास्तीति यत्र क्व चित्प्रकरणवशेन वर्णक्रमनिर्देशस्यापि सार्थकता तदिहोदाहरणम् । उदाहरणं यदि स्फुटं पृच्छसि न कुप्यसि चेत्त्वदीयं सर्वमेव वचनमिहोदाहरणं सौगतदर्शने शब्दानामर्थासंस्पर्शित्वात् । स्वलक्षणे तेषामप्रवृत्तेः अपोहस्य चातितुच्छत्वात् सर्वे तदभिधानं निरर्थकम् । यत एव चोन्मत्तप्रलापतः शाक्यभिक्षवो ऽपि परिशुद्धबोधिनः परलोकयाथार्थ्यदर्शिनः शौचाचारव्यवहारेष्वबाह्या महान्तो विद्वांसः काममर्थशून्यमपि कथयन्तो नोन्मत्ता भवितुमर्हन्ति । एवमन्यस्यापि प्रज्ञाप्रमादात्कचटतपादि व्याहरतो नोन्मत्तता भविष्यति । यच्चोक्तमीदृशां गणने का परिनिष्ठेति तत्परिहृतमसकृदसङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया द्वाविंशतिभेदत्वमाश्रितमिति । कपोलवदनादीनि पुनरक्षरास्वभावत्वादचिन्त्यान्येव । यस्य चास्मिन्कथाप्रसङ्गे गण्डवादित्रादि चेतसि परिस्फुरति तस्यान्यदतिजघन्यमपि हृदयमवतरेदित्यलमसंबद्धगोष्ठ्येति ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥*

यत्साधनवाक्यं दूषणवाक्यं वा त्रिरभिहितं पर्षदा प्रतिवादिना न विज्ञायते क्लिष्टशब्दप्रयोगमिति द्रुतमुच्चारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ९ ।

निग्रहस्थानं भवति असामर्थ्यसंवरणाय च धूर्तैरिदमाश्रीयते । अथाह अर्था-प्रत्ययस्य समानत्वात्को ऽस्य निरर्थकाद्भेदः । अथ प्रकृतोपयोगयोग्यमर्थमर्थमेव वदति तदा पर्षत्प्रतिवादिनोरमेधाविता कामं भवेन्न तु विदुषो वक्तुं विवदतः पराजयो भवितुमर्हति । किंकृतश्चैष त्रिरुच्चारणनियमः किं राजाज्ञया उत वाक्येनेति न विद्मः । अथोच्यते निरर्थके सर्वथा सर्वमर्थशून्यता इह तु भवत्वर्थो नावगम्यते द्रुतोच्चारणादिव्यतिकरणादिति कथमविशेषः । तत्र च कल्प्यते नूनमसामर्थ्यमात्मीयं संवरीतुमना एवमभिधत्ते न हि समर्थो विद्वान्निस्पष्टं न वक्तीति । त्रित्वनियमो ऽपि न वेदवचनप्रतिपादननिबन्धनः किं तु वस्तुस्थित्युपनत एव । यतः सकृद् द्विरप्यभिहितमप्यनवधानादिना न गृहीतमिति संभाव्यते त्रिस्तु यदुक्तं न ज्ञायते तत्र वक्तुरेव जाड्यम् अनेकप्राश्निकादिसमाजे कथितमवश्यं केनाप्यवगम्यते सर्वैरनवगमात्तु वक्तैव निगृह्यते । चतुर्धा पञ्चकृत्वो वा ऽभिधाने त्वियमपि निरवधिता ऽभिधानस्य प्रसज्यत इति युक्तस्त्रिर्वचननियम इति ।

पौर्वापर्यादियोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थकम् ॥*

पूर्वापरासंगतपदकदम्बकोच्चारणादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति । तद्यथा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । अथाह असंबद्धवाक्यमसंबद्धं प्रकरणं च निग्रहस्थानान्तरं कस्मान्नोक्तम् । एतेनैव गतार्थत्वादिति चेद् यद्येवमनर्थकेनैव गतार्थत्वादपार्थकमपि पृथङ् न वक्तव्यम् । अथोच्यते निरर्थकेन पदार्थेन वाक्यार्थः केवलं वर्णा एव शुष्का उच्चार्यन्ते अर्थान्तरे ऽपि समन्वितपदार्थं व्यवस्थापितवाक्यार्थमप्रकृतं तूच्यते । इह तु पदार्थप्रत्यये ऽपि तदन्वयासंभवेन वाक्यार्थानवसाय इति स्पष्टो भेदः । प्रकृतविवादास्पदीभूते वस्तुनि को वा विशेष इति चेदुक्तमत्र सत्येवविवक्षायां द्वे एव निग्रहस्थाने अपकीर्णोदाहरणविवक्षया तु द्वाविंशतिभेदत्वं प्रकृतवस्तुसिद्धिस्तु द्वाविंशतावपि तुल्यैव । यत्तु असंबद्धं वाक्यमसंबद्धं प्रकरणं च पृथ-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १० ।

गुपसंहारोऽपीति मत्त्वा। असंबद्धप्रलापेनैव तत्संग्रहात्। यदि त्वसंबद्धवाक्य-मसंबद्धप्रकरणं चावश्यं वक्तव्यं तदुक्तमेव भवदीयं शास्त्रम्। तथा हि वैभाषिकाणामस्ति बाह्योऽर्थः स च प्रत्यक्षः। सौत्रान्तिकानां च सन्नप्यनु-मेयः। योगाचाराणां साकारं ज्ञानमेव न बाह्योऽर्थः स च प्रत्यक्षः। माध्य-मिकानामाकारशून्यं स्वच्छं ज्ञानमेवमितरेतरानन्वितस्वार्थप्रकरणमिदमशेष-मेव बाह्यशास्त्रम् आह च। दशदाडिमवाक्यस्य बौद्धशास्त्रस्य चाप्यबुद्धस्य प्रतिष्ठा केन लभ्यते।

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्॥*

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनवचनं क्रममुल्लङ्घ्यावयवविपर्यासेन प्रयुज्यमानमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानं भवति। यथाह न हि पदार्थानां वाक्येषु नियतः क्रमः कश्चिदस्ति। नियतक्रमका हि वर्णाः पदतामापद्यन्त इति युक्तं तदन्तरेण तदर्थानवगमात्। न हि तथा प्रयुक्ते पदार्थावगतिभं-गति वाक्येषु तु देवदत्त गामभ्याज दण्डेन दण्डेन शुक्लां गामभ्याज देव-दत्तेति क्रमान्तरेणापि तदर्थावगतेः किं क्रमेण। अनुमानवाक्ये तु पञ्चा-वयवे प्रत्येकमेव तावत्प्रयोगमसमर्थं प्रतिज्ञाद्यवयवानामसाधनाङ्गवचन-त्वात्। तत्र तेषां पञ्चावयवानामपि प्रयोगः प्रयोगेऽपि च क्रमो विवक्षितः तदुल्लङ्घने निग्रहस्थानमिति मन्तव्यं सूत्रकृतेति। अत्रोच्यते वाक्यान्तरेषु क्रमादरो भवतु मा वा भूत् नानेन नः प्रयोजनम्। अनुमानवाक्ये त्वयं क्रमो बलादापतति स्वप्रतिपत्त्यनुसारेण परप्रतिपत्तेरुत्पादनात्। स्वप्रतिपत्तौ च धर्मिदर्शनतद्गतहेतुधर्मावधारणव्याप्तिस्मरणसामर्थ्यगम्यानसाध्यनिश्च-यानां क्रमेण दर्शनात्परं प्रमापयतोऽपि तदभिधानं कर्तव्यमिति सविस्तरम-वयवप्रकरणे निर्णीतमेतत्। असाधनाङ्गवचनत्वमपि प्रतिज्ञाद्यवयवानां तत्रैव निरस्तम्। अतः क्रमस्येह युक्तियुक्तत्वात्तदतिक्रमो भवत्येव निग्रहस्थानम्।

साधनाङ्गवचनमित्यतस्तदनभिदधतो न निग्रहः प्रत्युत तद्वतो निग्रहो युक्त इति । अथोच्यते अनन्तरमेवैतत्परिहृतं विस्तरतश्चावयवलक्षणे । तथा हि श्रोतुराकाङ्क्षानिवृत्तये ऽनुमानवाक्यं प्रयुज्यते । प्रथमं तदाकाङ्क्षाविषयः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी प्रदर्श्यते ततः कारणाकाङ्क्षया हेतुवचनमभिधीयते क्वास्य प्रतिबन्धो दृष्ट इति बुभुत्सायामुदाहरणमुपपाद्यते इत्थमेव सिद्ध-प्रतिबन्धो हेतुर्धर्मिणि भवेन्न वेति शङ्कायामुपनयवचनमुच्चार्यते तदनन्तरं सर्वावयवानामेकत्रोपसंहाराय निगमनं प्रयुज्यत इत्यन्यतमस्याप्रयोगान्निग्रहार्हता भवत्येवेत्यलमनेन वस्तुनि पदे पदे कलहप्रस्तावेनेति ।

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥*

एकेनैव हेतुना दृष्टान्तेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेत्वन्तरं दृष्टान्तान्तरं वा प्रयुञ्जानस्याधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति । एतच्च वादे तावद्वीतराग-कथात्मके वस्तुनि निर्णयफले नेष्यत एव । जल्पे ऽपि नियमाभ्युपगमनेन वदतो वादिन इदं निग्रहस्थानम् । यो हि न मया साधनमधिकमभिधेयमुदाहरणं वेति नियमस्योद्ग्राहयति स एव तथा निगृह्यते नान्य इति । एतच्च कीर्तिना ऽप्येवं कथितं प्रपञ्चकथायां तु न दोष इति । अपर आह नियमाभ्युपगमे नायं दोषः प्रतिपत्तिद्रढिम्ने तदभिधानादिति तदयुक्तमभ्युपगतनियमत्यागादसौ निग्रहार्हो भवेत् कस्त्वायं प्रतिपत्तिद्रढिमा प्रथमप्रयुक्तस्य हि हेतोरदृढप्रतिपत्तिकारिणो हेतुत्वमेव न स्यादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य पुनरुत्पादनं युक्तम् । तत्र पूर्वहेतुर्द्रढिम्ने नाप्युत्तरो द्रढिम्ने तस्मान्नियमाभ्युपगमे ऽधिकाभिधानं दोष एव अपरं मतमकृतनियमस्यापि दोष एव प्रपञ्चकथाया-मप्येकेन हेतुना दृष्टान्तेन वा कृते निर्णये द्वितीयस्य वैयर्थ्यम् । निर्णीतस्य निर्णयानुपपत्तेरनिर्णयकारित्वाच्च प्रथमस्य हेतोः प्रयोगानर्हत्वादिति ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनर्वचनमन्यत्रानुवादात् ॥†

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं शब्दार्थस्य वा ऽभिहितस्य पुनरभिधानं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनुवादं वर्जयित्वा शब्द-पुनरुक्तं तावद्यत्र पूर्वोच्चारित एव शब्दः पुनरुच्चार्यते यथा नित्यः शब्दो

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १३ ।
† गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १४ ।

नित्यः शब्द इति। अर्थपुनरुक्तं तु यत्र सो ऽर्थः पूर्वमन्येन शब्देनोक्तः पर्यायान्तरेण पुनरुच्यते यथा नित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति। यद्यपि च शब्दपुनरुक्ते ऽप्यर्थपौनरुक्त्यमस्त्येव तथा ऽपि शब्दपूर्वकत्वादर्थप्रत्यभिज्ञायाः प्रथमतरं शब्दप्रत्यभिज्ञानात्तत्पौनरुक्त्यमेव तदुच्यते। जात्यपेक्षश्च शब्दपौनरुक्त्यव्यवहारो न व्यक्त्यपेक्षः क्षणभङ्गित्वाद्वर्णानां पुनः प्रयोगासंभवात्। अनुवादे तु पौनरुक्त्यमदोषो यथा हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति। अर्थादापन्नस्यापि स्वशब्देन पुनर्वचनं भवत्येव पुनरुक्तं यथा असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीत्युक्ते अर्थादापद्यते सत्सु भवतीति किमर्थं स्वकण्ठेन पुनरुच्यते। अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः प्रतीते ऽर्थे किं तेनेति। एतच्च नियमाभ्युपगमे निग्रहस्थानं वेदितव्यमकृतनियमस्य तु नातीव महानयमपराधः। अथाह नार्थपुनरुक्तादन्यच्छब्दपौनरुक्त्यमुपपद्यते शब्दसाम्ये ऽप्यर्थभेददर्शनात्। स्मरत गिरिशं गिरिशो गौरी यस्याः समस्मरद्विपस्य इव यदीयस्य मुदा न गरीयस्या समस्मरद्विपस्येति। तस्मादर्थत एव पौनरुक्त्यं न शब्दतः। अपि च विस्तरकथासु कदा चनाश्रवणशङ्कया पुनरभिधानं नाम कियान्प्रमादः। अर्थादापन्नस्य च स्वशब्देन पुनर्वचनं यदि निग्रहस्थानमुच्यते तर्हि प्रतिज्ञावचनमेव प्रथमं निग्रहस्थानम्। अधिकपुनरुक्तयोर्वा विशेष इति वक्तव्यम्। यादृशं तादृशं च विशेषलेशमाश्रित्य पृथगभिधाने निग्रहस्थानभेदपरिगणनमपर्यवसायि स्यात्। अनुवादश्च य उच्यते हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति तत्तु प्रतिज्ञैव तावदसाध्वी तस्याः पुनर्वचनं साधु भविष्यतीति केयं कथा। अत्रोच्यते यदुक्तमर्थपुनरुक्तादन्यन्न शब्दपुनरुक्तमिति तदेवमेव। पृथङ्निर्देशस्त्वनया विवक्षया यो हि शब्दातिशयविख्यापयिषया सकृत्प्रयोक्तव्यमिति प्रतिज्ञाय जल्पं प्रवर्तयति स शब्दपुनरुक्तेनापि निगृह्यत इति नियम्यवादिनश्च निग्रहात्ततो ऽन्यस्य सम्यगश्रवणशङ्कया पुनर्वदतो ऽपि न दोषः। अर्थाक्षिप्तकथनमपि कृतनियमस्यैव दोषो नान्यस्येत्यत एव न वादे निग्रहस्थानमिदमपि तु जल्पवितण्डयोरेव विजिगीषुकथयोस्तयोश्च सप्रयोजनत्वं कथान्तरत्वं च पुरा समर्थितमेव। यत्तु प्रतिज्ञोच्चारणमर्थाविप्रत्वात्तदनुवादश्च निगमनवचनमफलतरमिति तदवयवलक्षणे विस्तरेण समा-

हितम् । अधिकपुनरुक्तयोस्त्वयं विस्पष्ट एव विशेषः अन्यं हेतुमन्यं वा दृष्टान्तं तथैव साध्ये ऽभिदधदधिकवादी भवति तमेव हेतुं दृष्टान्तं वा पुनर्वदन् पुनरुक्तवादीति । यत्त्वेवंविधविशेषाश्रयणे परिगणनमघटमानमिति तद्-धान्तरविशेषविषयत्वेन अवद्योषोदाहरणदर्शनाय द्वाविंशतिनिर्देश इत्युक्तम् ।

विज्ञातस्य पर्षदा त्रिरभिहितस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणम्*॥

पर्षदा विदितस्य वादिना त्रिरुच्चारितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानं भवति । अप्रत्युच्चारयन्किमाश्रयं दूषणमभिधीयते । ननु यदननुभाष्यापि तथोत्तरं ब्रूयात्किमिति निगृह्यते न च यो ऽनुभाषितुमसमर्थः स उत्तरमपि दातुमक्षमो भवति विचित्रत्वात्पुरुषशक्तीनाम् । नैतदेवम् अननुभाषणे तदुत्तरविषयापरिज्ञानात्कोत्तरं प्रयुञ्जीत प्रयुक्तं वा कथमवधार्येत । न चैवं ब्रूमो यावत्किं चिद्वादिना सविकारमभिधीयते तदखिलमखिन्नानतिरिक्तमनुज्झितक्रमकमेकं प्रति वाग्मी तथैवानुभाषेतेति यस्तु समस्तानुभाषणं तथा कुर्यादपि नाम तेन स्वकौशलमेव केवलमुपदर्शितं भवति मेधाविना न त्वेवमकुर्वन्नसौ प्रत्यवेयादिति । स्तोकस्तोकमनुभाषमाणः तथैव च क्रमेण दूषयन्न निग्रहमाप्नुयादिति । अथाह यदि वादी स्वपक्षसाधनविवरणवर्त्मना बहुतरमपरमप्रकृतमर्थमुपक्षिपेत्तत्किं प्रतिवादिना सर्वमनुभाषणीयम् । हेतुमात्रं त्वनूद्य दूषणमुद्भावयतो नास्य निग्रहो युक्तः । दूषणविषयं तु हेतुमात्रमपि यो ऽनुभाषितुमकोशलः स उत्तरविषयापरिज्ञानादुत्तरमपि प्रतिपत्तुमसमर्थ एवेत्यप्रतिभया निगृह्यतां किमननुभाषणेन । अपि च त्रिरभिहितस्येति केयं परिभाषा । यथा च वादिना परावबोधार्थं वाक्यं प्रयुक्तं परोपद्रवार्थं वा तत्र परावबोधार्थे वाक्ये परावबोधपर्यभिधानावधिः न द्विस्त्रिर्वा नियमः यावत्कृत्वः प्रयुक्ते वाक्ये परस्यावबोधो जायते तावत्कृत्वः प्रयोक्तव्यम् । परोपद्रवार्थे तु वाक्योच्चारणमघतप एव धर्मः प्राश्निकान्यथा तथा चट्टितेनापि बोधयित्वा दुःश्लिष्टकष्टशब्दप्रयोगाद्याडम्बरविरचनया ऽव्याख्येयमुत्पाद्य परानुपहन्ध्येतेति महत्कश्मलमेतत् । न चेदृशं शास्त्रे व्युत्पादनार्हम् । तस्माद्बहुकृत्वो ऽप्यभिधाय प्रतिवादी बोधयितव्यो न तु त्रिरुच्चारितमप्रत्युच्चरन्निग्रहीतव्य इति । अत्रोच्यते न

* गौतमसूत्रम् अ ५ आ० २ सू १७ ।

खलु सकृदेव सकलमपरविरचितवचनसन्दर्भानुभाषणमविचलितक्रममस्मा-
भिरपि कर्तव्यतयोपदिष्टमपि तु यथोचितदूषणविषयानुभाषणमात्रमेव । यस्तु
स्तोकमप्यनुभाषितुमप्रगल्भस्तस्योत्तरप्रतिभानमपि नास्तीति यदुच्यते तद-
सम्यक् । अन्यद्ध्यननुभाषणमन्यदुत्तराप्रतिभानम् । कस्य चिदशेषमनुभाषित-
वतो न मुच्यते ऽनेनोत्तराप्रतिभानम् । उत्तराप्रतिभानमनन्तरं वक्ष्यते । यत्तु
विस्तरोच्चारणपरिभाषा कुतस्त्येति विकल्पितं तदविज्ञातार्थनाम्नि निग्रहस्थाने
प्रतिविहितम् । वीतरागकथात्मके वादे शिष्यादिभिः सह क्रियमाणे काम-
मस्तु परावबोधावधि वाक्योच्चारणम् । जल्पे तु विजिगीषुकथायां पुरुषशक्ति-
परीक्षणादवश्यमुच्चारणनियम आश्रयणीयः । तत्र सकृद्वा द्विर्वा ऽभिहित-
स्याग्रहणमनवधानादिनापि संभवन्न निग्रहाय कल्पते । त्रिरभिहितस्य तु
सर्वैरग्रहणे वक्तुरेवापराधः । अन्यैर्गृहीतस्य प्रतिवादिना ऽग्रहणे तस्य
निग्रहः । वारत्रयादप्यूर्ध्वमभिधाने त्वाम्रेड्यमाने जल्पादौ कथासमाप्तिरेव न
स्यात् । ख्यापयिता ह्यसौ भवेन्नोद्ग्राहकस्तदिति ।

अविज्ञानं चाऽज्ञानम् * ॥

परिषदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यस्य प्रतिवादिना यदविज्ञानं तद-
ज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति । अविदितोत्तरविषयो हि कोत्तरं ब्रूयादिति ।
अथाह अज्ञानमप्रतिभेति नानयोर्विशेषं पश्यामः । अत्रोच्यते भिन्नविषयत्वा-
ददोषः उत्तरविषयाप्रतिपत्तिरज्ञानम् उत्तराप्रतिपत्तिस्त्वप्रतिभेति । नन्त्तरविषयं
यो न जानाति स उत्तरविषयमपि न जानात्येव । नैवम् उत्तरविषयं जान-
न्नपि कश्चिदुत्तरं न जानातीति लोकदृष्टमेतत् । एवं तर्हि अननुभाषणेन
गतार्थमज्ञानमज्ञाते हि परकीये वाक्यार्थे तदनुभाषणे सामर्थ्याभावदर्शनात् ।
सन्ति हि केचिद्ये ऽनुभाषितुमशक्नुवन्तः पत्रिकादिलिखितं तदावेदयन्तीति ।
एवं समाख्यानमपि च न पौनरुक्त्यम् । उत्तरविषयाप्रतिपत्तिरज्ञानम् । प्रतिपत्तावपि
तदप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् । अनुभाषिते ऽप्युत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभेति । ननु
यद्यज्ञानसाम्ये ऽपि विषयभेदमाश्रित्य निग्रहस्थाननानात्वमित्थमभिधीयते
तर्ह्यज्ञानप्रकारवैचित्र्याद्भेदान्तराण्यपि वक्तव्यानीति । उक्तमत्र सारसंग्रहविव-
क्षया द्वे एव निग्रहस्थाने विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्चेति । इतरेतरविसदृशोदाहरण-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १८ ।

दिक्प्रदर्शनाय द्वाविंशतिभेदत्वमुच्यते । अवान्तरविशेषैस्तु तदानन्त्यमभ्युपगम्यते एव । तथा च द्वाविंशतिवर्गे हेत्वाभासाश्चेति पठितम् । ते च स्वरूपेणैव तावत्पञ्च सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा इति । अवान्तरभेदाश्च तेषामतिबहवः सन्त्येव । इह त्वेकमेव तन्निग्रहस्थानमादिष्टं हेत्वाभासाश्च यथोक्ता* इति । तस्मादित्थं समासव्याससदर्शनादलं पदे पदे पर्यनुयोगेनेति ।

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ †

परपक्षे गृहीते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिभानमप्रतिभा नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं भवति । अज्ञानादिभ्यो भिन्नता ऽस्य वर्णितैव । कीर्तिरपि चैतदनुमन्यत एव निग्रहस्थानम् । नन्त्तरमप्रतिपद्यमानः सदसि प्रतिवादी कथमासीत यस्मिन् विप्रकृत्यमानः तद्यथा ।

पुत्र्युण्डरीकविकसत्सकलानवद्यविद्यावदातवदनः क्व जनो ऽस्मदादिः ।
क्वायं वटुः कतिपयाक्षरलेशलिप्तजिह्वान्वितः कथमनेन सहाभिदध्मः ॥
दानार्द्रगन्धगजकुम्भकपाटभेदिभीमस्फुरन्नखविशाखिशिखरः क्व सिंहः ।
क्वामी समीरणविधूततृणाग्रपर्णपातोद्भवद्वयविलोलदृशः कुरङ्गाः ॥
इत्यादि यद्वा तद्वा प्रलपन्नास्ते ।

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ ‡

उद्ग्राहयिकामुपक्रम्य या तद्ग्राहयितव्यं मयेति प्रतिश्रुत्य वाभिमुखं प्रतिवादिनि सन्निहितेषु प्राश्निकेषु कार्यव्यासङ्गं व्यपदिशतीदं मे करणीयमपहीयते गच्छामीत्यभिधाय कथां विच्छिनत्ति यः स विक्षेपेण पराजीयते । अन्यतरनिग्रहान्ता हि कथा भवति स चेत्थं कथां कुर्वन्नात्मनैवात्मानं निगृह्णाति । प्रतिश्यायेन मे कण्ठोपरोध उदपादि पदमपि वक्तुं न युज्यते जननी मे जीवितं जहाति स्म तां श्मशानभुवं प्रापय्य वह्निसात्करोमीति । अथाह यदि तावत्परमार्थत एव मातृमरणादि कार्यमस्योपस्थितं तत्किमिति तपस्वी पराजीयते । उद्ग्राहयिकाजितो मा भूदिति किमसौ मृतां मातरमपि मा धाक्षीदिति महत्सुभाषितमिति । पीनसापद्धुस्थानकरणो वा कथं वाचमुदी-

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २५ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १९ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २० ।

रयतु । अथासामर्थ्यस्थगनाय वितथमपि कथयति तथाविधमसौ कार्यव्यासङ्गं तर्हि सत्यं निगृह्यते न तु विक्षेपेण किं तु अन्येनैव । वादी तावत्कर्तव्यव्यासङ्गव्यपदेशादर्थान्तरगमनादिना निगृह्यते प्रतिवादी त्वप्रतिभयैवेति । अतिप्रसङ्गश्चैवंप्रकाराणां निर्देशे भवेदिति । अत्रोच्यते कथामुपक्रम्य प्रतिज्ञां वा हेतुमभिधाय तद्विवरणसरणिमिषमवलम्ब्य किं चिदर्थान्तरमुपन्यस्यति यत्तदर्थान्तरमुदाहृतमादावेव इह तु कथापूर्वरङ्गे कथायां वा किमपि करणीयनिभमभिधाय सभयमपसरति सदस इति कथमिव तत्तुल्यता भवति । अप्रतिभया ऽपि श्रुतपूर्वपक्षः पराजीयते । इह तु पूर्वपक्षमेव न शृणोति वा न करोति वा प्रथममेव पलायत इति महान्विशेषः । अतिप्रसङ्गस्त्वसकृत्पराकृतः । यत्तु हेत्वाभासेष्वन्तर्भावमस्य कीर्तिरकीर्तयत्तदतीव सुभाषितम् । क्व हेत्वाभासः क्व कार्यव्यासङ्गः संप्रधारणैव रमणीयेयम् । अहेतोर्हेतुवदाभासनं कीर्तिना दृष्टमिति परमं नः कुतूहलम् ।

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥*

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्याभ्युपगम्य परपक्षे तमेवापादयतः परमतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा चोरो भवान्पुरुषत्वात्प्रसिद्धचोरवदित्युक्ते सत्याह भवानपि चोरः पुरुषत्वादिति । सो ऽयमेवं वदन्नात्मनः परापादितं दोषमभ्युपगतवानिति मतानुज्ञया निगृह्यते । अथाह अनैकान्तिके हेतौ परेणोक्ते तदुद्भावनमनेन प्रकारेण प्रतिवादी करोतीति किमिति निगृह्यते वादीव हेत्वाभासप्रयोगान्निपात्य इति । अत्रोच्यते उक्तमादावेव स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्येति । एवं हि तेन वक्तव्यमनैकान्तिको ऽयं हेतुश्चोरे ऽपि पुरुषत्वदर्शनादिति एवं हि स दोष उद्धृतो भवति एवं त्वनभिधाय भवानपि चोरः पुरुषत्वादिति वदन्ननुजानात्येव परमतमतो ऽनैकान्तिकत्वे वक्तव्ये तदुद्भावनानुक्रममवधीर्य प्रसङ्गमापादयन्निग्रहार्हो भवत्येवेति । वादिनश्चानैकान्तिकहेतुप्रयोगे ऽपि तदनुद्भावनान्न पराजयः प्रतिवादिन एव हीदं सन्निकृष्टं निग्रहस्थानमिति ।

निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥†

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २१ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २२ ।

पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः इदं ते निग्रहस्थानमुपनतमतो निगृहीतोऽसीत्येवं वचनीयः तं च उपेक्षते नानुयुङ्क्ते स पर्यनुयोज्योपेक्षणान्निगृह्यते । अत्राह कः कस्येदं निग्रहस्थानमापादयति किं पर्यनुयोज्य उत तदुपेक्षकः । उपेक्षकस्तावदस्य पर्यनुयोज्यतां न जानाति जानन्वा कथमेनमुपेक्षेत उपेक्ष्य वा किमात्मन एव निग्रहस्थानमुद्भावयन्नेवमाचक्षीतैव पर्यनुयोज्योऽपि मयोपेक्षित इति निगृहीतोऽस्मि । पर्यनुयोज्योऽपि कथमात्मीयमवद्यं प्रकाशयेदिदं मे दूषणं तत्त्व भवता नोद्भावितमतो भवान् जित इति । स खल्वेवमभिदधदमेध्यं पाणौ निधाय परं कलङ्कयितुकामः परं कलङ्कयन्नेवात्मकलङ्कमनुभवत्येवेति । अपि च नेदं निग्रहस्थानान्तरमपदिश्यते किं त्वप्रतिभैवेति । तथा हि यदि तावदुत्तरपाक्षिकः पूर्वपाक्षिकं साधनाभासमभ्याचक्षाणमुपेक्षेत तच्च दूषणं नोद्भावयेत् तदुत्तराप्रतिपत्त्या स निगृह्यते न पर्यनुयोज्योपेक्षणेन । वस्तुतस्तु द्वयोरपि तत्र जयपराजयनिर्धारणमनुपपन्नमेकस्य साधनाभासवादित्वादितरस्य च तदुत्तराप्रतिभानात् । अथ पूर्वपाक्षिकं दूषणाभासवादिनं दोषप्राप्तमुत्तरपाक्षिको न निगृह्णाति तथा दूषणाभासवादित्वादितरस्य च तदनुद्भावनादिति । अत्रोच्यते नाप्रतिभायाः सम्यक्साधनाविषयत्वात् । सम्यक्साधने च प्रयुक्ते तदुत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा भवति साधनाभासे तु प्रयुक्ते तदाभासतानुद्भावनात्पर्यनुयोज्योपेक्षणं भवति । अत्र हि साधनाभासवादी पर्यनुयोज्य एवेति विशेषः । यत्तु वस्तुवृत्तेन न कस्य चिज्जयः पराजयो वेति तदेवमेव । किं तु जल्पे पुरुषशक्तिपरीक्षायामिदं निग्रहस्थानमुच्यते । तदुद्भावयिता तु यद्विकल्पितस्तत्राप्युच्यते पूर्वपाक्षिकेण साधनाभासे प्रयुक्ते उत्तरपाक्षिकेण तस्मिंस्तथात्वेनानुद्भाविते प्राश्निकानामपृष्टानां वक्तुमवसराभावात्स एव साधनाभासवादी कदा चिद्ब्रूयात्यादेवं ब्रूयान्मया ऽस्य शक्तिं जिज्ञासमानेन साधनाभासप्रयोगः कृत एष तु मूर्खस्तं न जानातीति तदा कथं न निगृह्यते । एतेन दूषणाभासवाद्यपि व्याख्यातः । अथ वोभयाभ्यर्थिताः सभापतिनियुक्ता वा प्राश्निकास्तथा क्रियन्तो निगृह्णन्त्येव पर्यनुयोज्योपेक्षिणम् । साधनाभासवादिनो हि धूर्ततया तदभिधानं सम्यक्साधनमसाधनादर्थसंशयाद्वा संभवति उत्तरपाक्षिकस्य उत्तरानुद्भावनं मोहादेवेति स एव पराजीयते ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥*

अनुविम्रतयथोचितक्रममुपपन्नवादिनमप्रमादिनमनिग्रहार्हमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात्स एवाभूतदोषोद्भावनान्निगृह्यते । अत्राह यदि तावदुत्तरपक्षिकः पूर्वपक्षिकमदुष्टसाधनमभूतैरेव दोषैरभियुङ्क्ते तथा सति भूतदोषोद्भावनस्योत्तरस्याप्रतिपत्तेरप्रतिभयैव स निगृह्यतां किं निरनुयोज्यानुयोगाख्यन्यूनतानिग्रहस्थानकथनेन । भूतदोषाभियोगपक्षे तु पूर्वपक्षिक एव साधनाभासयोगात्पराजीयते । अनुयोज्य खल्वसौ न निरनुयोज्यानुयोगस्य विषयो भवितुमर्हति । अत्रोच्यते अहो नु खल्वयं तपस्वी पर्युदासस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य च विशेषमपश्यन्नतिमात्रं मुह्यति भूतदोषाप्रतिभानमन्यदन्यच्चाभूतदोषप्रतिभानम् । एकत्राप्रतिपत्तिरितरत्र विपरीतप्रतिपत्तिः । तत्र भूतदोषाप्रतिपत्तिरप्रतिभा अभूतदोषप्रतिपत्तिरननुयोज्यानुयोगः । अपि च असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं च यद्भवता निग्रहस्थानमाख्यातं तत्र प्रसज्यप्रतिषेधएव केवलमाश्रीयमाणे हेत्वाभासा अपि न निग्रहस्थाने भवेयुः । साधनाङ्गस्यानभिधानं मौन्यमेव केवलं निग्रहस्थानं भवेत् । साधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनमपि पर्युदासव्याख्यानाद्धि भवत्येव ततश्च भूतदोषानुद्भावनमप्रतिभा अभूतदोषोद्भावनं च निरनुयोज्यानुयोगः । अथाभूतदोषोद्भावने ऽपि भूतदोषाप्रतिभानमस्त्येवेति तदेवास्तु निग्रहस्थानमित्युच्यते तर्हि मूकत्वमेवैकं निग्रहस्थानं स्यादसाधनाङ्गवचने ऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तमेव ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तः ॥ †

यं कं चन प्रथमं सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथामुपक्रमते कथाप्रसङ्गाच्च सिषाधयिषितार्थसमर्थने रभसेन दूषणोद्धरणाशक्तया वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते सो ऽपसिद्धान्तेन पराजीयते । तद्यथा सांख्यः प्रतिवादिनि सन्निधाने नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्वसिद्धान्तं प्रथमं प्रतिज्ञाय प्रधानसिद्धये साधनप्रयोगं करोति व्यक्तं विकारजातमेकप्रकृति समन्वयदर्शनात् । मृदन्विता हि मृद्विकाराः कुण्डपिठरशरावप्रभृतय एकप्रकृतिका दृष्टा एवमस्यापि गन्धरसादिविकारजातस्य सुखदुःखमोहान्वयदर्शनात्

---

* गौतमसूत्रम् अ· ५ आ· २ सू· २३ । † गौतमसूत्रम् अ· ५ आ· २ सू· २४ ।

तदात्मकैकप्रकृतिप्रभवत्वेन भवितव्यमेवमुक्तवानसौ नैयायिकेनानुयुज्यते अथ का प्रकृतिर्नाम का च विकृतिरिति । अविदितप्रकृतिविकृतिस्वरूपो हि कथं विकृतीनामेकप्रकृतित्वमेकत्वं जानीयादिति । एवमनुयुक्तः कापिल आह यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः यत्तद्धर्मान्तरं प्रवर्तते सा विकृतिरिति । सोऽयमेवं वदन्नाभ्युपगतसदसन्निरोधप्रभवाभावसिद्धान्तविरुद्धाभिधानादपसिद्धान्तेन निगृह्यते । यदि पूर्वधर्मनिरोधे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्तदा नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्वसिद्धान्तो हीयते । अथ सिद्धान्तो न त्यज्यते तर्हि प्रकृतिविकारानिश्चयाद्धेत्वसिद्धौ साध्याभावः प्रसज्यत इति । अत्राह हेतुप्रयोगं कृतवति कापिले नैयायिकस्तदसिद्धतोद्भावनया प्रत्यवतिष्ठतां प्रकृतिविकृतिस्वरूपप्रश्नस्य कोऽवसरः । तदिदमर्थान्तरगमनमस्य भवेदेवं पृच्छतः अर्थान्तरगमनं स्वयन्ये निग्रहस्थानं लिख्यते अथ चाऽधुना तेनैव व्यवह्रियत इति कोऽयं नयः । यदि तु सांख्यमतं निराचिकीर्षितं तदसिद्धतैव हेतोरुद्भाव्यतां प्रकृत्यन्वयस्य विकारेषु संभवादिति । विकारा हि प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मकाः न चैवप्रकारमव्यक्तधर्ममव्यक्तान्वये हि विकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वं हीयेतेत्येवमसिद्धत्वाद्धेतोर्हेत्वाभासप्रयोगादेव सांख्यो निगृहीत इति न निग्रहस्थानान्तरमपसिद्धान्त इति । अत्रोच्यते सत्यमसिद्धो भवत्वयं कापिलकल्पितो हेतुः प्रकृतितद्विकृतिप्रश्नप्रक्रमेणापि तदसिद्धमवधारयितुं शक्यत एव । किं तु हेतुस्वरूपे ऽवधारिते तद्दूषणमभिधानीयमनवधारितस्य दूषयितुमशक्यत्वादिति तत्प्रश्नो नार्थान्तरगमनम् । प्रश्नोत्तरमेव भावमात्रः परामर्शनिकटतरपरिस्फुरदपसिद्धान्ताभिधाननिबन्धननिग्रहान्तरविषयतां प्रतिपन्न इति हेत्वाभासवर्त्मनि न दूरं गम्यते ।

क्वचिदपि परनिग्रहस्य हेतौ हृदयपथं प्रथमं किलावतीर्णे ।
अपरमपि न कारणं विचिन्त्यं किमिव फलं खलु पिष्टपेषणस्य ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥*

हेत्वाभासास्तु पूर्वोक्तलक्षणैरेव लक्षिताः ।
निग्रहस्थानतां यान्ति यथोक्ता इत्यतो ऽब्रवीत् ॥

---

* गोतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २५ ।

प्रमाणस्य प्रमेयत्वं प्रमेयस्य प्रमाणता ।
यथा लक्षणभेदेन न तथैतेषु दृश्यते ॥

भेदेनोक्ताः किमर्थं तदिति निगदिता पूर्वमेवात्र युक्ति-
र्वादे ह्येते प्रयोज्याः प्रगुणनयविदा तत्त्वशुद्धिं विधातुम् ।
एतेषां धर्मकीर्तेरपि च न विमतिर्निग्रहस्थानताया-
मित्थं द्वाविंशतिर्नो गुरुभिरभिहिता निग्रहस्थानभेदाः ॥

निग्रहस्थानपदार्थः ।

इत्येवं सूत्रकारागममनुसरता ऽनुज्झता भाष्यभूमिं
स्थाने स्थाने परेषां मतमतुलगति छिन्दता तार्किकाणाम् ।
कां चिद्व्याख्यार्थचर्चामपि विरचयता ऽनुक्रमेणावतीर्णा
निर्णीताः स्वे निबन्धे निपुणमिह मया षोडशैते पदार्थाः ॥

न्यायोद्गारगभीरनिर्मलगिरा गौरीपतिस्तोषितो
वादे येन किरीटिनेव समरे देवः किराताकृतिः ।
प्राप्तोदारवरस्ततः स जयति ज्ञानामृतप्रार्थना-
नाम्ना ऽनेकमहर्षिमस्तकवलत्पादो ऽक्षपादो मुनिः ॥

वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यः ख्यातः सतामग्रणी-
रन्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः ।
सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विषा
चक्रे चन्द्रकलावचूलचरणध्यायी स धन्यां कृतिम् ॥

नमः शशिकलाकोटिकल्प्यमानाङ्कुरश्रिये ।
प्रपन्नजनसंकल्पकल्पवृक्षाय शंभवे ॥

इति श्रीजयन्तभट्टकृतायां न्यायमञ्जर्यां द्वादशमाह्निकम् ॥१२॥
समाप्ता चेयं न्यायमञ्जरी ॥
शुभमस्तु ॥

